
DEMOKRÁCIAELMÉLET

FRICZ TAMÁS

A magyar demokrácia tipizálása: kísérlet egy új demokráciatipológiára

Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a magyar demokrácia legfontosabb jellemzőit, karaktervonásait tipizáljam. Annak érdekében azonban, hogy ez a tipizáció valóban integrálja a fentiekben leírtakat, pontosan mutassa be a magyar demokrácia *sajátosságait*, egy új tipológia megalkotásával is megpróbálkozom.

Az egyes országok demokráciáinak jellemzésére lényegében két alapvető irány alakult ki a nemzetközi szakirodalomban. Az egyik irány az *intézményi, jogi, elsősorban alkotmányos szempontú* megközelítéseket helyezi előtérbe! (1) Ebben a tekintetben döntően a kormányzati rendszerek kerülnek vizsgálat alá; a politológusok klasszikusan parlamentáris, elnöki és félelnöki rendszereket különböztetnek meg egymástól, s elemzik azt, hogy egyik vagy a másik típusnak milyen előnyei vagy hátrányai vannak a demokrácia stabil és eredményes működése szempontjából. Természetesen az eredeti hármas tagolás az utóbbi évtizedekben sok tekintetben finomodott, szofisztikálódott, nem csekély mértékben éppen a demokratizáció harmadik nagy hullámának következtében, melybe éppúgy beletartozik Dél-Európa (Portugália, Spanyolország és Görögország), mint Délkelet-Ázsia (Fülöp-szigetek, Dél-Korea, Tajvan és Thaiföld), s nem utolsósorban a mi régióink, Közép-Európa és Kelet-Európa. Az új demokráciák újra és újra finomítják, újraértelmeztetik az eddigi tipológiákat, új, „átmeneti” variációkat hoznak létre. E változások egyik figyelemre méltó tipizálására vállalkozott Wolfgang Merkel (Merkel, 1999), aki az általa egyébként abszolút pontatlanul „kelet-európainak” nevezett –

valójában közép- és kelet-európai – országok kormányzati rendszereit új tipizáció segítségével mutatja be. Ennek mentén beszél parlamentáris rendszerről (példája Magyarország), parlamentáris-elnöki rendszerről (példája Lengyelország), elnöki-parlamentáris rendszerről (példája Oroszország), illetve elnöki rendszerről (példája Fehéroroszország). (2) Jól látszik ebből, hogy az újonnan demokratizálódott vagy demokratizálódó országok új típusú „valóságokat” hoznak létre, melyek változatlan „begyömészölése” a nyugati demokráciákra alapozott tipizációkba nem szerencsés, s főleg nem vezet a kellő eredményre.

Jómagam annyival egészíteném ki a Merkel-féle kísérletet, hogy éppen a magyar modell a kormányzatirendszer-tipizáció további finomítását igényli. A magyar berendezkedés ugyanis a német minta alapján a kancellári rendszert tette magáévá, azonban még az eredetihez képest is nagyobb súlyt adott a kormányzatnak, különösen a kormányfőnek, ám egyben – eltérően a némettől – a parlamentet is bebetonozta. (Hiszen a kormány felelősségre vonása gyakorlatilag nem létezik, ugyanakkor viszont a parlamentet is csak egészen kivételes esetben lehet felosztatni.) Hajlanék arra, hogy a magyar berendezkedést nem pusztán *kancellári típusú* rendszernek nevezzem, hanem igazából *kancellári-parlamentáris típusú kormányzati rendszernek*.

A másik irány nem az intézményi-jogi megközelítésből indul ki, hanem a demokrácia *belső működését, működési hatékonyságát* vizsgálja. Olyan politikai intézményeket tesz az összehasonlító vizsgálat tárgyává, melyek közelebbről mutatják meg az adott demokrácia működésének tartalmát, s közvetetten utalnak a politikai elitek stratégiáira, motivációira. Ezen megközelítések közül a legismertebb és leginkább elfogadott tipológiát Arendt Lijphart holland politológus dolgozta ki; rendszerében megkülönbözteti egymástól a többségi és a konszenzuális demokráciákat (Lijphart, 1984 és 1999, magyar nyelvű feldolgozása Enyedi-Körösényi, 2001, illetve Körösényi et al., 2003). Ehelyütt nem vállalkoznék arra, hogy az általa kidolgozott először 12, majd később 10 kritériumot részletesen felsoroljam és elemezzem, hiszen a zárójelben megadott szerzők ezt magyar nyelven részletesen megtették. Utalnék viszont arra, hogy Lijphart egy másik elemzésében kifejezetten a politikai elitek stratégiáival foglalkozik, s megkülönböztet egymástól *kooperatív* és *kompetitív* elitstratégiákat. Ez utóbbi azért fontos, mert a két tipológia között termékeny, számunkra is hasznosítható összefüggéseket lehet felfedezni, ám a szerző eddig a pontig nem jut el. (Kísérletet tesz viszont erre a Körösényi-Tóth-Török szerzőhármas: 2003: 604–605. o.) Holott éppen itt válna a módszertan még inkább összetetté, hiszen összefüggéseket mutatna fel a politikai intézmények és az elitek magatartása, motivációi között, de erre még visszatérünk.

Ezzel együtt, bár mind az intézményi-jogi (alkotmányjogi), mind a demokrácia belső működését vizsgáló tipológiák természetesen alkalmazhatók az új, közép- és kelet-európai demokráciák analízisének, mégis, ezek alkalmazásakor bizonyos hiányérzetünk keletkezhet. E probléma nem az említett módszertanok kidolgozatlanosságából vagy felületességéből ered, hanem abból, hogy az új, közép- és kelet-európai demokráciák kialakulási folyamata a nyugat-európai demokratizációhoz képest *alapjaiban eltérő sajátosságokat mutat fel*, s ez az angolszász és nyugat-európai demokráciákra méretezett tipizációk termékeny használatát korlátozza. De mik ezek a sajátosságok?

Abból kell kiindulnunk, hogy a demokratizáció első nagy hulláma – amelynek során kialakultak a nagy nyugat-európai és észak-amerikai demokráciák – egy *szerves folyamatot alkot*. Ennek lényege, hogy együtt, egymással szoros összefüggésben jönnek létre *az intézmények és a magatartások*; a politikai szándékok és küzdelmek – fokozatosan vagy időnként radikális gyorsasággal – hozzák létre a demokratikus intézményeket, mely intézmények az indítékoknak és szándékoknak megfelelően, azok érvényesítésére alakulnak meg és működnek. Intézmény és magatartás, jog és cselekvés, alkotmány és politikai akarat nem válik külön egymástól, egységet képez; másképpen úgy fogalmazhatnánk, hogy az objektív és a szubjektív feltételek megfelelnek egymásnak. Klasszikus példája ennek a fejlődésnek Anglia, ahol a 18. századtól kezdve a 20. század közepéig alakultak és formálódtak azok az intézmények, amelyek működése körül ma nincsenek érdemi viták, mert a *létező politikai szándékok és célok formalizálását és jogszerű érvényesülését* valósítják meg. Azok a tipológiák pedig, amelyek a huszadik században jöttek létre az angolszász és a nyugat-európai szakirodalomban, ezt az egységet – a politikai cselekvés és a politikai intézmények egységét – természetes adottságnak veszik.

Holott – s itt kell áttérnünk a mi régióinkra – a kelet- és közép-európai demokratizáció egészen másféle sajátosságok és feltételek között zajlott vagy zajlik. Ebben a régióban ugyanis – az ismert történelmi körülmények folytán – a demokratizáció nem egy szerves folyamat eredményeként, hanem felülről, kívülről jött lehetőség (Szovjetunió felbomlása) következtében indulhatott el. Ennek viszont az a következménye, hogy először – viharos gyorsasággal – megtörtént a demokratikus intézmények, a jogállam létrehozása, s csak ezek után jöhetett létre a demokrácia működésével kapcsolatos – részletes és kifinomult – cselekvési stratégia, motiváció és attitűd. A politikai aktorok, az ellenzéki elitek nem rendelkeztek a demokráciáért folytatott küzdelem hosszú, átfogó tapasztalataival, melyek létrehozhatták volna a demokrácia működtetéséhez szükséges motivációkat és átgondolt koncepciókat – éppen e küzdelem sikeres megvívásának mintegy eredményeképpen. Ennek hiányában és az idő sür-

getésében nem tehettek mást, mint hogy gyakorlatilag *egy az egyben átvették a nyugat-európai intézményi mintákat*, s különösbbe hosszás átgondolás és „domesztikálás” nélkül jogi és alkotmányos aktusokkal bevezették azokat. Ebből adódóan viszont nem volt, nem is lehetett meg az intézmények és a motívációk egysége, összhangja; előbb születtek meg az intézmények, s utána kezdtek kifomálódni az egyes politikai elitcsoportok akaratai, szándékai, motívációi és beállítottságai a demokrácia – most már – belső, tartalmi működésével kapcsolatban.

Az tehát, ami a nyugati szerzők számára – történelmi okoknál fogva – természetes egységben van, a közép- és kelet-európai demokratizációk esetén újra különvált egymástól. (Ehelyütt – a probléma összetettsége miatt – nem kívánok belemenni sem a dél-európai, sem a délkelet-ázsiai demokratizációk kérdéseibe.) Ez egyfelől igen nagy megrázkódtatásokat és szenvedéseket okoz e régió politikai elitjeinek és állampolgárainak, ám kétségtelenül izgalmas lehetőséget kínálhat a demokratikus társadalmi-politikai berendezkedések kialakulásának, belső összefüggéseinek megértéséhez. Elcsenve egy pillanatra Madách Imrétől a szót, ismét bepillantást nyerhetünk a történelem- és politikacsínálás *vegykonyhájába*, ismét vizsgálhatjuk, hogy hogyan áll össze, hogyan jön létre – vagy nem jön létre! – egy politikai szerkezet, egy intézményrendszer, mely természetes módon csak akkor működhet tartósan, csak akkor stabilizálódhat, ha a cselekvés és az intézmény egységben van, ha a folyamatok szubjektív és objektív oldala szimbiózisban van.

Az elmúlt 15–16 év tapasztalata azonban azt mutatja, hogy a közép- és kelet-európai országokban csak nagyon töredékesen vagy sehogy sem jött létre a szimbiózis. Ez döntően annak köszönhető, hogy a politikai ellenfeleknek nem volt történelmi idejük arra, hogy megvívják egymás között a politikai küzdelmeiket, minek következtében a gyorsan létrejött intézmények nem egy hosszú politikai harc kompromisszumaiként alakultak ki, melyet többé-kevésbé mindenki elfogadhat, hanem gyors, sok esetben esetleges, sok esetben véletlenszerű események következtében. Gondoljunk például arra, hogy már a nemzetállamiság kérdéseiben is alapvető viták alakultak ki az első években, amelyek azután szerencsés esetben békés elváláshoz (Csehország és Szlovákia), szerencsétlenebb esetben véres, elhúzódo háborúkhöz vezettek (Jugoszlávia szétesése). De ezen túl is: az ellenzéki elitek hónapok alatt létrehoztak új alkotmányokat, kormányzati rendszereket, választási rendszereket, pártszövetségeket, amelyek rövid időn belül alkalmatlanoknak bizonyultak, s azonnal megindultak az átalakítás körüli küzdelmek – és lényegében a mai napig tartanak. (Újragondolják a választási rendszereket, a köztársasági elnök pozícióit, választásának módját, újragondolják az alkotmányt, újragondolják a poli-

tikai szövetségeket, a kormánykoalíciókat, gyakran tartanak előrehozott választásokat a kormányzati válságok miatt, a posztkommunizmus helyét és szerepét újraértelmezik stb., stb.) Vannak országok, amelyekben a túl gyors és hektikus váltakozások, kormányváltások okoznak gondot (Lengyelország, Szerbia, Szlovákia, részben Csehország), s vannak, ahol a túl gyors bebetonozódás miatt a szükséges változások elmaradása okoz óriási feszültségeket (erre messze a legjellegzetesebb példa Magyarország). Mindez pedig azért történik, mert ebben a régióban *a politikai akaratok, motivációk és az intézmények még nem „találkoztak össze” egymással*, a két szféra között kisebb vagy nagyobb eltérések vannak, s görcsös küzdelem zajlik ezen országokban a harmónia és összhang megtalálása érdekében, mely ez ideig az egyik országban jobban, a másikban kevésbé sikerült – ám gyakorlatilag egyik ország sincs túl még teljesen ezen a problémán.

Mindebből pedig az következik, hogy e régió országainak elemzésekor mind a jogi-alkotmányi, mind a belső működésre irányuló tipizációkat csak nagy óvatossággal, és időnként fenn tartásokkal lehet alkalmazni. Akkor ugyanis, ha nem vesszük figyelembe ezen országok esetében a *sajátosan erőteljes politikai motivációkat s ezek állandó formáló erejét*, hanem pusztán a meglévő intézmények egyszerű felsorolásából és levezetéséből indulunk ki, akkor lehet, hogy téves következtetésekre jutunk. Vegyük például a jogi-alkotmányos megközelítést. A parlamentáris, félelnöki, elnöki kormányzati rendszert ugyan a már említett Merkel és mások is finomították, ám nagy kérdés, hogy mennyire kapunk pontos és mély leírást az adott országokról, ha megállapítjuk, hogy Magyarország parlamentáris, Lengyelország parlamentáris-elnöki, Oroszország elnöki-parlamentáris, Fehéroroszország pedig elnöki rendszer? Attól tartok, az információk nem lesznek kielégítőek. Hogy csak a példánál maradjunk: jó lenne érzékeltetni, hogy Magyarország nem pusztán parlamentáris ország, de ezen túl kancellári típusú is, amelyben azonban a parlament is szokatlanul erős, míg a köztársasági elnök viszont szokatlanul gyenge pozíciókat tölt be (arról nem is beszélve, hogy az alkotmányos kérdések nem zárultak le, sokan az köztársasági elnököt közvetlenül választanák stb.). Vagy: Oroszország lehet, hogy alkotmányosan „csak” elnöki-parlamentáris rendszer, ám az elmúlt években Putyin elnök olyan egyszemélyi hatalmat alakított ki, hogy a parlamentnek szinte már semmilyen szerep sem jut. Vagy: Csehország nem félelnöki rendszer, s ez Václav Havel idején ennek megfelelően működött, ám az új elnök, Václav Klaus mind a belpolitikában, mind a külpolitikában igen aktív és kezdeményező szerepet játszik, minek folytán Csehország erősen közelít a parlamentáris-elnöki rendszerhez. Horvátországban Tudjman és Stipe Mesic is igen erős, már-már elnöki rendszert hozott létre, míg a szom-

szédos Szlovéniában – úgy tűnik – egészen más a helyzet. Utóbbi országban is (mint Horvátországban) közvetlenül választják az elnököt, ám itt Kucan elnök óta igen gyenge az elnök pozíciója, viszont a parlament nagyon erős jogosítványokkal rendelkezik. Végül Szlovákia: déli szomszédunkban is közvetlenül választják az elnököt (az első években a parlament választotta, később változtattak ezen!), ám akárcsak Szlovéniában, valójában nincs nagy befolyása a politikai folyamatokra.

Lehetne még folytatni a sort, de talán már világos: az alkotmányos és jogrendből való egyszerű kiindulás és „levezetés” nem ad elegendő, s főleg kielégítő és kimerítő információkat az adott országok kormányzati rendszereiről, ugyanis ezek a rendszerek gyakran *a szubjektív politikai akaratok, beállítottságok alapján* gyakran másként működnek, mint ahogyan az a „nagykönyvben” meg van írva. Másfelől pedig szinte mindegyik régióbeli ország *még a változás állapotában van*, és szó sincs arról, hogy itt letisztult és véglegesen kikristályosodott demokratikus intézményrendszerek lehetne a komparatív politológia eszközeivel vizsgálni. (Utóbbi körülményt igen sokszor nem veszik figyelembe a nyugati politikatudósok, amikor ezen országokat igyekeznek ide vagy oda besorolni. Nyugati politikusok pedig gyakran dicsérik azokat a közép-európai országokat – szerintem nem mindig alappal –, amelyek már egy ideje stabil kormányokat és kiszámított időben zajló választásokat bonyolítanak le. Általában ezért szeretik dicsérni Magyarországot is, és nem veszik észre, hogy a „kifelé” megjelenő óriási stabilitás mögött nagyfokú feszültségek és bizonytalanságok húzódnak meg.)

Hozzá kell ugyanakkor tennem, hogy a belső működéssel foglalkozó tipológiák (nemcsak a Lijphart, hanem például a konkordanzdemokrácia irodalma is) már valamelyest közelebbi, lényegre törőbb információkat adhatnak a régió demokráciáiról. Ennek oka, hogy ezek az elméletek már sokkal inkább figyelembe veszik a politikai elitek motivációit, akaratát, a konfliktusok kezelésével, egyáltalán a demokrácia működésével kapcsolatos stratégiáit, és ezeknek a szempontnak a közép- és kelet-európai demokráciák esetében *kiemelt jelentőségük van*. Ugyanakkor még a Lijphart által kidolgozott többségi és konszenzuális demokráciatipológia sem lépte át a Rubicont. Lijphart egy másik munkájában kettéválasztotta ugyan az elitek kooperatív és kompetitív stratégiáját, ám ezt a *cselekvési motívációt* nem állította összefüggésbe a demokráciatipológiájával, azaz az *intézményi* megközelítéssel. Feltételezésem az, hogy ezt azért nem tette meg, mert alapvetően a nyugati demokráciák szerves állapotából indult ki, azaz abból, hogy ha a politológus a demokratikus intézményeket számba veszi és megvizsgálja, akkor olyan autentikus eredményekhez jut, melyek pontosan visszatükrözik a politikai elit motivációit és szándékait is – tehát ezek szembeállítására, együttes vizsgálatára nincs szükség.

Természetesen, amennyiben a nyugati demokráciákból indul ki, ebben neki teljesen igaza van.

Ugyanakkor ki kell térnem egy pillanatra a lijpharti tipológiában már önmagában is feszülő ellentmondásra. Ez pedig a következő. Lijphart – közismerten – a többségi demokráciákhoz sorolja az angolszász demokráciákat, míg a konszenzuális demokráciák jellegzetes példáiként sorolja fel a Benelux államokat, Ausztriát és Svájcot. Azt állítja – Gabriel Almond klasszikus politikaikultúra-tipizációjára alapozva –, hogy a többségi demokrácia homogén (azaz kooperatív, megállapodásokra és együttműködésre kész) politikai kultúrára épül, míg a konszenzuális demokrácia mögött fragmentált (azaz erősen megosztott, ideológiailag tagolt, radikális szembenállásokra épülő) politikai kultúra áll. Valójában ugyanis *ellenhatások érvényesülnek*: ahol a politikában és a társadalomban is komoly megegyezések, közösen elfogadott értékek, közös autoritások léteznek (mint Angliában a korona), ott lehetségessé és talán szükségessé is válik egy olyan demokrácia, amelyben erős verseny érvényesül, a kormányra kerülő párt *mindent visz*, felvállalja a teljes kormányzati felelősséget, és ebben nem osztozik, nem egyezkedik az ellenzékbe szorult párttal. Ezt a kompetíciót és teljes kormányzati felelősségvállalást, a kormány és az ellenzék éles szembenállását azért lehet vállalni, mert létezik a bizalom a politikai ellenfelek között, elfogadják egymásról, hogy a demokrácia elkötelezett hívei és nem élnek vissza a hatalmukkal. Itt nincs szükség mindenre kiterjedő, intézményesített konszenzuskényszerekre, mert azok már a rendszer innovációs képességét, hatékonyságát, az ellenzék kritikai lehetőségei korlátoznák.

Másfelől pedig az ideológiai, vallási, etnikai szempontból erősen tagolt és *oszloposodott* kontinentális országokban (a Benelux államokban, Ausztriában és Svájcban) az ország egyben tartása, a politika hatékony működése, illetve a konfliktusok eszkalálódásának megakadályozása érdekében szükségesek a nélkülözhetetlen konszenzusokat, megegyezéseket elősegítő intézmények működtetése (mint a kétkamarás rendszer, az arányos választási rendszer, a kisebbségek képviselője, az ellenzék mindenkoros vétőjoga stb.). Ezekben az országokban nem lehet a többségi elvet, a mindenkoros kormány és az ellenzék teljes szétválasztottságát vállalni, mert az a fragmentált kultúra körülményei között az ország veszélyes mértékű megosztottságához, sőt polgárháborús állapotokhoz is vezethetne.

Látszik tehát, hogy *meghatározó szerepe van az elitek – illetve a nyugati demokráciákban az állampolgárok! – magatartásának, beállítottságának, politikai kulturális adottságainak*, az intézmények ezen magatartásoknak és stratégiáknak a mentén jöttek létre az ellenhatás logikájának megfelelően. Ugyanakkor ez olyannyira így van, hogy az országok valóságos politikai gya-

korlata sokszor túl is mutat azon, amit Lijphart tipológiájában rögzít. Abban az Angliában ugyanis, ahol a többségi demokrácia, a kormányzat és az ellenzék szembenállása elvileg „tombol”, ott vezették be a 80-as években a Short-törvényt, amely a mindenkori ellenzéknek (!) költségvetési támogatást ad ahhoz, hogy a leendő kormányzati munkájához szükséges szakmai apparátust felépítse, szakértőket alkalmazzon és kidolgozza alternatív kormányzati programját. És egy ellenpélda: Belgiumban a flamand–vallon ellentét alapjaiban megosztja az országot; ennek feloldása vagy legalábbis kezelése érdekében 1993-ban egy átfogó alkotmánymódosítást vezettek be, amely flamandok, valonok és németek teljesen arányos költségvetési részesedését, a döntéshozatalban való arányos részvételét, az infrastruktúra és szolgáltatások elosztásának arányosságát tette alkotmányos követelménnyé. Ez, mondhatjuk, a konszenzuális intézményi megoldások mintája, s aligha tévedünk. Igen ám, csak hogy az etnikai megosztottság és szembenállás „áttör” még az egyébként minden szempontból példamutató konszenzusos intézményeken is. Belgiumban ugyanis a mai napig nem szűntek meg az etnikai szembenállások, sőt, több elemzés egybehangzóan arról számol be, hogy a belga társadalom szembenállása nem csökkent, a nyelvi és etnikai ellentétek és előítéletek inkább növekedtek, mint csökkentek volna 1993 óta, s Belgium egysége komoly veszélyben van már egy jó ideje.

Mit is mutat mindez? Megítélésem szerint azt, hogy még a fejlett nyugati demokráciákban is megmutatkozik időnként, hogy a társadalom és az elitek alapvető politikai kulturális beállítottsága „felülírja” az intézményi rendet. Vagyis, az angol példában, ha az elitek alapvető demokratikus és nemzeti konszenzusa adott, akkor többségi demokrácia ide vagy oda, születhetnek olyan konszenzusos intézményi megoldások, amelyek korántsem „férnek bele” a lijpharti tipológia merev elrendezettségébe. Illetve fordítva, ha a politikai és kulturális megosztottságok túl erősek és a konfliktuspotenciál mindenben túllép, akkor a mégoly tökéletesen megalkotott konszenzuális intézmények sem képesek a szembenálló táborok közötti ellentéteket csökkenteni, s ezek az ellentétek végül a konszenzusos megoldásokat is szétverhetik. S éppen ez az a probléma, amivel a lijpharti tipológia nem nézett szembe, azaz nem tudja az intézmények működéséből elvileg következő demokratikus modellnek *ellentmondó* folyamatokat leírni és főleg értelmezni – azaz nincs igazi válasza a modellek változására, illetve a modellekből való kilépésekre.

S éppen ebből fakad az, hogy a többségi és konszenzuális tipológia még kevésbé tudja megragadni a közép- és kelet-európai demokráciák karakterét. E régió országaiiban már az alapvető alkotmányos berendezkedés és az elitek motivációi is gyakran eltérnek egymástól, ami folyamatos változásokat ered-

ményez, s még inkább így van ez azokkal az intézményekkel, amelyeket Lijphart alkalmaz a tipológiájában. Érdeemes ennek bizonyítására éppen Magyarországot alapul vennünk. E tekintetben könnyű helyzetben vagyok, hiszen a Körösényi-Tóth-Török szerzőhármassal könyvünk zárófejezetében áttekintjük azt, hogy országunk vajon a konszenzuális avagy a többségi modellhez tartozhat-e (Körösényi et al., 2003: 594–622.). Lijphart 11 kritériumát veszik alapul, és részletes kifejtés után arra a következtetésre jutnak, hogy a magyar demokrácia a holland politológus változói alapján, ha nem is markánsan és egyértelműen, mégis inkább a konszenzusos demokrácia modelljéhez sorolható. E következtetés előtt azonban ők maguk is meghökkennek, hiszen pontosan tudják, hogy a magyar politikában radikális megosztottság, erőteljes konfliktusok és a konszenzusorientált elitmagatartás teljes hiánya a jellemző. Ebből pedig – teljesen helyesen – arra a következtetésre jutnak, amire jómagam is, hogy a lijpharti tipológia nem veszi súlyának megfelelően figyelembe az elitek stratégiáit, motivációit, amelyek adott esetben funkcionális szerepet játszanak, tehát e tekintetben *fontosabbak és meghatározóbbak, mint az intézményi elrendeződés* (Körösényi et al., 2003: 604–605.).

De vehetnénk más példákat is. Csehországban az elmúlt években a két nagy párt, a polgári párt és a szociáldemokrata párt versengése alakult ki, s úgy tűnt, hogy leginkább a kormányzat és az ellenzék különválására épülő többségi demokrácia felé hajlik a cseh demokrácia, ami a mély ellentétek miatt nem lesz szerencsés. Ám ennek teljesen ellentmondott, amikor néhány évvel ezelőtt az egyik párt kisebbségi kormányzásra kényszerült, s ezt a másik párt lojális ellenzéki magatartása folytán működtetni tudta. Kiderült ugyanis, hogy a meglévő ellentétek ellenére bizonyos konszenzusok mégis léteznek a cseh politikai kultúrában, méghozzá elsősorban a posztkommunista politika elutasítása, amelynek az elszámoltatás és számonkérés formájában (lusztrációs törvény) közösen szereztek érvényt a rendszerváltás első éveiben. Vagy a másik példa Horvátország: déli szomszédunknál a 90-es évek végére a politikai pártok között igen erőteljes konfliktussorozat, adáz hatalmi küzdelem alakult ki, a „mindenki harca mindenki ellen” állapota vált jellemzővé, ami azt mutatná, hogy ebben az országban csak egy erőteljes konszenzuális demokrácia – ami nincs – „menthető meg” a helyzetet. Ennek ellenére a demokráciát veszélyeztető konfliktusok azóta sem alakultak ki, mert a horvát nemzeti összetartás, mely a köztársasági elnökök személyében is megtestesül, újra és újra létrehozza az ország egységes fellépését – most éppen az Európai Unióba való belépés kapcsán (lásd ehhez: Szilágyi, 2000: 102.).

Ezek után bátran juthatunk arra a következtetésre, hogy a közép- és kelet-európai demokráciák tipizálása, összehasonlítása

vagy egyszerűen *megértése* szempontjából érdemes új, a régió sajátos viszonyainak megfelelő tipológiát alkotni – megőrizve a fent taglalt klasszikus tipológiák általánosan érvényes elemeit, ám ahol szükséges, új megközelítést alkalmazva. A következőkben – befejezésül – erre tesztek kísérletet. Az alábbi tipológiám szerves előzménye az a próbálkozás, amelyben a pártrendszerek új tipizációjára tettem kísérletet, megalkotva az önkorlátozó és önfelértékelő pártrendszerek típusait (Fricz, 1999).

Kiindulópontom az, hogy elsődleges hangsúlyt kell helyezni a politikai elitek beállítottságára, mentalitására. Az input (mögöttes motiváló tényezők), politikai elit, output (a politikai elit által létrehozott intézmények) hármasságában Lijphart döntően *az elitek által létrehozott intézményekre* helyezte vizsgálódása súlypontját. Jómagam ezzel szemben úgy gondolom, hogy a régió demokráciáinak működési tapasztalatai alapján az elitek motivációira, illetve *az elitek motivációit meghatározó mögöttes tényezőkre* kell irányítani a figyelmünket. Ezek megismerése ugyanis közelebb hoz bennünket annak megértéséhez, hogy 1. milyen a politikai elitcsoportok motivációja a demokráciában és 2. ez a motiváció milyen intézmények létrehozására, egyáltalán milyen minőségű és arculatú demokrácia kialakítására ösztönzi őket. Ez pedig azért ad fontos információkat a számunkra, mert a régióban az elit magatartása a legfontosabb demokráciaalakító tényező, hiszen az intézmények korántsem rögzítettek és stabilizáltak, különösen oly mértékben nem, mint a nyugati demokráciákban. Ha tehát megismerjük és *értjük* a politikai elit beállítottságát, akkor nagyjából azt is láthatjuk, hogy milyen típusú mozgások és változások várhatóak az adott ország demokráciájában. Ha kissé vagányan akarnék itt fogalmazni, akkor azt mondanám, hogy az alábbi tipológia *a demokráciák lélektani tipológiája*.

A politikai elit motivációit és lélektanát vizsgáló felosztás alapján a demokráciák két alaptípusát különböztethetjük meg. Az egyik a *befogadó*, a másik pedig a *kiszorító* demokrácia. A befogadó demokráciákban a mindenkori hatalmon lévő politikai csoportok teret és intézményes lehetőséget adnak a mindenkori ellenzéknek tevékenységük eredményes végzéséhez; az általuk vezetett kormányzati ciklusban nem állítanak le minden, a korábbi ciklushoz kötődő folyamatot és kezdeményezést; az ellenzékkel együtt elfogadnak bizonyos autoritásokat (alkotmány, nemzet, demokratikus értékrend, demokratikus kiegyezés); törekednek arra, hogy bizonyos alapkérdésekben konszenzusos alapon döntsenek; s végül nem állnak ellen a demokratikus normák – ezen belül az erkölcsi normák – érvényesülésének. Az ellenzék pedig nem a kormányzati ciklus totális elutasítására, hanem kritikájára rendezkedik be, a kormányzattal együtt elfogadja a létező autoritásokat, hajlandó a kormányzattal együtt konszenzusos döntéseket hozni az alapvető és kiemelt súlyú po-

litikai kérdésekben, és a demokratikus normák kompromisszummentes érvényesítését követeli meg a hatalmon lévőkön és önmagán is.

A kizorító demokráciákban ezzel szemben a mindenkori kormányzati erők az ellenzék visszaszorítására, jogaik és lehetőségeik nyirbálására törekszenek; az új ciklusban egyfajta tabularasát hirdetnek meg és mindent újra kezdenek; abból indulnak ki, hogy egyedül ők a demokrácia védelmezői, *forrásai*, s ezért nem fogadnak el az ellenzékkel közös autoritásokat; a törvénykezésből és a döntéshozatalból minden erővel ki akarják zárni az ellenzékot, mindent önmaguk kívánnak eldönteni; és végül a politikai verseny mindenáron való megnyerése, a hatalom megőrzése miatt nem hagyják érvényesülni a demokratikus normákat, mert azokat a politikai küzdelem részének tekintik. Az ellenzék pedig a kormányzati hatalom teljes elutasításából indul ki és erre építi ellenzéki politikáját, a kormányzat által kínált autoritásokat nem fogadja el és másokat kínál; nem kíván a kormányzattal konszenzusos döntéseket meghozni, ezáltal is elhárítva magától a felelősséget és végül a demokratikus normákat elsősorban a kormányon kéri számon, önmagával szemben nem, mert a normákat az ellenzék is a politikai küzdelem logikája szerint ítéli meg.

Ez a két alaptípus, Max Weber-i értelemben *ideáltípus*. Természetesen a két ideáltípus között sokféle átmenet és módosult változat képzelhető el. Jómagam nem arra törekszem, hogy egy minden ország minden időszakára tisztán alkalmazható modellt érvényesítsek, hanem arra, hogy *kiindulópontokat, illetve szemléleti alapirányokat adjak a lehetséges elemzésekhez*. Olyan esetek és országok is elképzelhetőek, ahol a kormányzati erőket a befogadó mentalitás és lelki beállítottság jellemzi, ám az ellenzék a kizorító magatartás mentén politizál (könnyen elképzelhető ez például ott, ahol a többségi nemzetet alkotó kormányzat etnikai alapú ellenzékkel áll szemben). De fordítva is lehetséges, ahol az ellenzék készen állna egy befogadó típusú, közös autoritásra támaszkodó politikára, ám a kormányzat az ellenzék mindenféle módon való kizorítására törekszik (jellemző lehet ez például a kommunista vagy posztkommunista pártokkal szembeni fellépés esetén). Világos tehát, hogy sajátos változatok és altípusok jöhetnek létre az egyes országokban; célom e helyütt nem az, hogy minden lehetséges alvariánsot számba vegyek és részletezzek – ez amúgy sem lenne lehetséges –, hanem az, hogy az egyes országok politikai állapotainak és mozgásainak *felismerhetőségéhez és értelmezhetőségéhez járuljak hozzá*.

A következőkben összesen 12 mögöttes tényezőt – ha tetszik változót – veszek figyelembe, s ezek minőségét, megvalósulását alapul véve sorolom az adott berendezkedést vagy a befogadó, vagy a kizorító demokrácia modellje alá. A 13. változó pedig az

előző 12-nek az összegzése, nem más, mint a politikai elit lelki beállítottsága. Ezek a tényezők vagy változók sorrendben a következők: 1. a politikai elit hozott politikai kultúrája; 2. a társadalom hozott politikai kultúrája; 3. a rendszerváltás folyamatának jellemzői; 4. a kialakult törésvonalak jellege, tartalma; 5. a demokratikus autoritás léte vagy nemléte; 6. a posztkommunizmus jelenléte vagy eltűnése; 7. a demokratikus normák helyzete; 8. a nemzetállam állapota; 9. a kormányzati ciklusok kezelése; 10. a média állapota; 11. az érdekszervezetek működése; 12. az erkölcsi normák helyzete, a korrupciók és visszaélések kezelése. A 13. szempont az előző 12 összegzése: a politikai elit lelki beállítottsága.

1. *A politikai elit hozott politikai kultúrája.* A történelmi örökségből, a közelmúltból és a rendszerváltás körülményeiből kialakuló politikai kultúra alapjaiban kétféle lehet: konszenzuális vagy konfliktusos. A konszenzuális kultúra az elitet a befogadó demokrácia, míg a konfliktusos kultúra egyértelműen a kizorító demokrácia felé orientálja.
2. *A társadalom hozott politikai kultúrája.* Ezt is alapvetően a történelmi örökség, a közelmúlt és a rendszerváltás jellege befolyásolja, s kétféle lehet: állampolgári, részvételi igényű, avagy magánpolgári, politikától távolságot tartó. Az állampolgári, részvételi igényű társadalom a befogadó demokrácia felé mozdítja el a rendszert, mivel ebben az esetben az elitek arra kényszerülnek, hogy foglalkozzanak az állampolgári igényekkel, kezeljék a társadalmi konfliktusokat, megakadályozzák, hogy ezek eszkalálódjanak (lásd a konszenzuális „mintaállamokat”). A magánpolgári, kívülálló társadalom esetén viszont erősen megnő az esélye a kizorító demokráciának, ugyanis ekkor az elit „szabadjára engedi” a csoportjai közötti ellentéteket – mintegy helyettesítve, pótolva a hiányzó társadalmi konfliktusokat –, mely konfliktusok az elit sajátosságainak megfelelően általában erősen ideologikusak, világnézeti és értékalapúak, ez által a legtöbb esetben nehezen kezelhetőek, nehezen feloldhatóak (szemben a gazdasági, pragmatikus jellegű, inkább a társadalomból származó ellentétekkel). Mindez az eliteket a politikai verseny radikális megvívására készíti.
3. *A rendszerváltás folyamatának jellemzői.* A demokratikus átmenet alapvetően kétféle módon mehet végbe: kisebb vagy nagyobb mértékű társadalmi részvétellel, illetve közös, a rendszerváltással az azonosulást megeremlítő szimbolikus mozzanatok érvényesítésével; avagy – ezzel szemben – társadalmi részvétel nélkül, szimbolikus aktusok hiányában, kizárólag az elitek megegyezései, tárgyalásai és alkui mentén. Az első esetben megnő az esélye a befogadó demokrácia kialakulásának, hiszen a társadalmi részvétel már elővételezi az állampolgári attitűd elterjedését, s ez – mint az

előző pontban láttuk – az elitek magatartására „mérséklő” hatással van. Másfelől a szimbolikus aktusok (új alkotmány, konszenzusos elnök, látványos áttörést hozó tüntetések stb.) a rendszerváltással, a demokráciával kapcsolatos közös identitást hozhatnak létre, mely a továbbiakra nézve bizalmi és legitimációs tőkét hoz létre a politikai ellenfelek között, s ez inkább terel a befogadó, mint a kiszorító mentalitás felé. Ezzel szemben, ha a rendszerváltás a társadalom részvétele nélkül, az elit irányításával, szinte „láthatatlan forradalomként”, szimbolikus mozzanatok hiányában zajlik, akkor a későbbiekben felszínre törő ellentéteket nehéz korában tartani, a kiszorítás logikája lép fel.

4. *A kialakult törésvonalak jellege, tartalma.* A történelmi és közelmúltbeli örökségek, illetve a rendszerváltás során kialakuló ellentétek határozzák meg ezt. Alapvetően kétféle törésvonal-típus válhat meghatározóvá: az egyik a részértékű, a másik a rendszerértékű törésvonalak típusa. A részértékű törésvonalak, amelyek alapvetően pragmatikus, gazdasági, egyes társadalmi csoportokhoz köthető ellentétek jól kezelhetőek, s ezáltal a befogadó az elit mentalitását segítik elő. A rendszerértékű törésvonalak viszont olyan átfogó megosztottságok, amelyek érintik a demokrácia, a nemzet, az állam egészét, sőt utóbbiak a „tét”; ezek esetében a konfliktusok hajlamosak az eskalálódásra, az elitek körében pedig a kiszorító politika terjed el.
5. *A demokratikus autoritás léte vagy nemléte.* Ha az adott országban létrejön valamilyen autoritás (korona, alkotmány, nemzet, demokratikus értékek kölcsönös tisztelete és betartása, avagy demokratikus kiegyezés), akkor elválik egymástól az autoritás forrása (a rendszer maga) és hordozója (a kormányzatok), s ez az elitek szintjén a befogadó mentalitást segíti elő. Ha azonban ilyen autoritás hiányzik, nem alakul ki a rendszerváltás folyamatában és utána sem, akkor gyakran nem válik külön az autoritás forrása és hordozója (vagyis az egyes kormányzatok és politikai elitcsoportok a demokrácia „egyetlen, igazi” megtestesítőjének érzik magukat), ami egyértelműen a kiszorító típusú demokrácia kialakulását hordozza magában.
6. *A posztkommunizmus jelenléte vagy eltűnése.* Két eset lehetséges: a rendszerváltás során vagy utána a rendszerváltó erők elszámoltatják a volt pártállami vezetést, elitcserét hajtanak végre és így háttérbe szorítják a posztkommunista erőket; a másik esetben mindez nem történik meg, nincs elitcsere és elszámoltatás, sőt, a posztkommunista elitek „diadalmasan” visszatérnek a politikába is, erős szereplőként részt vesznek a politikai küzdelemben, és visszatérnek a kormányzati hatalomba is. Az első eset jelentősen növeli az esélyét annak, hogy befogadó demokrácia alakuljon ki,

hiszen a rendszerváltás egyik alapkérdése, sőt fő célja oldódik meg, ami közösen vállalt, sikeres politikai élményt jelent, s ez egyfajta szolidaritást alakíthat ki közöttük. Ezzel szemben, ha elmarad az elszámoltatás, és a posztkommunista elit a kormányzati hatalomba is vissza tud térni, akkor ez növekvő feszültséget, éles megosztottságot alakíthat ki a rendszerváltó elitek, pártok között, kialakul az antikommunisták és az utódpártok, illetve azokkal szövetségre lépők közötti radikális ellentét, s ez a kiszorítás stratégiáját erősíti fel.

7. *A demokratikus normák helyzete.* Amennyiben a demokratikus normák általánossá válnak, s minden politikai elitcsoport magára nézve is kötelezőnek tekinti az azokhoz való alkalmazkodást, akkor igen nagy az esélye a befogadó mentalitás kialakulásának. Ha viszont a demokratikus normák nem jönnek létre, avagy betartásukat csak egyes elitcsoportok, vagy rosszabb esetben egyik sem tartja alapvető szabálynak, akkor erőteljesen megnő az esélye a kiszorító mentalitás elterjedésének.
8. *A nemzetállam állapota.* Ebben az összefüggésben az a kérdés, hogy a rendszerváltás következtében rendezetté válik-e az ország külső és belső nemzetállami státusa; léteznek-e az országon belül nemzetiségi vagy etnikai konfliktusok, amelyek rendezésre szorulnak; továbbá az ország külpolitikai, nemzetpolitikai stratégiáját azonos módon látják-e a meghatározó elitcsoportok (például az Európai Unióba való belépés kérdését). Ha ilyen problémák eleve nem merülnek fel, avagy a rendszerváltás során vagy az azt követő években ezek a problémák megoldódnak (mint például Kelet-Németország esetében a német újraegyesítéssel), akkor ez egyfajta nemzeti egységet jelent, s elősegíti a befogadó demokrácia kialakulását. Ha viszont a nemzetiségi, nemzetállami kérdések markánsan megjelennek (mint például a volt Jugoszlávia esetében), az akár polgárháborús helyzetek kialakulásához is vezethet. (További példák sorakoznak a volt Szovjetunió tagállamai esetében is.) Hasonló, ha nem is ilyen erőteljes konfliktusokat szülhetnek az országon belüli etnikai kisebbségekkel kapcsolatos problémák, mint például Romániában és Szlovákiában a magyar kisebbség jelenléte. (Érdekes példát nyújtanak a balti államok: az „ott ragadt” orosz kisebbség Lettországból igen erős feszültséget szül és megfertőzi a politikai légkört, míg ezzel szemben a posztkommunistákat háttérbe szorító Észtországban – a per sze jóval kisebb lélekszámú – orosz kisebbség gyakorlatilag semmilyen lényeges gondot nem okoz.) S végül az sem mindegy, hogy az adott ország külpolitikai, nemzetpolitikai stratégiájának alapkérdéseiben egyetértenek-e a meghatározó politikai elitcsoportok. (Szlovéniában és Horvátország-

ban ez nagyjából létezik, míg Magyarországon nem, hiszen nálunk a nemzeti érdekérvényesítés erőteljessége, a határon túli magyar kisebbséggel kapcsolatos politikai stratégia, illetve világpolitikai ügyekben is markánsan eltér egymástól a két tábor kiindulópontja és álláspontja.) Ha egy országban rendezettek és konszenzuálisak a nemzetállammal, nemzeti stratégiával kapcsolatos kérdések, akkor erőteljesen megnő a befogadó demokrácia létrejöttének az esélye, míg ha komoly konfliktusok vannak ezen a téren, akkor az nagyon megnöveli a kizorító demokrácia kialakulásának veszélyét.

9. *A kormányzati ciklusok kezelése.* Két alapeset van. Az egyikben a kormányra kerülő elitcsoportok építenek az előző ciklusban elindított, osztársadalmi érdekeket megtestesítő kezdeményezésekre, a ciklus során több kérdésben egyeztetnek az ellenzékkel, a nemzeti ügyekben egyezsége próbálnak jutni velük, nem korlátozzák az ellenzék ellenőrzési jogait. A másik esetben viszont a kormányzati hatalmat megragadó elitcsoportok gyakorlatilag tabula rasát hirdetnek, az előző ciklusból szinte mindent eltörölnek és szinte mindent újrakezdenek, a ciklus alatt minden érdemi döntést egyedül hoznak, az ellenzékkel nem egyeztetnek, sőt igyekeznek ellenőrzési jogukat, lehetőségeiket korlátozni. Az első eset kifejezetten annak a jele, hogy befogadó típusú demokrácia alakult ki az adott országban, míg a második eset határozottan mutatja a kizorító demokrácia létrejöttét.
10. *A média állapota.* A média és a sajtó, mint a mindenkori politikai hatalmat a társadalom nevében ellenőrző intézmény, alapvetően kétféle állapotot mutathat. Az egyik esetben független a politikától, viszonylag kiegyensúlyozott a politikai szimpátiái alapján, s – ezáltal – kritikus a mindenkori kormányzati hatalommal szemben. A másik esetben nem független a politikától, a pártoktól és a kormányzatoktól, működése a kormányzat és a politikai elitek által irányított és befolyásolt, politikai szimpátiái alapján nem kiegyensúlyozott, az egyik politikai tábor irányában túlzottan elfogult, s – mindezáltal – nem gyakorolja hatékonyan a mindenkori hatalommal szembeni kritikai funkcióját. Az előző esetben a sajtó és média mintegy „döntőbírói” szerepet játszik a politikai folyamatok és konfliktusok megítélésében, hiszen tényeket tár fel, fontos, nem ismert információkat mutat be, feltárja a visszaéléseket, korrupciókat és követeli a következményeket, s ezáltal, mintegy „középen állva” (pontosabban a közvéleményt képviselve) hathatós szerepet játszik a politikai konfliktusok moderált, tárgyilagos kezelésében. Ez feltétlenül a befogadó attitűd és demokrácia kialakulásának esélyeit növeli. Szemben a másik esettel, amikor is a sajtó és a média a politikától nem független, s ráadásul a politika a

szimpátiák szempontjából is kiegyensúlyozatlan, elfogult. Ekkor a sajtó nem tudja elvégezni kritikai, közvéleményt képviselő funkcióit, mert nem áll középen, sőt, szimbiózisba kerülve a pártokkal és kormányzatokkal, maga is politikai tényezővé válik, s visszaélések, korrupciós ügyek felbukkanása esetén cinkosságot vállal kedvenc irányzatával. Ha a média állapota ilyen, az nemhogy moderálná, de egyenesen élezi a politikai konfliktusokat, s ez által a kizorító demokrácia kialakulásához járul hozzá.

11. *Az érdekszervezetek működése.* Két alapeset van: ha az érdekszervezetek (szakszervezetek, kamarák, érdekvédelmi szervezetek, egyesületek stb.) függetlenek, aktívak, részt vesznek a közéletben, erős nyomásgyakorló képességgel rendelkeznek; illetve ha erősen függnek a kormányzatoktól és a pártoktól, passzívok, nem vesznek igazán részt a közéletben, nem gyakorolnak nyomást a kormányzatokra. Mivel az érdekszervezetek általában pragmatikus érdekeket képviselnek, független és aktív részvételük a politikában a befogadó mentalitást erősíti, míg ha túlságosan függnek a pártoktól, kormányzatoktól, passzívok és arctalanok, akkor nem tudnak gátat szabni a kizorító mentalitás megjelenésének.
12. *Az erkölcsi normák helyzete, a korrupciók és visszaélések kezelése.* Itt is két eset van. Az egyikben a közvélemény és a politikai elitcsoportok mindegyike – ellenzékben és kormányon egyaránt – elkötelezett az erkölcsi normák politikában való érvényesülésével kapcsolatban, s ha korrupciós ügyek kerülnek felszínre, akkor együttesen követelik a következmények levonását, az érintettek visszalépését és felelősségre vonását. A másik esetben a közvélemény, a társadalom passzív, nem formál véleményt, a politikai elitcsoportok pedig az erkölcsi normákat a saját érdekeik szerint relativizálják, s a korrupciós ügyeket nem a normák szerint mérlegelik, hanem politikai eszközként, fegyverként kezelik. Az első eset jelentősen segíti a befogadó demokrácia kialakulását, míg a második eset nagymértékben növeli a kizorító demokrácia létrejöttének esélyeit.

S végül a 13., összegző szempont, mely magába foglalja a fent taglalt 12 tényezőt, s mintegy azok eredőjeként jelenik meg. Ez nem más, mint a *politikai elit lelki beállítottsága*. A felosztás rövid és egyszerű: kétféle beállítottság van, az egyik a befogadói, mely ennek megfelelő karakterű demokráciát hozhat létre, a másik a kizorító jellegű, mely viszont e tulajdonságnak megfelelő karakterű demokráciát teremthet meg.

Végére érve a demokrácia *lelki beállítottságának, más szóval karakterének* lehetséges tipizációján és az erre ható változók értelmezésén, foglaljuk össze egy táblázatban az eddig kifejtetteket.

A demokráciák karakterének, lelki beállítottságának tipizációja

A demokráciák lelki beállítottságának, karakterének tipizációja	Befogadó demokrácia	Kiszorító demokrácia
1. A politikai elit „hozott” politikai kultúrája	Konszenzuális	Konfliktusos
2. A társadalom „hozott” politikai kultúrája	Állampolgári, részvételi	Magánpolgári, távolságtartó
3. A rendszerváltás folyamatának jellemzői	Társadalmi részvétel	Társadalmi részvétel hiánya
4. A kialakult törésvonalak jellege, tartalma	Részértékű (pragmatikus) törésvonalak	Rendszerértékű (átfogó) törésvonalak
5. A demokratikus autoritás léte vagy nemléte	Van autoritás, forráshordozó különválnak	Nincs autoritás, forráshordozó egybeolvad
6. A posztkommonizmus jelenléte vagy eltűnése	Nincs posztkommunista jelenlét	Posztkommunista jelenlét, befolyás, uralom
7. A demokratikus normák helyzete	Demokratikus normák érvényesülnek	Demokratikus normák nem vagy csak részlegesen érvényesülnek
8. A nemzetállam állapota	Rendezett státus, nincsenek etnikai-nemzetiségi konfliktusok, külpolitikai konszenzus	Rendezetlen státus, vannak etnikai-nemzetiségi konfliktusok, illetve nincs külpolitikai konszenzus
9. A kormányzati ciklusok kezelése	Egymásra épülő ciklusok	Tabula rasa-ciklusok
10. A média állapota	Független a politikától, közvetítő, kritikai	Nem független a politikától, nem közvetítő, nem kritikai
11. Az érdekszervezetek működése	Függetlenek, nyomásgyakorló képesség	Függenek a pártoktól, gyenge nyomásgyakorlás
12. Az erkölcsi normák helyzete	Az erkölcsi normák érvényesülnek	Az erkölcsi normák nem érvényesülnek
13. A politikai elit mentalitása	Befogadó, integráló mentalitás	Kiszorító mentalitás

Hangsúlyoznom kell, hogy a fenti tipizáció két alaptípusa, a befogadó és a kiszorító demokrácia természetesen két *ideáltípus*, amelyet egy vizsgálati skála két végpontjára kellene elhe-

lyeznünk. E két típus között a *köztes variációk sokasága* helyezkedhet el, sőt, viszonylag egyértelmű, hogy a régió országai esetében a köztes variációk vannak a többségben. Nem volt azonban célom, hogy ezeket a köztes variációkat alaposan kidolgozzam, részletezzem és finomítsam; ezúttal az lehetett csak a célom, hogy egy új, a demokráciát irányító politikai elitek motivációira, lelki beállítottságára alapozott demokráciatipológia alapvonalait elkészítsem, melynek segítségével – reményeim szerint – *közelebb kerülhetünk* a közép- és kelet-európai demokráciák működésének, karakterének jobb, alaposabb, mélyebb megértéséhez. (S talán olyan megközelítés ez, amely a nyugati demokráciák esetleges jövőbeli változásainak, átalakulásainak megértéséhez is hozzájárulhat.)

Befejezésül – mintegy próbaképpen, eltekintve a részletes indoklástól, mely egy hosszabb lélegzetű tanulmány, monográfia feladata – vizsgáljuk meg azt, hogy a fenti módszer alapján a magyar demokrácia melyik demokráciatípusba sorolható. (A módszer alkalmazásához megjegyzendő, hogy természetesen minél több tényező jellemző az adott országra, annál markánsabban sorolható az egyik vagy a másik típusba.)

1. A politikai elit hozott politikai kultúrája. Magyarországon a politikai elit erősen konfliktusos politikai kultúrát hozott magával.
2. A társadalom hozott politikai kultúrája. Magyarországon a társadalomban a magánpolgári, távolságtartó mentalitás vált uralkodóvá.
3. A rendszerváltás folyamatának jellemzői. Magyarországon társadalmi részvétel nélkül, szimbolikus aktusok szinte teljes hiányában zajlott le a rendszerváltás.
4. A kialakult törésvonalak jellege. Magyarországon a rendszerértékű törésvonalak a jellemzőek.
5. A demokratikus autoritás léte vagy nemléte. Magyarországon nem alakult ki általánosan elfogadott autoritás, s elválik az autoritás forrása és hordozója.
6. A posztkommunizmus jelenléte vagy eltűnése. Magyarországon a posztkommunista politikai aktorok felszínen maradtak, sőt visszakerültek a kormányzásba.
7. A demokratikus normák helyzete. Magyarországon a demokratikus normák nem érvényesülnek általánosan.
8. A nemzetállam állapota. Magyarország nemzetállami státusa rendezett, ám Magyarország külpolitikai stratégiájával, illetve a határon túli magyarokkal kapcsolatban lényeges nézeteltérések vannak a meghatározó politikai táborok között.
9. A kormányzati ciklusok kezelése. Magyarországon a kormányzati ciklusokra az öntörvényű hatalomgyakorlás, a kormányzat és az ellenzék közötti egyeztetések hiánya, a radikális konfrontáció a jellemző.

10. A média állapota. Magyarországon a média és sajtó nem független, erősen politikafüggő, sőt politikacsináló, politikai szimpátiái nem kiegyensúlyozottak, nincs igazán erős kritikai számonkérő funkció.
11. Az érdekszervezetek működése. Magyarországon az érdekszervezetek csak félig-meddig függetlenek, s bár egyre gyakrabban hallatják hangjukat, nyomásgyakorló erejük viszonylag szerény.
12. Az erkölcsi normák helyzete. Magyarországon a politikai elitek az erkölcsi normákat relativizálni próbálják, a korrupciós ügyeket nem normatív módon, hanem politikai fegyverként kezelik.
13. A politikai elit lelki beállítottsága. Magyarországon a politika elit lelki beállítottsága – a fentiekkel szoros összefüggésben – erősen kizorító jellegű.

Mindezek alapján pedig megállapíthatjuk, hogy a politikai elitek motivációit, lelki beállítottságát vizsgáló tipológia szerint *Magyarország igen markánsan a kizorító típusú demokráciák közé tartozik*. Más helyütt éppen ennek okaival, körülményeivel és lehetséges hatásaival foglalkoztam. Ám, hogy ne maradjunk egyetlen, ráadásul meglehetősen szélsőséges ország-példánál, befejezésül – mintegy illusztrációképpen, különösebb érvelés nélkül – nézzük meg a többi közép- és kelet-európai demokrácia vajon melyik típusba lenne sorolható.

Megítélésem szerint a befogadó típushoz a legközelebb Észtország, Szlovénia és Csehország áll. Valahol a „középtájon”, de inkább a befogadó típushoz áll közelebb Bulgária, Litvánia, Horvátország. A kizorító típus oldalán, már közelebb az „ideáltípushoz” Románia, Szlovákia és Lengyelország; egészen közel ehhez Lettország és Magyarország áll. A kizorító típus klasszikus esetét valósították meg a volt jugoszláv államok a háborúk idején, illetve a volt Szovjetunió államai, köztük például Ukrajna, Grúzia stb.

A tipológia természetesen további kidolgozásra, finomításra szorul; ennek elvégzése a következő időszak feladata.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Enyedi Zsolt-Körösényi András (2001): *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris.
- Fricz Tamás (1999): „Önkorlátozó és önfelértékelő pártrendszerek.” Budapest, Politikatudományi Szemle, 1999/3. sz.
- Körösényi András-Tóth Csaba-Török Gábor (2003): *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- Lijphart, A. (1984): *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven-London, Yale University Press.

-
- Lijphart, A. (1999): *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven, Yale University Press.
- Merkel, W. (1999): *Systemtransformation*. Opladen, Leske + Budrich.
- Szilágyi Imre (2000): „A kormánypártok és az ellenzék viszonya Horvátországban és Szlovéniában 1989–1999 között.” In: *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány.

BALÁZS ZOLTÁN

Szemponatok Kolnai Aurél politikai gondolkodásának rekonstrukciójához

Csak néhány évvel ezelőtt kezdődött meg Kolnai Aurél munkásságának magyarországi recepciója, s még ma is a legtöbben csak hírből ismerik. Ezért tulajdonképpen meglepetés volt számomra is, hogy a Magyar Politikatudományi Társaság úgy döntött, róla nevezi el az év legjobb politikatudományi publikációjáért járó szakmai díjat. Igyekszem megindokolni, hogy ez a döntés helyes volt, s a díj kitüntetettjei a nemzetközi szinten is nyugodt szívvel és büszkén vállalhatják ezt a nevet.

Kolnai rendkívül szerteágazó érdeklődésű gondolkodó volt, aki a világnak számos táján élt huzamosabb ideig; magyarul, angolul, németül és franciául anyanyelvi, spanyolul pedig kitűnő szinten beszélt. Kivételesen széles körű tapasztalatai és ismeretei politikai filozófiájába is beépültek.¹ Ezt számos okból soha nem foglalta rendszerbe, nem gyúrta egységes elméletté. Politikai gondolkodását tehát rekonstruálni kell, de úgy, hogy a rendszerbe szorítás kísértését elkerüljük. Erre utal az előadás címében a „szempont” tagadhatatlanul keveset mondó fogalma.²

A rekonstrukcióhoz két támpontot használok és fejtek ki részletesebben. Az egyik Kolnai életútjának, személyes politikai tapasztalatainak az összessége. A másik filozófiai módszere és szellemi habitusa. Ezek révén négy tematikus csomópont különböztethető meg politikai gondolkodásában. Az egyik a morális és a politikai értékvilág kapcsolata; a másik az utópikus észjárás bírálata; a harmadik a totalitarizmus kritikája; a negyedik pedig a konzervatizmus. Ezek a témák sok tekintetben egymást magyarázzák, sokféleképpen, de újra és újra fölmerülnek Kolnai írásaiban; így én is többször visszatérek majd mindegyikükre.

1. POLITIKAI TAPASZTALATOK

Kolnainak megadatott, hogy az egész huszadik századot úgy élje végig, hogy minden sorsfordító eseményére tudatosan reflektálhasson. 1900. december 5-én született. Családi és iskolai környezete, társadalmi helyzete persze tőle függetlenül alakult, és szociológiai értelemben félig-meddig predesztinálta arra, hogy első szellemi tájékozódási pontjai a társadalombírálatban jeleskedő polgári radikálisok legyenek. Fővárosi, liberális felfogású, a zsidó hagyományokhoz lazán kötődő nagypolgári család sarjaként ezzel nem volt egyedül. Mentorai közül Jászira³ és Polányi Károlyra egészen a negyvenes évek végéig odafigyelt, noha a húszas évektől egyre kritikusabban, de soha meg nem tagadva őket. Saját Galilei-körös korosztályából többen kommunisták lettek (közülük gyerekkori jó barátja, Berei Andor később magas funkciókat töltött be a pártban). Élete első nagy politikai élménye az első világháború. Ebben azonban már nem egészen a polgári radikálisok nézetei szerint foglalt állást, vagyis nem azért volt antantpárti, mert a feudális Magyarországot, a reakciót, a nemzetiségek elnyomását utasította el; hanem azért, mert a központi hatalmak – különösen Németország – magatartásában civilizációellenes tendenciákat, a nyugati kultúra elutasítását, az élet- és akaratkultusz barbarizmusát érzékelte. S ha kételkednénk abban, hogy egy tizenhat éves kamasz ilyen benyomások alapján dönt, akkor erre meggyőző válasz, hogy Kolnai két év múlva pontosan ezért fordult szembe az ószirózsás forradalommal (néhány napig tartó lelkesedés után), s menekült a Tanácsköztársaság elől, hatalmasat csalódva Jásziék politikai magatartásában, amely még a bolsevik diktatúrát is kisebb rossznak tartotta, mint a „reakció” fennmaradását. A forradalom és az azt követő diktatúra totális jellege Kolnai számára ugyanazt a hübriszt, a civilizáció elutasítását, az erkölcsi rend alapjainak megtagadását testesítette meg, ami miatt az antanttal harcoló központi hatalmakkal is szembefordult. Szó sincs arról, hogy Kolnai 1919-ben konzervatívvá vált volna, de életre szóló élményévé vált, hogy a baloldal mennyire védtelen (saját elméleti és erkölcsi nézetei miatt) a totalitárius szélsőséggel szemben, amelynek lényegét Kolnai ekkor – és egyelőre – abban látta, hogy az erkölcsi normák objektivitását és emberfölötti tekintélyét tagadva a legfontosabb korlátoktól fosztja meg az embert. A morális szempontok primátusa Kolnai egész munkásságán végighúzódik.

A húszas és harmincas éveket Kolnai Bécsben töltötte, néha hazalátogatva és időnként magyarul is publikálva, de immár osztrák lojalitással.⁴ Elvégezte a filozófiát, de nem egyetemi kariert kezdett (erre menekülként lehetősége sem nagyon volt), hanem politikai újságírásból igyekezett megélni. Ekként bizonyos politikai befolyásra is szert tett, véleményére sokan adtak.

Ez az aktivitás további akadályokat gördített az akadémiai pályafutás elé, amennyiben ideje jelentős részét lefoglalta; ugyanakkor viszont érzékennyé tette a gyakorlat és az elmélet közötti kapcsolat iránt. A korszak gyakorlati politikai alapdilemmái egyébként sajátos módon – erre ma, a liberális demokrácia hegemoniája idején keveset gondolunk – nagyon is elméleti alapkérdések voltak: melyik rendszer a legjobb? A klasszikus, viktoriánus liberalizmus mellett már nagyon kevesen álltak, viszont nyitott kérdés volt, hogy a korporatista-fasiszta, a totalitárius német nemzetiszocialista, a demokratikus szocialista, vagy egy konzervatívabb (részben liberális) demokratikus rendszer volna-e a kívánatos és megvalósítható. Kolnai az utóbbi mellett igyekezett érvelni, mégpedig a szociáldemokrata párton belülről, immár vallásos, sőt, katolikus hívőként, természetesen kisebbségben, hiszen sem a kapitalizmus elutasítását vagy egészen alapvető megváltoztatását, sem az osztályszemléletet nem helyeselte, ellentétben a párt befolyásosabb teoretikusaival. A katolikus politikai tájékozódásban egyre fontosabb szerepet betöltő korporatizmusnak viszont határozott ellenfele volt, mégpedig annak kvázitotalitárius, azaz a társadalmi és a politikai szerveződési elveket egymásba olvasztó, a demokráciát kizáró elképzelései miatt. A német veszély növekedtével azonban Kolnai egyre inkább elfordult a szociáldemokráciától, különösen a harmincas évek elejének szinte polgárháborús körülményeket teremtő bécsi zavargásai után, amelyeket a szociáldemokrácia öngyilkosságának tekintett. A náci veszéllyel szemben – amelyben a számára már oly ismerős életkultusz-barbarizmusból kiinduló jobboldali totalitarizmus árnyékát látta, s amelyet a *The War Against the West* című, ekkor összeállított hatalmas monográfiájában részletesen elemzett – a Dollfuss-féle osztrák önállóságpolitikában látta a kisebb rosszat. A helyzet rohamos romlása miatt 1937-ben elhagyta Ausztriát.

Második száműzetése során megismerte Angliát és Franciaországot, és ellátogatott Svájcba is. S bár Anglia politikai kultúrája és klímája határozottan közelebb állt hozzá, Párizs intellektuálisan jobban vonzotta, illetve megszokott életformáját ott könnyebben tudta folytatni. Szűk szakmai szempontból meglehetősen terméketlen évek voltak ezek, a nyomasztó náci előrenyomulás és a nyugat szellemi és politikai renyhesége és védtelensége Kolnait depresszióssá tették. Elsősorban a pacifista meggyőződés és a felvilágosultság azonosítása ellen igyekezett érvelni, bár a hamis pacifizmusról tervezett könyve végül nem jelent meg. Mint volt osztrák állampolgárt 1940-ben kétszer is internálták. A francia összeomlás kellős közepén az ő táborát is föloszlatták, két társával menekült tovább a vichyi Franciaország területére, nem sokkal kerülve el a német csapatokat. Onnan pedig Spanyolországon és Portugálián át Amerikába sikerült emigrálnia.

Az Egyesült Államok társadalma és politikája, a háborús részvétel ellenére, Kolnai számára borzalmas tapasztalat volt. Ebben nyilvánvalóan közrejátszottak olyan személyes körülmények, amelyek mindenképpen nehezé tették volna az életét (tartós állásnélküliség, illetve néha egy-egy nem túl vonzó feladat, az emigránskörök belterjessége, pénztelenség). Mindezekről eltekintve, illetve a külső megfigyelő státusához ragaszkodva Kolnai Amerikát lényegében egy harmadik fajta totalitarizmusként értelmezte: nem az életerőben hívó náci, nem is az utópiára épülő kommunista totalitarizmusként, hanem a közönséges ember hegemoniájaként. Természetesen tisztában volt vele, hogy Amerikában komoly társadalmi, vallási és intellektuális ellenerők is működnek, amelyek miatt igazságtalanság volna megvalósult totalitarizmusnak értékelni az amerikai politikai és társadalmi rendszert, de a közönséges ember kultuszában (amelyet szintén a baloldal hagyományához kötött) ugyanazt a potenciálisan civilizációellenes, az embert Isten helyébe ültető és fölmagasztáló, a társadalom természetes hierarchiáját megsemmisítő, az emberi viszonyokat technicizáló törekvést látta, amelynek a kommunista ideológia pusztán teljesebb és konzekvensebb formája.⁵

De sikerült továbblépnie, s a québeci katolikus Laval Egyetemen professzori álláshoz jutott. Az ötvenes években az agresszíven terjedő kommunizmusban látta a fő veszélyt, s elméletileg is igyekezett fölvenni ellene a kesztyűt. Rá jellemző módon elsősorban a kritika fegyvereit tudta hatékonyan forgatni. Ekkortól kezdve kristályosodik ki az a meggyőződése, hogy az utópikus észjárás szükségképpen totalitarizmusba torkoll, ezért különösen alapos elemzés alá kell vetni. A Laval Egyetem neotomista légkörében is egyre több totalizáló tendenciát vélt felfedezni, ezért egyre jobban eltávolodott az egyetemtől is.

Amikor első ízben tért vissza Európába, előadókörútját Spanyolországban kezdte. Ottani kapcsolatait már egy ideje építette, és a spanyol politikai légkör, amelyben egyrészt a polgárháború témája még mindig izzott, másrészt egyáltalán nem nélkülözte a szabadság fontos mozzanatait, kicsit hasonló hatással volt rá, mint a harmincas évek Bécse. Bízva abban, hogy a spanyol politikai fejlődés a külső körülményektől viszonylag elszigetelve folytatódik, mégpedig a liberalizálódás irányába, igyekezett némi politikaelméleti befolyást gyakorolni rá. Itt ismét a konstruktív politikai gondolkodás számára nyílt terep, s Kolnai remélte, hogy konzervatív-demokratikus elképzeléseinek lesz némi hatása a leendő spanyol politikai berendezkedésre.⁶ Egyrészt azonban a baloldal és a jobboldal közötti politikai ellentét számára túlságosan is merevnek és provinciálisnak bizonyult, másrészt a későbbi kibontakozás során a konzervatív elvek csak igen kis részben (például a monarchikus államforma megtartásával) kerültek be az új rendbe, ezért Kolnai végül Angliát vá-

lasztotta hátralévő, s immár elsősorban nem politikai, hanem morálfilozófiai munkássága fizikai és szellemi teréül. Londonban hunyt el, 72 éves korában.

2. SZELLEMI HABITUS ÉS FILOZÓFIAI MÓDSZER

A „szellemi habitus” kissé homályos megfogalmazás, ezért hadd részletezzem: ideértem a tudományos és filozófiai érdeklődési irányokat, a spirituális beállítottságot, valamint az ízlésvilágot is. Talán szokatlanul hangzik, ha mondjuk, az esztétikai ízlést a politikai gondolkodás számára fontosnak mondom, de – különösen konzervatív felfogású embereknel – ez egyáltalán nem meglepő, elég, ha Edmund. Burke-re utalok.⁷

Kolnai első írásai a polgári radikálisok kedvenc tudományágához, a szociológiához köthetők. Bár eszébe sem jutott szociológussá vagy közgazdásszá válni, a szociológiai és közgazdasági irodalom iránti érdeklődése (aminek nyilván igen sok köze van a Polányival való tartós és közeli kapcsolatához) lényeges szerepet játszik több politikai elgondolásában is. Ez elsősorban a húszas-harmincas években folytatott társadalomelméleti vitákban volt fontos. Kolnai – Polányi hatására – eleinte közel állt a kistulajdonosi kapitalizmus gondolatához, később ettől eltávolodott, de politikai elgondolásaiban később is nagy szerepet kapott a tulajdon- és társadalomszerkezet, valamint az osztályhelyzet sajátos politikai „elvekkel” való összekötése, amelyek a társadalomban való részvétel más-más aspektusait tudják megjeleníteni.⁸

A húszas évek elején Kolnai rendkívül gyorsan magába szívta a pszichoanalitikus iskola eredményeit (Freud tanítványi köréhez tartozott), s a legelsőik között volt a szociológia és a pszichológia közötti kapcsolatok keresésében.⁹ De ugyanilyen gyorsan meg is tagadta a pszichoanalízist, mivel pontosan azt a veszélyt érzékelte benne, amellyel 1918 Magyarországnál szembeült: a morális értékek valóságosságának tagadását, s az ebből következő totalitárius, a valóság szuverenitását tagadó szemléletet. A lélektan azonban nem azonos a freudizmussal. A Kolnai legfontosabb tájékozódási pontjává váló filozófiai irányzat, a fenomenológia közismerten szoros kapcsolatban van a lélektanral, a fenomenológia számos előfutára elméleti vagy kísérleti pszichológus volt. A bécsi egyetemen Kolnai tehát az éppen kibontakozó fenomenológiai irányzatban talál otthonra. Egy szemészert eltöltött Freiburgban is, az általa élete végéig a valaha élt egyik legnagyobb filozófusnak tartott Husserl előadásait és szemináriumát látogatva, bár doktori disszertációjára a legkövetlenebb hatást Max Scheler értéketikája gyakorolta.¹⁰

A fenomenológiát Kolnai mindenekelőtt módszernek látta. Kifejezetten viszolygott a heideggeri egzisztencialista „tovább-

fejlesztéstől”, s később sem vett részt a fenomenológiai társaságokban és vitákban. Az abszolút – és diametrikusan antikarteziánus – kiindulópontnak a valóság szuverenitása előtti főhajtást tartotta,¹¹ vagyis a létező világ és jelenségei autonómiájának, az emberi megismerés szükségképpen töredékes voltának a beismerését. Kolnai szerint a valóságot, amelynek minden darabkája sokdimenziós, legfőljebb letapogatni tudjuk, amihez igen nagy türelemre és körültekintésre van szükség, továbbá az emberiség által fölhalmozott tudás hasonlóan tiszteletudó figyelembevételére. Kolnait azonban – eltérően a konzervatív gondolkodók túlnyomó többségétől – szinte egyáltalán nem foglalkoztatta a történelem vagy a filozófiatörténet, a konkrét hagyomány. Meggyőződése szerint mindenki, aki hajlandó alávetni magát a józan ész szabályainak, alkalmas az igazság keresésére. A józan ész (common sense) önmagában is elegendő tudást tartalmaz az emberiségnek a valóságról fölhalmozott kincseiből.¹² Őt elsősorban az értékek és az emberi viszonyok és viszonyulások világa érdekelte. Legizgalmasabb írásai a görgről, az undorról, az averzió különféle egyéb fajtáiról, a méltóságról, a misztikumról, a hierarchiáról szólnak.¹³ Későbbi korszakában – a már említett okok miatt – nem a „hivatalos” fenomenológia, hanem az angolszász nyelvfilozófia környezetében talált új otthonra, amelyben a jelenségekhez és értékekhez való hasonló, az eredeti vagy korai fenomenológiára emlékeztető, azaz elsősorban leírással és nem rendszeralkotással megérteni igyekvő hozzáállást látott.

Ez a filozófiai felfogás több döntő ponton meghatározta politikai filozófiai nézeteit is. Felsorolásszerűen foglalom őket össze: (1) a fenomenológiai módszer egyszerre áll szemben a racionalizmussal (helyesebben a doktrinerséggel) és az antiracionalizmus kultuszával (vagyis az igazságot relativvvá és kutatását hiábavalósággá nyilvánító állásponttal);¹⁴ (2) a valóság, benne az értékvilág szuverenitásának és az értékek inherens pluralitásának elismerése minden redukcionizmust kizár, azaz a szigorú elvekhez igazodni igyekvő ideológiákat elutasítja, és minden társadalmi egyenlősítést, a sokféleséget őrző és láthatóvá tevő társadalmi differenciákat felszámolni akaró politikai irányzatot értelmetlennek tart;¹⁵ (3) a közös emberi tapasztalat és a józan ész minden ember számára hozzáférhetőnek tételezéséből egyfajta demokratizmus, antielitizmus (és antiplatonizmus) adódik. Hogy konzervatizmusa demokratikus és elitista (vagyis az egyenlősítést kizáró) mozzanatainak összeférhetőségét megvilágítsa, Kolnai gyakran használta az „egyszerű” (plain) és a „közönséges” (common) ember filozófiai metaforáit. Az egyszerű ember tisztában van a valóságban meglévő fokozatbeli, mértékbeli és minőségi különbségekkel, s nem kívánja eltörölni azokat; a közönséges ember viszont minden áron ezek megszüntetésére törekszik, mivel saját, korlátozott

értékénél magasabb emberi minőségét nem képes és hajlandó elismerni.¹⁶

A nem szaktudományos és filozófiai hatások közül a legfontosabb minden kétséget kizáróan Kolnai katolicizmusa. Hasonlóan Karl Kraushoz és Otto Weiningerhez Kolnai sem valamiféle hagyományt követve vagy közvetlenül politikai okokból keresztelkedik meg, illetve megtérése nem az „istenhit”, „kereszténység”, „egyház” sorrendjét követi. Az egyik döntő hatás G. K. Chesterton, a katolicizmus és a normális, józan világlátás egymásra utaltságának egyik nagyhatású védelmezője.¹⁷ Kolnainak nincsenek misztikus élményei, de nem is a Szent Tamás-i skolasztikus észjárás követője. Közelebb áll hozzá a skotista megrendültség Isten mindenhatósága és felfoghatatlansága előtt, valamint a rossz és a bűn Szent Ágostonhoz hasonló halálosan komolyan vétele. De az erkölcsi értékekkel kapcsolatban élvezett emberi szabadságot legalább ennyire komolyan veszi.¹⁸ Kolnai számára visszataszító minden eleveelrendelés-hit és a jó cselekedetek üdvösségszerző hatásának megkérdőjelezése. Az egyházban pedig mindenekelőtt a hierarchikus és szentségi rend, az erkölcsi szigor, valamint a valóság pluralizmusának teljes befogadása nyűgözi le. A hierarchikus rend megtartó erejének megtapasztalása, az objektív, nap mint nap számon kért erkölcsi normarendszer és a konzervatív politikai felfogás közötti kapcsolat nyilvánvaló; a valóság objektivitása és szuverenitása előtti hódolat pedig, amelyet ugyancsak jellegzetesen katolikus vonásnak tart, Kolnai szerint a legjobb filozófiai védelmet a fenomenológiában találhatja meg.

Végül a talán legnehezebben megragadható hatással kell elszámolnom. Fejtő Ferenc úgy emlékszik vissza Kolnaira, mint olyan emberre, aki rendkívül ellentmondásosnak ható tulajdonságokat volt képes személyiségébe építeni. Ő a dogmatizmust és a humort említi, de elbeszélése egy fontosabb kettősségre, a moralizmus és az esztéticizmus közötti feszültségre is utal.¹⁹ Kolnai kérlelhetetlen moralista volt; ahogy mondtam, már az első világháborút is elsősorban erkölcsi konfliktusként fogta fel, megtéréseben pedig kulcsszerepet játszott az erkölcsi normák objektivitását illető meggyőződése. De nem volt híve sem egy rigorózus deontikus, sem egy konzekvencialista etikának, azaz elutasította mind a kantianus, mint az utilitárius felfogást, amelyek az erkölcsi értékek szigorú hierarchiáját tételezik, illetve egyetlen értéket juttatnak monisztikus szerepbe.²⁰ Ezenkívül a kantianus etikában az értékvilág és a valóság közötti túl éles különbségtételt is bírálta, míg az utilitarizmusban a kettő összemosását helytelenítette. S nem volt pánmoralista sem, azaz szerinte az erkölcsi értékek az értékszférák egyikét alkotják csupán, noha kétségkívül a legfontosabbat. Ebből a szempontból is érdekes a Füst Milánnal folytatott levelezése: ezekben Kolnai a morális parancsoknak és tiltásoknak primátust tulajdonít, de

többször hangsúlyozza, hogy elismeri az esztétikai értékvilág autonómiáját.²¹ Mi több, saját életében tudatosan is gyakorolta az esztétikai értékek fölismérésének és értékelésének művészetét, bár nem annyira zenei vagy képzőművészeti alkotások, hanem természeti és térélmények „gyűjtésével”. Az értékek „értékelése”, rangsorolása Kolnai szerint nem történhet egyetlen elv vagy mérce segítségével, hanem maguk az értékek helyezkednek el az adott helyzetben úgy, hogy a kiművelt lelkiismeretnek voltaképpen nem „választania” kell közöttük, hanem fölismernie az értékek rendeződését. Másképpen fogalmazva, minél érzékenyebb és helyesebb a lelkiismeret, annál kevésbé kényszerül választani, mert annál pontosabban képes érzékelni az értékek hierarchiáját.²² Ez a felfogás is szorosan kötődik a fenomenológiai szemlélethez, amely nem rendszert épít, hanem elsősorban leírja a világot. A morális és más értékcsférákra vonatkozó nézeteiből két konstruktív és egy kritikai tétel adódik a politikai filozófia számára.

Az egyik konstruktív tétel úgy szól, hogy a politika világa olyan értékvilág is, amely nem esik feltétlenül egybe a morális értékek világával, noha annak – és más értékcsféráknak is – a befolyása alatt van.²³ A másik, ezzel szorosan összefüggő konstruktív tétel szerint a politikai cselekvések és magatartásformák bizonyos étoszokat követhetnek, amelyek tartós értékelésbeli és etikai hangsúlybeli különbségek révén írhatók le. Kolnai tartalmilag jobb- és baloldali étoszról, illetve forradalmi és konzervatív étoszról beszél, és ezeket elemzi részletesen. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy szerinte éppen ez, vagyis az étoszbeli különbség teszi a bal- és a jobboldalt, azaz a normális politikai viszonyok közötti két par excellence politikai pozíciót a legjobban értelmezhetővé.²⁴ A harmadik, kritikai tétel pedig azt a lényegében korábban már ismertetett totalitarizmusbírálatot teljesíti ki azzal, hogy az utópikus észjárásban a valóság és a morális és politikai értékvilág végérvényes egybeesésének, más szóval az értékek megszüntetésének a vágyára mutat rá. Ezért az utópikus ész nem a megszokott okból utasítja el, azaz azért, mert eszményeit a gyakorlatban *megvalósíthatatlannak* gondolja; hanem azért, mert magát az alapeszmét lényegében *elgondolhatatlannak* nyilvánítja. A van és a legyen közötti feszültség megszüntethetetlen, mondja Kolnai, de éppen ez a feltétele annak, hogy egyáltalán létezzenek értékek.²⁵

Kolnai politikai tapasztalatainak rövid áttekintése és szellemi habitusának, filozófiai módszerének fölvázolása során bontottam ki a bevezetőben említett négy tematikus csomópontot, amelyek révén politikai gondolkodása megítélésém szerint a legkoherensebben módon rekonstruálható. Ezeket a témákat munkássága során újra és újra pontosítja, újabb és újabb oldalról világítja meg. Végső soron azt állapíthatjuk meg, hogy bár

politikai világnézeti vagy ideológiai értelemben jelentős fordulatot hajtott végre, a radikalizmussal rokonszenvező baloldaltól élesen antikommunista, de nem elitista konzervatív jobboldalivá válva, politikai filozófiájának alapvonalai figyelemre méltó stabilitást és integritást mutatnak.

JEGYZETEK

- ¹ Életrajzírója a korábbi tanítvány, Francis Dunlop, aki a *The Life and Thought of Aurel Kolnai* (Aldershot: Ashgate, 2002) című műben részletesen tárgyalja Kolnai munkásságát is.
- ² Legfontosabb politikai írásait ebben az összefoglalóban kivétel nélkül idézem.
- ³ Jászival folytatott levelezéséből néhány érdekes darab meg is jelent: „Sorai ismét választ követelnek”, *Világosság* 1998/5-6, 74-107.
- ⁴ A Bécsben megjelenő *Bécsi Magyar Újság* és a *Tűz* című lapok rövidebb, az itthoni *Auróra* és a *Századunk* hosszabb cikkeket, esszéket közölt Kolnaitól; az utóbbi folyóiratból néhány cím: „Az emberek egyenlőségéről”, IX, 5-6, 1934, 211-222; „Demokrácia és valóság”, X, 7, 1935, 261-70; „A józan ész mágusai: K. Kraus és G. K. Chesterton”, XI, 6-7, 1936, 223-55.
- ⁵ „Az Apokalipszis három lovasa” című tanulmány tartalmazza a legélesebb formában a három nagy modern politikai rendszer összehasonlítását. In *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 199-214.
- ⁶ Francis Dunlop, *The Life and Thought of Aurel Kolnai*, 238-40.
- ⁷ Ehhez lásd pl. Molnár Attila Károly elemzését: *Edmund Burke* (Budapest, Századvég: 2000), 124-48.
- ⁸ Erről szól a „Die Machtideen der Klassen” című tanulmány (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Tübingen, LXII. 1. 1929, 67-110.)
- ⁹ Ezeket később maga is éretlen műveknek tartotta, amelyeknek azonban megvolt az a nem szándékolt hatásuk, hogy a Szovjetunióban a pszichoanalitikus iskolát részben ezek miatt nyilvánították gyanúsnak. (A német eredeti: *Psychoanalyse und Soziologie: zur Psychologie von Masse und Gesellschaft*, Wien-Leipzig: Psychoanalytischer Verlag, 1920.)
- ¹⁰ A disszertáció meg is jelent *Der Ethische Wert und die Wirklichkeit* címmel (Freiburg in Bayern: Herder, 1927), magyarul néhány részlet olvasható belőle „Kritikai megjegyzések az életvezetés és a morál egyoldalú alapelveiről”, *Világosság* 1997/5-6, 141-49.
- ¹¹ A témát „A tárgy szuverenitása – Jegyzetek az igazságról és az intellektuális alázatról” című tanulmány fejt ki. In *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 61-76.
- ¹² Ehhez lásd: „Erkölcsi konszenzus”. In *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 139-156.
- ¹³ „Über das Mystische”, *Imago* VII, 1, 1921, 40-70.; „Der Ekel”, *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, X, 1929, 515-69.; „Der Hochmut”, *Philosophisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, XLIV, 2, 4, 1931, 153-70 és 317-31; „The Concept of Hierarchy”, *Philosophy*, XLVI, 1971, 203-22; „Dignity”, *Philosophy*, LI, 1976, 251-71; „Az averzió alapvető formái: félelem undor és gyűlölet”. In *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 77-88.
- ¹⁴ Ezért találta Kolnai – számos vitapont ellenére – rokonszenvesnek még Karl Popper álláspontját is, akivel különben többször is eszmét cserélt; s bírálta Oakeshott antiracionalizmusát: „Conservatism and the Natural Order of Things: A Review of Michael Oakeshott's »Rationalism in Politics«,”. In *Privilege and Liberty*, ed. by Daniel J. Mahoney, Lexington Books, 1999, 167-71.

- ¹⁵ Ezt fejt ki a „Privilege and Liberty” című tanulmány. In *Privilege and Liberty*, ed. by Daniel J. Mahoney, Lexington Books, 1999, 19–62.
- ¹⁶ A témát a „The Meaning of the Common Man” című esszé bontja ki a legrészletesebben (in: *Privilege and Liberty*, ed. by Daniel J. Mahoney, Lexington Books, 1999, 63–104), bizonyos értelemben a legértelmesebb illusztrációt pedig a „Méltóság” című esszé szolgáltatja (in: *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 107–26).
- ¹⁷ Erről részletesen beszámol a *Politikai emlékiratok* (Budapest: Európa, 2005) című önéletrészletének 4. és 5. fejezetében, továbbá lásd a 4. jegyzetet.
- ¹⁸ A *Politikai emlékiratokban* (511–520) Kolnai részletesen kifejti, hogy miért tartja éppen ezért a molinista moráleteológiai álláspontot helytállóknak, a tomistát pedig tévesnek.
- ¹⁹ Lásd Kis Endre és Litván György interjúját Fejtő Ferencsel: „A common sense filozófusa volt”, *Világosság* 1998/5–6, 19–28.
- ²⁰ A kantianus etikában a gőg, míg az utilitarista etikában a naturalizmus kísértését látta, de az utóbbit tartotta kevésbé veszélyesnek vagy könnyebben a helyes útra „téríthetőnek”.
- ²¹ A Füsttel folytatott levelezéséből néhány darab megjelent: „Rokonságunk nem világnézeti..., hanem strukturai”, *Világosság* 1998/5–6, 124–140. Az esztétikai és a morális értékszféra elkülönítéséhez lásd: „Aesthetic and Moral Experience” és „Morality and Practice I–II.”, in: *Ethics, Value and Reality*, eds. F. Dunlop and B. Klug, (London: Athlone Press, 1977), 187–210, ill. 63–122.
- ²² Kolnainak a lelkiismeretről szóló legrészletesebb írása az „Erroneous Conscience”. In: *Ethics, Value and Reality*, eds. F. Dunlop and B. Klug (London: Athlone Press, 1977), 1–22.
- ²³ Kolnai talán legelméletibb politikai filozófiai írása fejt ki, rá jellemző módon egy kritika keretében, amelyet Carl Schmitt-tel szemben gyakorolt. Az 1933-ban német nyelven megjelent szöveg angolul friss fordításban és kiadásban olvasható „What Is Politics About?” címmel, in: *Exploring the World of Human Practice*, eds Z. Balazs, F. Dunlop (Budapest: CEU Press, 2004) 17–44. Egy másik, magyarul is olvasható, részben a témához kötődő írás a „Játékok és célok”, in: *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 89–106.
- ²⁴ Ehhez lásd „Az erkölcsi mozzanat a politikai megosztottságban” című tanulmányt, in: *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 181–96; valamint a „Conservative and Revolutionary Ethos” című esszét, in *Privilege and Liberty*, ed. by Daniel J. Mahoney, Lexington Books, 1999, 135–66.
- ²⁵ A leghosszabb írása az utópikus észről magyarul is olvasható „Az utópia kritikája” címmel, in: *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 157–80. A témát D. Wiggins esszéje aktualizálja: „Aurel Kolnai and Utopia”, in: *Exploring the World of Human Practice*, eds Z. Balazs, F. Dunlop (Budapest: CEU Press, 2004) 219–30.

G. FODOR GÁBOR

Utópia és politika – Kolnai Aurél politikai filozófiája

*[avagy miért feltétlenül baj, ha homályosan fejtjük
ki a világos dolgokat?]*

EGY

[Kant és Fichte]

Kolnai egy helyen egyetértően idézi a következő anekdotát: „egy alkalommal, mikor Kant Fichte egyik írását olvasta, amelyben Fichte azon morfondírozik, hogy »Kant tanítását nem betű szerint kell érteni, hanem szelleme szerint«, akkor az öreg Kant Königsbergből keltezett és aláírt nyilatkozatot tett közzé az egyik megfelelő folyóiratban, amely szerint »Kant tanítását nem a szelleme, hanem a betűje szerint kell érteni« (PE: 294).”

Mivel Kolnai esetében az anekdotikusságot is komolyan kell vennünk, körültekintően kell eljárunk politikai filozófiájának feltárása során.

Először is azt kell leszögeznünk, hogy Kolnai a politikát a filozófia objektívjén keresztül szemléli, ezért számunkra egyáltalán nem esetleges, hogy Kolnai számos helyen ad útbaigazítást arra vonatkozóan, hogy mit is gondol a filozófiáról, s ebből adódóan, hogyan is kellene a közelébe férkőzni a filozófiai problémáknak (TSZ: 64–77; IPH: 143–157).

A „hogyan?” kérdésére a „köztéri fenomenológus” habitusa a válasz (TSZ: 61–77). A „fenomenológiai attitűd” magukba a dolgokba való bepillantást jelenti, a tárgyaknak a maguk lényegi jelentésstruktúrájában történő intuitív megragadását, célja,

hogy a dolgokról való emberi tudást tisztázza. Mivel a filozófia világára nyíló ajtót a legártatlanabbnak tűnő kérdésekkel is fel lehet tárni, a fenomenológia a filozófiát a hétköznapi tapasztalatok talajára helyezi, elismerve ezzel az átlagember szuverenitását. Kolnai szerint, aki filozofál, annak a lehető legszorosabb kapcsolatban kell lennie a hétköznapi tapasztalat világával. Hozzávetőlegesen ez az, amit a skolasztikusok *resolutio ad sensum*nak neveztek. Az igazságot az igazsághoz kell kapcsolni, és minden gondolatnak összhangban kell lennie azzal, amit már teljes vagy legalábbis nagy bizonyossággal megállapítottak. Az igazi filozófusnak tehát nem göggel, hanem szerénységgel kell viszonyulnia szürke hétköznapi énje iránt. Mindebből az is következik, hogy a közönséges tudásból való átlépés a filozófiai tudásba nem jelenti a folytonosság teljes megszakadását. Inkább arról van szó, hogy a megismerésnek egy alapvetően könnyű síkjáról egy alapvetően nehéz síkjára emelkedünk, ahol új segédeszközökre, módszerekre és vizsgálatokra van szükség. A filozófus, a „distinkciók mestere” (PE: 251), a „kortárs idiómát beszélő skolasztikus” (PE: 243) feladata az, hogy a józan ész ítéleteinek racionális tartalmát explicitté tegye, s ne pedig meghaladja. Ebben a felfogásban az a meggyőződés tükröződik, hogy csak a hétköznapi tapasztalat igazságainak elismerése révén küzdheti le a filozófus a vélemények szubjektivitását, és iktathatja be gondolkodásába a tárgy szuverenitását.

A „köztéri fenomenológus” jól tudja, hogy beszédmódja is része annak, amiről beszél. Tehát a fenti megfontolások valamilyen formában a kifejtés menetében is meg fognak jelenni, mert ahogy Kolnai mondja, bár a filozófusnak különleges terminológiára van szüksége, de mégis időről időre abban kell képeznie magát, hogy a közönséges – irodalmi vagy társalgási – nyelven minél jobban ki tudja fejezni elmélkedéseinek vagy tudásának lényegi részét. Így rá fog ébredni arra, még ha ez kellemetlenül is érinti, hogy ez a kifejezésforma távolról sem sekélyesíti el vagy szennyezi be gondolkodását, hanem éppenséggel tudatosítja benne az intellektuális tisztességesség feladatát, s nagyobb pontosságra és alaposságra sarkallja.

Ha tehát meg akarjuk érteni Kolnait, úgy gondolom, saját esz-köztárát felhasználva kell kísérletet tennünk rá, mert ahogy fogalmazott, csak arra támaszkodhatunk, ami ellenáll. A megérteni vágyóknak egy hármasság jelszót ajánlok: erotika, irónia, politika.

Erotika: a megragadás vágya; azaz meg kell vizsgálnunk, hogy mi a jellegzetes reagálása Kolnainak az utópia és a politika problémájának érzékelésekor, és mi az a fogalmi aura, amivel az utópia és politika jelenségét értelmezni kívánja (M: 108).

Irónia: Kolnai szerint csak akkor láthatunk egy tárgyat a maga teljes perspektívájában, ha előbb eltávolodunk tőle (TSZ: 69); az irónia a távolságtartás eszköze.

Politika: egyfelől politika nélkül ugyebár nem lehet élni; másfelől, végső soron számunkra ez lesz a vizsgálat tárgya, azaz a politika szuverenitását kell gondolkodásunkba beiktatnunk (JC: 102–105; PM: 181–185; WP: 17–45).

KETTŐ

[*Dr. Jekyll és Mr. Hyde*]

Kolnai egyik kedvenc fiatalkori olvasmánya volt Stevenson Dr. Jekyll és Mr. Hyde című regénye (PE: 47–48), amiből saját bevallása szerint azt tanulta meg, hogy 1. a „jó” és a „rossz” az a két dolog, amely végső soron ezen a világon számít, hogy 2. nemcsak a „jónak”, de a „rossznak” is van ereje, és hogy 3. míg a „jónak” ontológiai, a „rossznak” gyakorlati, vagy tematikus elsőbbsége van. („A jelen összefüggésében csak az számít, hogy az élet tág kereteit valamilyen módon eleve jónak tételezzük, amelyhez képest a rossz másodlagos... a rossznak tematikus elsőbbsége van, mivel elsősorban ez kapcsolódik az erkölcsi tudathoz, az erkölcsi törvényhozáshoz és lelkiismerethez” – EVR: 85) A „rossz” azért is gyakorlati elsőbbséget élvez, mert ha a „jót” és a „rosszat” magára hagyjuk, hogy együtt növekedjenek, és nem teszünk rendkívüli erőfeszítéseket azért, hogy a „rossz” erejét meggyöngítsük, akkor a „rossz” túlburjánzik és bekeríti azt a „jót”, amelynek elfajulásából származik, és amelyen maga is tenyészik. Jekyll és Hyde nem a személyiség kettőségéről, hanem kiküszöbölhetetlen egységéről tanúskodik: Jekyll hosszú távon nem képes Hyde-dal kísérletezni úgy, hogy közben megtartja önazonosságát. Hyde pusztá fönmaradása Jekyll fölött a lélekharang kongása. Kolnai politikai emlékirataiban arról beszél, hogy arra ugyan nem emlékszik, hogy a háború kontextusában kifejezetten gondolt volna minderre, de emlékiratainak írásakor Dr. Jekyll és Mr. Hyde alakja segített neki abban, hogy a liberális demokrácia és a kommunizmus viszonyát értelmezni tudja.

Persze, egyáltalán nem is olyan könnyű megmondani, hogy mi a „jó” és mi a „rossz” (NMRW: 45–59). Bár Kolnai szerint megkerülhetetlen, hogy a „jóról” valamit mondjunk, de semmiféle kimerítő és végleges definíciót nem tart elfogadhatónak. Sokkal inkább a „jó” „viselkedését” kell megfigyelnünk (tehát, hogy hogyan is jelenik meg a „jó”) a vágyakat és örömekeket okozó tevékenységekben; a szándékkal, viselkedéssel, jellemmel kapcsolatos emberi dimenziókban és mintegy önmagában, amely nem minőség vagy tulajdonság, hanem a cselekvő törekvésének tárgya.

S vajon mit jelent egyáltalán nyilatkozni tudni a „jóról” és a „rosszról”? A gondolkodás lehetőségének elismerését. A gondolkodás pedig csak akkor lehetséges, ha a dolgoknak van ter-

mészetük, és ha éppen ezért lehetséges a különbségtevés. Kolnai Chestertont követve vallotta, hogy minden filozófiai reflexió feltétele az azonosság ontológiai tétele, azaz, minden dolog önmagával azonos. Vagyis gondolkodás és megismerés csak a különbségtevések alapján lehetséges. A különbségek tudatosítása (vö. a filozófus, mint a „distinkciók mestere”) révén tehetünk kísérletet a valóság megismerésére. Ez persze azt is előfeltételezi, hogy elfogadjuk az objektívnek tételezett valóság sokféleségét, s képesek vagyunk együtt élni vele. Kolnai osztotta Chesterton azon nézetét is, hogy csak akkor törekedhetünk a tökéletesebb rendre, ha előbb elfogadjuk a készen kapott rendet (PE: 257). S csak az az egészséges értelem, amely tisztában van saját határaival, tiszteletet mutat a valóság sokoldalúsága iránt, nyitott a világegyetem rendjének elfogadására és adottnak veszi a tapasztalt világban rejlő értékek birodalmát. Az utópikus gondolkodás azonban éppen a megkülönböztetések felszámolásában, az összemosásban érdekelt, s így lényegazonos a valóság tiszteletének elutasításával (UK: 167–170).

Mivel a „rossz” tematikus elsőbbséget élvez a „jóval” szemben, először is az utópikus gondolkodás Kolnai által adott kritikájáról kell szót ejtenünk.

HÁROM

[Gyűlöletek és szeretetek]

A bűn gyökere a gőg, s Kolnai szerint még az érzéki vágy is ebből ered, vagy megfordítva, bennünk, testi lényekben a gőg csakis a hús apoteózisához vezethet (PE: 283–284). Az utópista-idealista, aki felmagasztalja az elmét, egyúttal eszmék pusztávégyületévé és összjátékává teszi, elemekből álló anyaggá silányítja, megfosztva lényegétől, amely éppen az intencionalitás. A tehetetlen anyag és annak törvényei elbűvölik az utópikus észet, mert ez a valóság hajlítható legkönnyebben az előre kigondolt eszmék szolgálatába.

Amikor Kolnai az utópia kritikájáról beszél, elsősorban az utópikus észjárásra gondol.

Kolnai kritizálja

- a karteziánus-kantiánus filozófiai tradícióit, mert az az ember világot a kísérletező tudós elméjéhez szabja (PE: 282–287);
- az alázatos pozitivistát, mert az miközben azt hajtogatja, hogy a „tények”, „érzékelések” vagy „ösztönök” közegébe vagyunk álarva, addig azon munkálkodik, hogy valami új anyagot állítson elő, amelynek nincs más formája, célja, mint amit az ő konstruktív elméje kitalál (PE: 282–287);
- a könyvívízű, humortalan idealistát, mert az azt hiszi, hogy ideája révén ellenőrzi az anyagot, és az anyagi fogalmakkal

megragadott embert, és így remek kerítő a totalitárius perverziónhoz (PE: 132);

- az egzisztencialistát, mert az szorosán oda van kötözve morbid romantikájának egyetlen eszméjéhez, az „egzisztenciális válsághoz”, s így csak önmagára tud gondolni (PE: 284);
- az erkölcsi esztéticizmust, mert az megveti a trivialitást, és térdet hajt minden nagyvonalú gonoszság előtt, de fanatikus dühvel korbácsolja a tökéletlenségeket és szépséghibákat (PE: 310; DV: 2).

Az utópikus észjárás eltekint a valóság szerkezetétől, a valóságot saját rendszeréhez igazítja, és hogy kielégítse a rendszert, felszámolja a valóságot.

Kolnai nem kevesebbet állít, mint hogy nem csupán esetleges, hanem lényegi kapcsolat van az utópikus észjárás és a totalitárius zsarnokság között.

Azért, hogy az utópia, és ezzel együtt a zsarnokság kritikájának kellő ereje legyen, Kolnai szerint el kell oszlatni néhány közkeletű félreértést. Kolnai azt állítja, hogy

- abból, hogy az utópiák megvalósíthatatlanok, egyáltalán nem következnek, hogy az utópikus nézetektől áthatott politikai cselekvés ne gyakorolhatna esetleg végzetes hatást a társadalom tényleges életére;
- téves az a nézet, hogy a totalitarizmus nem más, mint az utópizmus helytelen alkalmazásának következménye;
- súlyos félreértés az is, ha azt gondoljuk, hogy ha az emberiség még nem elég jó vagy nem elég érett az utópiára, akkor erről nem az utópia tehet, hanem az utópikusok, akik megfelelnek erről az emberi gyengeségről (UK: 157–158).

Kolnai ezzel szemben azt állítja, hogy

- az utópizmus lényegének alapvető attitűdjében kell lennie valami teljesen elhibázottnak;
- az utópia eszméje önmagában is logikailag tarthatatlan és teljesen alkalmatlan arra, hogy emberi törekvés tárgya legyen;
- az utópiák nem az ember legnemesebb indítékaiból születnek, hanem szerfölött túlhajtott szellemi eltévelyedésből, és nem a dolgok sajnálatos komizsága következtében korcsoznak a zsarnokság eszközeivé, hanem logikus módon vetítik előre a zsarnokság árnyékát (UK: 158–161).

Mi a baj tehát az utópikus észjárással?

1. az utópikus észjárás lobogó vágyakozást érez a jó automatikus működésére és a rossz kiiktatására;
2. hiszi is, hogy világunkból a rossz teljes egészében kiküszöbölhető;
3. és ha a jó automatikusan működik, és a rosszat kiiktattuk, akkor a van és legyen, érték és realitás, erkölcs és praxis apriori módon egybe fog esni (UK: 161–163.).

Az így létrejövő világ a tökéletes viszonyok állapota, a „hely feloldódása és a rend átfordulása”, az „összeolvadás és az egyenetlenség hiánya”, ahol megszűnik a(z) ellentétes pólusok közötti feszültség: Isten és ember, szellem és test, az ember és kozmikus környezete, a természet és a civilizáció, rend és esetlegesség, érték és valóság, erény és emberi természet között (UK: 168).

Kérdés: Hogyan lehet az utópia megvalósítására törni? Mi sem egyszerűbb, fel kell fedezni a „varázsigt”. Az utópikus észjárás ugyanis azt feltételezi, hogy léteznie kell valamilyen, a gyakorlati élet talányait eloszlató végső megoldásnak, amelynek felfedezése és alkalmazása mindent a helyére tenne. Ha megvan a varázsige, mi lesz a következmény? Kolnai szerint: a valóság rendjének szétzúzása.

Kolnai arról beszél, hogy az utópia és a valóság között alapvető és strukturális kontraszt van. A valóságos világban az érték és lét sokféleségét tapasztaljuk meg: a dolgok lehetnek jók, de rosszak is, rá vagyunk kényszerítve, hogy válasszunk, és el kell fogadnunk, hogy nem lehet minden jót egy életben megvalósítanunk. Az utópiában viszont, ami létezik, az jó, és ami kívánatos, mert jó, az létezik. Az utópia az összemérés, az összekeverés világa, összekeveri a normatív kategóriákat (UK: 169–170). Kolnai ebben látja az utópikus ész elnyomó jellegének alapvető okát: az ilyen világból kirekesztődik a személyes választás két összeegyeztethetetlen érték közül, nincs tere a vonzódásnak és az utálatnak, a szeretetnek és a gyűlöletnek. Kolnai nyilván azért is undorodik az utópiától, mert ő nagyon szeret szeretni és gyűlölni. Számtalan helyen – politikai emlékirataiban, Jászihoz, Füst Milánhoz írt levelében – készít szeretet- és gyűlöletlistát (LEV–J: 97–110; LEV–F: 123–141; PE: 159–161).

Gyűlöli: a monizmust; a naturalizmust; a nihilizmust; a cinizmust; a holy-rollerszerű idealizmust; az anarchizmust; a totalitarizmust; a gépi funkcionalizmust; a progresszió varázsformuláit; az amerikai hapiness- és keep smiling-ideált; a tényekkel szembeni erőszakot; az álszublímis szellemkavarást; a pacifizmust; az antialkoholizmust; a „men and woman” formula használatát olyan esetekben, ahol a „men” teljesen elég volna; a tükör előtt fésülködő lány képét, mert az a lét hiú ürességét ábrázolja stb.

Szereti és élvezi: sok egyszerű dolgot, mint például egy jó bort vagy egy ízletes ételt; egy forró feketét egy pohár hideg (de nem jeges) vízzel, feltéve, ha mindkettő elsőrendű minőségű; a szótárt; a katolikus egyházat a maga természetfölötti állandóságával; a macskákat és a dakszlikat; a szürke kardigánt; a svájci köztársaságot; Anglia görbített terét, mert a dunai világból csöppenve bele, olyan mintha az ember az euklidészi világegyetemből az einsteinibe lépne át; Spanyolország szikláit; sőt, még adott körülmények közt a nőt is, ám itt már igazán nagyok Mr. Kolnai skrupulusai.

Mert Kolnai szerint az élet során semmi sem olyan fontos, mint amit szeretünk és gyűlölünk. Szeretet nélkül pusztá létünk üres és jelentés nélküli, és a gyűlölet is csak akkor él, ha vannak dolgok, amiket szeretünk, amelyek védelmében szembe szállunk a nekik szóló fenyegetésekkel (PE: 159).

Ezt a világot, a szeretetek-gyűlöletek univerzumát zúzza szét az utópia, mert a jó automatikus működéséhez kondicionálni kell az embereket, hogy azok maradéktalanul beilleszkedjenek a tökéletesség rendszerébe. „Azt kapd, amit szeretsz, mert különben azt szeretted meg, amit kapsz.” Ha az embernek nem sikerül azt „kapnia, amit szeret”, mindenképpen „azt szereti meg, amit kap”. Ez egyet jelent az emberi méltóság szétzúzásával, amelynek lényegi ismérve, hogy az ember különbséget tesz – és a megkülönböztetéshez kitartóan ragaszkodik – aközött, ami van, és aközött, ami kielégíti (UK: 170–172).

Ennek (meg)tagadása, mi más, ha nem a kommunizmus definíciója? Kolnai szerint az utópia legtökéletesebb megvalósítását a kommunizmus képviseli, ahol is a fő rossz magában az ideálban rejlik, abban a célban, hogy legyőzzék az ember megosztottságát – amely pedig a természet rendje szerint való – és nem elsősorban harcosainak terrorisztikus eszközeiben (PE: 145).

Többek között ezért kitüntetett jelentőségű Kolnai számára az '56-os magyar, ún. „doktrínák nélküli forradalom” (G: 537–565), amely értelmezésében a kommunizmus ideálja elleni lázadás volt, és amely, mint ilyen, a normalitáshoz való visszatérés lehetőségét csillantotta föl. Azért volt doktrínák nélküli, mert utópiellenes volt, a forradalmárok semmiféle rivális délibábot nem állítottak szembe a kommunista utópiával. Nem volt semmiféle politikai hit vagy utópikus vízió, amely a magyar forradalmárokat inspirálta volna; a magyar felkelés a normalitásba visszatérő átlagember reménytelen fellázadása volt. Az egyszerű ember nem a kommunizmus sztálini meghamisítása ellen lépett fel, nem is eredeti értelmének megvalósításáért, hanem a zsarnokság ellen és a normalitás mellett. Nem az állam léte ellen, sem a kommunista utópia elhajló vagy áru-ló végrehajtói ellen, hanem maga a kommunista utópia ellen (G: 551–552).

NÉGY

[Egy meg-megugró Underwood típusú írógép]

Kolnai egyik Jászihoz írott levelében (LEV-J: 90–91) hirtelen témát vált, s elkezdí szidni az írás közben meg-megugró Underwood típusú amerikai írógépét, amit korábban elvitt egy megbízhatónak látszó bostoni szaküzletbe „reparálni”. Két-három hét múlva vissza is adták neki, mondván rendben van. Ám a gép pontosan ugyanúgy működött, mint a „reparatúra” előtt.

A meg-megugró Underwood típusú amerikai írógép Kolnait az amerikanizmus bírálóitára ragadtatja.

Mi a baj Amerikával?

- ebben a szerencsétlen országban az industrializmus megölte az emberek lelkét;
 - a kézműves iskolázatlan, híján van minden buzgóságnak;
 - a fogyasztónak akármít össze lehet hazudni;
- és persze általánosabb következtetéseikig is eljut:
- az egész csak gyáripár, nagy forgalom és tömegizlés;
 - megvetik a standardokat és tradíciókat;
 - hiányzik belőle a minőség iránti érzék;
 - jellemzője az úr-szolga viszony tökéletes kiküszöbölése a társadalom légköréből, ennek következménye az esztétikai süllyedés és a civilizáció integrális szétfolyása stb. (LEV–J: 90–91).

Amerika Kolnait szemében a progresszív demokrácia megtestesítője (PE: 433–475; AP: 199–215). Érdemes figyelni a disztinkciók mesterére. Egy társadalom, mondja Kolnait, akkor is totalitárius jegyeket hordozhat magán, ha nincs jelen benne zsarnokság, gazdasági kollektívizmus vagy államilag támogatott vallási intolerancia (PE: 77).

A „totalitás” legbelsőbb jelentése ugyanis inkább metafizikai, mint szorosan vett politikai. Alapja az ember-isten eszmény és az utópia valóra váltásának kísérlete („...a totalitás kergetésének hosszú története a gonoszok műveinek tárháza” – PE: 78), motorja a „haladás hitvallása”. A hit, hogy a változás csakis jobbat hozhat, s hogy a régi eltüntetése csakis azt jelentheti, hogy megszabadulunk mindattól, ami rossz, és amitől viszolygunk, nem pedig azt, hogy a dolgok meglévő rendjéből bármi olyan is eltűnne, amelyet magától értetődő módon élvezünk.

Amerika ilyen értelemben a totalitás megtestesítője, a *sui generis* vállalkozás, ahol, hogy folytassuk a felsorolást,

- az élet gépszerű (kedvelik a konzervet és a tartósítást, mert a feldolgozott élelmiszerek megspórolják a főzés fáradságos munkáját, sőt, előre elkészített tésztaalapot használnak);
- az evidens általános igazságok valójában absztrakciók, megtisztítva minden történelmi esetlegességtől;
- a „haladás vallásának”, az „újnak” elkötelezettje;
- egy olyan folyton innováló világ, amely az emberi szükségletek egyre tökéletesebb kielégítését célozza, s ezért unalmas, monoton, kiszárítja a képzeletet, szétrombolja a lelket, eltompítja az érzékeket;
- mércék és normák nélküli világ (PE: 451–452; 461–462).

Sőt, nem is világ: „A mai germán-amerikai világ nem egyszerűen »új« világ a szónak abban a triviális értelmében, hogy lényegileg különbözik az előzőtől. Tulajdonképpen nem is »világ«, amennyiben nem »világszerű«, vagyis nem a sokféle és

autonóm emberi realitások tája... Olyan, mint a látomás karikatúrája, egy óriási áruház vagy üzem üres áttekinthetősége, szemben egy kézműves műhelyének vagy egy igazi otthonnak a gazdagságával, amelyhez a váratlan és érthetetlen holmik titkozatossága társul, s amely táplálja a lelket, de közben végességére és korlátaira is emlékezteti. »A világ« falak és határvonalak, hegyek és lejtők, súlyok és súrlódások világa s a kapuk, rések, irányfények, távlatok, emelők és támasztékok világa, s minden olyan eszközé, amellyel az ember kommunikálni tud az abszolútummal, meg tudja találni lenyomatait abban a külső világban, amelyben maga is él, s haladhat az önmaga által kitűzött célok felé” (PE: 78–79)

Érdeemes újra figyelni a distinkciók mesterére: a világok pluralitását (ez lenne a „civilizáció”) a „modernitás egyetlen és nem létező világa” zúzza szét, az „emberek alkotta” világok helyébe az „ember alkotta” világ, a folytonosságon alapuló „haladások” (a „haladások” nélkülözhetetlen feltétele a dolgok meglévő rendjének bizonyos fajta folyamatossága) helyébe a haladás hitvallása és illúziója lép. „A modernitás egyetlen és nem létező világa lapály, amelyet a technológia hamis értelmének magnéziumfénye világít be, s amely teljesen »nyitott« az ember és az ő szuverén »tetszése« iránt; ugyanakkor nem más, mint Babel tornya, amelybe az ember reménytelenül be van zárva; arcát egy körvonalazatlan Dasein tükrözi vissza minden oldalról, amely nem más, mint ő maga, a jeges magányban éhen haló lélek (PE: 78–79).” A „jeges magányban éhen haló lélek” kiszolgáltatottjává válik a gép illúziójának, annak a mindent eluraló gondolkodásmódnak, hogy a modern ember „körülírások”, „visszafogások”, „határmegvonások” nélkül átengedi magát a gépnek: „...senki sem volt még képes megmondani, hogy pontosan melyik ponton válik a gép áldásból átokká, vagy hogy milyen határt kell a civilizációval együtt járó mesterségességnek túllépnie ahhoz, hogy már a civilizáció tartalmának rovására menjen, s egy újfajta barbárság hajnalát jelentse. A magam részéről a távíró (ami szerintem nagyszerű) és a telefon (ami szerintem kevésbé jó) között húznám meg a vonalat, illetve a vasút (amit szeretek) és a gépkocsi (amit nem szeretek) között; de ezek személyes preferenciák. Hogy egy vagy két évszázad múlva lesz-e még egyáltalán civilizáció a Földön, azt nem tudom; de ha igen, akkor elég biztos vagyok afelől, hogy tartós intézkedések révén körülírja és részben visszafogja majd a gépek használatát, valamint mérsékli a technológia haladását. Az orrunkat facsaró rossz szaga java, az ember masinizációjának nagy része ugyanis nem következik elkerülhetetlenül a rendelkezésünkre álló mechanikus ketyerek jelenlétéből, hanem annak az észbontó tempónak a következménye, amellyel ránk tukmálják őket – elménket és izlésünket elborítva nyers mágiájukkal –, ahelyett, hogy abban segítenének, hogy civilizált életünket formáljuk velük (PE: 461–462).”

Kolnai számára tehát a (progresszív) demokrácia nem egyszerűen politikai rendszer, hanem mentalitás, amely az egyéni élet minden területére hatással van. Jelen van benne az utópia megkísértése, eszménye a közönséges ember (Common Man), aki úgy akar teljes életet élni, hogy közben nem hiszi, hogy számos érték szükségképpen kizárná egymást, megpróbálja hát életébe zsúfolni őket. A közönséges ember az összemérésben és az összekeverésben érdekelt. Rögeszméje a homogenizáció, célja a megkülönböztetések felszámolása, annak érdekében, hogy bárki, bármihez, bármikor hozzájuthasson. Az összemérés, a megkülönböztetések felszámolása pedig közvetlenül összefügg az utópikus eszjárással. E tekintetben is nagyon plasztikus, amit Kolnai az amerikaiakról ír: „Mivel materialistaként idealisták, s mások önérdekét ugyanúgy szentnek tartják, mint a sajátjukat, az amerikaiak mindig is csodálkoztak azon, hogy a németek, a románok, az indonézok miért nem méltányolják a »demokratikus életformát«, és keresik saját »boldogulásukat« ennek révén ugyanúgy, mint ahogy ők teszik; vagy azon, hogy Svédország és Olaszország között miért is kell nagyobb különbségnek lennie, mint Minnesota és Tennessee között (PE: 454).”

Kolnai Jászihoz írott levelében egyenesen azt állítja, hogy Amerikában a „totalitair barbárság” felsőfokát látja kialakulni, ahol a vallásbarát tolerancia sivár uralma minden generozitást kiöl az emberből, a véleményeket pedig a leggazdaságosabb módon direktre fabrikálják valamelyik államosított Ford-üzem által (LEV-J: 91).

Politikai emlékirataiban sem sokkal megengedőbb: Amerika egy totalitás zsarnokság nélkül (nem zsarnokság, mert épp hogy gyűlöli minden politikai rossz legsötétebbikjét, és rendelkezik egy alapvető erkölcsi minőséggel, az emberiség iránti kifejezett és őszinte jóindulattal – PE: 455), de a legsikeresebb totalitarizmus. Bár az utópia Amerikában visszafogottnak mutatkozik, de az emberi természet tiltakozását az utópia ellen itt hallgattatják el a leginkább (PE: 452).

Nem is csoda, hogy Kolnai nem érzi magát Amerikába valónak. Egy boldogsága van csak egy „amerikanizálódásra alkalmatlan” embernek egy olyan világban, „ahol az élet végeredményben könnyed és nem tragikus ügy”, hogy egy olyan nem amerikai állattal élhet együtt, mint a macska. Mert a macska a „lélek” (s így a „gép” ellentéte), a báj, a szépség, a nem puritán spontaneitás és életöröm megtestesülése, a macska tökéletesen megvet mindenféle álságot, meleg bársonyos otthoni miliőt teremtve (PE: 440).

ÖT

[Gyomorhaj és teória]

A fiatal Kolnai egyik Füst Milánhoz írt levelében (LEV-F: 129–131) „orvosi” tanácsokat próbál adni az egészségügyi panaszokkal küszködő „doktoroknak úrnak”, hogy elősegítse annak gyógyulását. „Gógyászati” tanácsait Chestertonra, a „Chrisitan Science” tanításaira és Otto Weininger osztrák filozófus nézeteire támaszkodva állítja össze. Füst persze kioktatja a fiatal doktrinert, világossá téve előtte, hogy márpedig a gyomorhaj gyógyításának teoretikus értelme nincs.

Persze, nemcsak a gyomorhaj és „gyógyításának teoretikus értelme”, hanem a fenomenológiai attitűd és a politikai cselekvéshez illő gondolkodásmód között is határozott feszültség van (PE: 313–322). A fenomenológiai attitűd ugyanis nem tud mit kezdeni az „elsietett bizonyosságokkal” és a „jól kézre álló sematizmusokkal”, az egyszeri történelmi helyzetben meghozott egyéni ítéletekkel, vagyis a cselekvő ember ideológiai fegyverével. Míg a fenomenológia az „esszencialista” vagy „statikus” látásmód felé hajlik, az időtlen jelentésstruktúrákra koncentrálnak, addig a konkrét politikai cselekvés a kontingens helyzetre irányítja figyelmét.

A fenomenológia és a politika közötti feszültség következményeit Kolnai maga is érzékelte. Egyrészt emlékirataiban fanyar iróniával ismeri el, hogy a korszak totalitarizmusa nem várta meg, amíg ő a jól képzett és szilárd háttérrel rendelkező filozófus teljes fegyverzetével szállhat szembe vele – ez a magyarázata annak, hogy Kolnai jó néhány aktualitásízű politikai írása befejezetlen marad. Másfelől, amennyiben a fenomenológia egyáltalán bármilyen politikai koncepcióhoz is illeszkedik, akkor az csak egy olyan világnézet lehet, amely a változatosságot, a megkülönböztetéseket és az egyensúlyt hangsúlyozza. A baloldali politikai mentalitás nem ilyen. Kolnai fiataalkori baloldali mentalitása és a fenomenológiai attitűd közötti feszültségben látja a magyarázatát annak is, hogy saját megítélése szerint korai írásai nem voltak megfelelő színvonalúak és lényegében hatástalanok maradtak. Keserűen vallja be, hogy politikai írásait a szoros érvelés dérként fedte be, míg filozófiai írásaiból hiányzott a megfelelő logikai szigor. Kolnainak tehát azt is meg kellett tanulnia, hogy különbséget kell tennie a konkrét politika – amelyet mindenkor konkrét politikai erők terminusaiban kell felfogni – és a politikai fogalmak kimunkálásának elvont játéka között, vagyis a politikának szuverén méltósága van.

A közönséges ember ellentéte, az egyszerű ember (Plain Man), a hétköznapi igazságok hordozója, aki úgy akarja élni életét, ahogy azt megszokta. Az egyszerű ember a normalitás világának képviselője, a politika pedig a normális életvitel része. Kétségtelen, hogy az utópia megvalósítása egyben a politika fel-

számolását is jelenti. Az utópia felé haladás pedig megköveteli a normális politika eltorzítását. Ebben a kontextusban értelmezhető Kolnainak Carl Schmitt politikafelfogásáról adott bírálata (WP: 17–45; PM: 181–199).

Kolnai szerint a politika megosztottságokon alapul, a totalitarizmus a politikának ezt a sajátosságát azonban nem annyira elkeni, mint inkább túlhangsúlyozza. Míg Schmitt – Kolnai olvasatában – az irracionalitás megkerülhetetlen jelenlétét akarja kimutatni a politikában, addig Kolnai szerint a politikában is érvényesül a praxis és az erkölcs, az értékek sokfélesége. Ugyanakkor a politikai praxis nem azonos az erkölccsel sem, mert „a politikai érv lényegileg más, mint az erkölcsi” (PM: 183). Míg az objektívnek tekintett erkölcsi világ alapja a konszenzus, addig a normális politika, bár kétségtelenül nem a háború birodalma, de eredendően konfliktusos természetű emberi tevékenység.

Kolnai szerint a politika a játékhoz hasonló struktúrával rendelkezik (JC: 89–107), egy agonisztikus viszony mintáját mutatja fel, amely a győzelem és a vereség terminusaiban bontakozik ki, és a békés együttműködés keretébe illeszkedik. A politikára is jellemző a „játék paradoxona”, a nyereség és a játszás céljának kettősége: a politikai cselekvőnek egyszerre kell akarnia saját pártja győzelmét és ellenfelei létezését. Ugyanakkor a játékanalógiának természetesen korlátai is vannak, mert a komoly praxis mégiscsak más, mint a játék.

Mindenesetre Kolnai eszmefuttatásaiból leszűrhetjük, hogy a politika „jó”, abban az értelemben, hogy csak akkor tudunk egyáltalán nyilatkozni a „jóról”, ha a „jó” „viselkedését” figyeljük meg, vagyis a „jó” szükségképpen a praxisba van beleszöve, a politika pedig a normális életvitel, a normális praxis része. Sőt, mivel a politika megosztottságokon alapul, a megosztottság is „jó”. Kolnai azt írja, hogy „a politikához azért tartozik szükségképpen a vita, mert a politika az emberi élet(vitel) része, amelyre az egymást kizáró vagy egymással nehezen összeegyeztethető javak közötti választás, a preferenciák és díszpreferenciák rendezése, az »érdekek« és »ideálok« követése jellemző, nem pedig a törvények tisztelete vagy megvetése és a kötelességek teljesítése vagy megkerülése (PM: 183).”

Bár a konfliktusok természetük szerint sokfélék lehetnek, de a legfontosabb vagy a leginkább átfogóbb jellegű ezek közül a bal- és jobboldali gondolkodás között feszül (PM: 185–186). Ennek azonban éppen az a sajátossága, hogy gyökere erkölcsi jellegű. Bár a két gondolkodásmód közötti különbség erkölcsi jellegű, ez nem azt jelenti, hogy az erkölcsön belüli ellentétről lenne szó, hanem arról, hogy az ellentét valamiféleképpen az erkölcshez való politikai viszonyulásban rejlik. Ezt a viszonyulást Kolnai két részre bontja.

Egyrészt a két gondolkodásmód között bizonyos állandó és szisztematikus erkölcsi hangsúlyeltolódások, a figyelem eltérő

irányai húzódnak meg. Míg a jobboldal erkölcsi hangsúlya az erkölcsi viselkedés társadalmi alapjára, addig a baloldali az erkölcsi viselkedésnek a társadalmi viszonyrendszerben megjelenő követelményeire és kifejeződéseire irányul. A jobboldali politikai ész az erény érdekli, vagyis az erkölccsel kapcsolatos emberi minőség, a baloldalt pedig inkább a dolgok erkölcsileg elfogadható állapota, amelyben az erkölcs hatékonyan fejtheti ki hatását (PM: 187).

Másrészt a két gondolkodásmód közötti különbség az erkölcs és a praxis közötti viszonyról megfogalmazott elképzelésekben is tetten érhető. E tekintetben a legfontosabb különbség abban áll, hogy ellentétes módon közelítik meg a „van” és a „legyen” feszültségét (PM: 194–196). E feszültséget a jobboldali attitűd kiküszöbölhetetlennek tartja, általában pedig a „van” és a „legyen” konkrét találkozási pontjaira összpontosít: a hagyományok közvetítette erényekre, a társadalmi hierarchia megkövetelte köteleességekre.

A baloldali attitűd ezzel szemben a „van” és a „legyen” szétválását hangsúlyozza, és elviselhetetlennek érezve a feszültséget, sürgősen orvosság után néz, s így sokkal könnyebben esik áldozatul az utópikus észjárás csábításának. Jóllehet a jobboldali gondolkodásban is meglehet az utópikus törekvés, hogy esetleg valamilyen jelen- vagy múltbéli társadalmi rendet erkölcsi mércévé emel, de Kolnai szerint, mivel az erkölcsi különbségtétel alapját nem téveszti szem elől, végső soron tolerálja a „van” és a „legyen” feszültségét, és így mindig ott lesz számára a korrekciókat elvégző erkölcs orvossága. A baloldali gondolkodás viszont a valóságos és kívánatos integrációja mellett kötelezi el magát, amelyet egy olyan társadalom körülményei között képzel el, amely többé nem szorul bírálatra. Ez az erkölcs totális uralma a praxis fölött, ami azzal a paradox következménnyel jár, hogy magának az erkölcsnek szűnik meg a létalapja, vagyis eltűnik a „jó” és a „rossz”, a „van” és a „legyen” közötti megkülönböztetés lehetősége, mindez pedig az utópikus gondolkodás differencia specifikája.

HAT

[Raisza megdöbben]

Kolnai, mivel nem politikusként, hanem filozófusként gondolkodott, határozottan vonakodott attól, hogy magát akár bal-, akár jobboldalinak tekintse. Jászának írja: „baloldali vagy jobboldali, vagy a kettő között vagyok-e, nem tudnám megmondani, mert e kérdésekről túl sokat gondolkoztam (LEV-J: 80).” Abban azonban biztos volt, hogy „semmi értelme sincs a társadalom vélt vagy valódi igazságtalanságait, zökkenőit kiigazítani akkor, ha az azt jelenti, hogy »ezt« a társadalmat mint olyat –

amelyhez mi magunk is, valamint az igazságosság és ésszerű elrendezés iránti igényünk is hozzátartozik – föl kell számolni és egy »másik« társadalommal helyettesíteni, amelyik nem a »miénk« (PE: 256).”

Egy olyan világnézet mellett kötelezte el magát, amely lényegét tekintve utópiaellenes. Mi jellemzi ezt a világnézetet?

- a sokszínű, rendezett komplexitás adottként történő elfogadása;
- a valóság és a „jó” sokrétű viszonyának élménye;
- az „érték” különböző inkarnációi;
- a pólusok közötti távolság, egyenetlenség, feszültség, korlátozás, nyomás, ellenzékiség igénylése;
- pluralizmus;
- de a „középkor” alapkonceptiója is (az „úrias” és a „nemes” elismerése*);
- jelentések, minőségek, hierarchiák elfogadása;
- a tradíciók szükségessége, beleértve az irracionálisnak látszó aspektusokat is;
- hit abban, hogy szükség van a dogmák, szabályok, kódexek és hivatalok szilárd, rögzített és formalizált keretére mindannak, ami életünkben folyékony, spontán, éteri és megfoghatatlan;
- hit abban, hogy több tudás van a kolostorokban, mint a laboratóriumokban;
- egy sajátos spirituális színvonal, a kultúra és a bölcsesség igénylése, mert az nem más, mint az érzékelések, percepciók és behódolások sokfélesége;
- méltóság és távolság, de humor és alázat is;
- szeretetek és gyűlöletek;
- a luxus, a fölséges, a mítosz igénylése, mert ha ezeket nem adjuk meg az embernek, ott fogja őket keresni, ahol nem volna szabad;
- balanszírozott (de nem mechanikusan középutas, hanem irányítotttsággal és predomanciákkal dolgozó) rendszerek;
- a szabadság, mint ami nem a jó élet forrása, hanem az élet kibontakozásának egyik dimenziója, mint ami nem a „civilizáció” teremtménye, hanem egyik természetes gyümölcse, nem a politikai rend egyik *priusa*, hanem egyik terméke, bár követelménye is;
- a folytonosság hangsúlybeli elsőbbsége a haladással szemben;
- az értékek megerősítését és az adott civilizáció hibáinak kijavítását célzó reformok az apriori dedukciókkal szemben;
- az emberi minőség tematikus megerősítése, amelyben a liberális demokrata hitvallás csak járulékos értéket lát.

* Kolnai egyébiránt az '56-os magyar „doktrinák nélküli forradalomban” is annak „nemes” és „úrias” jellegét emeli ki (G: 562-563.).

Kolnai egyszer együtt vacsorázott a híres francia filozófussal, Jacques Maritainnel, kinek arcának szépsége, különösen tengerkék normann szemei mély benyomást tettek Kolnaira. A vacsora jól is sikerült, eltekintve némi kellemetlenségtől. Kolnai beszélgetésbe elegyedett Maritain feleségével, Raiszával és annak nővérével. Kolnai saját bevallása szerint, ha nem is becsmérően, de kissé komoran és szkeptikusan szólt a demokráciáról. „Akkor hát Ön nem hisz a demokráciában!” – kiáltottak fel a hölgyek, nem annyira ijedt, mint inkább felháborodott hangon. „Hogy hiszek-e a demokráciában? Biztos, hogy nem” – felelte Kolnai határozottan. „Ó, akkor tehát Ön fasiszta?!” – hangzott a kérdés. „Fasiszta? Eg óvjon tőle!” – felelte Kolnai némileg felháborodottan. A hölgyek láthatóan megkönnyebbültek, de annál kevésbé értették. „Hát akkor micsoda Ön?” – „Nos – válaszolt Kolnai –, inkább konzervatív vagyok, mint bármi egyéb...” (PE: 448–449)

KOLNAI AURÉL MEGHIVATKOZOTT ÍRÁSAI

- AP – (2003) „Az Apokalipszis három lovasa”. In: Balázs Zoltán (szerk.): Kolnai Aurél. Budapest, Új Mandátum, (Balázs: 2003), 199–215.
- DV – (1997) „Demokrácia és valóság”. Világosság 5–6.
- EVR – (1977) *Ethics, Value and Reality* (eds.): Dunlop, Francis-Brian Klug. London, Athlone Press.
- G – (2005) [1957] „Gondolatok a magyar felkelésről egy év távlatából”. In: Kolnai Aurél: Politikai emlékiratok. Budapest, Európa, 537–565.
- IPH – (2004) [1947] „The Indispensability of Philosophy”. In: Zoltán Balázs–Dunlop, Francis (eds.): Exploring the Human World of Human practice: Readings in and about the Philosophy of Aurel Kolnai. (Balázs–Dunlop: 2004), 143–157.
- JC – (2003) [1965–66] „Játékok és célok”. (Balázs: 2003), 89–107.
- LEV-F – (1997) „Rokonságunk nem világnézeti..., hanem struktúrai”: Kolnai Aurél levelei Füst Milánnak. Világosság 5–6. 123–141.
- LEV-J – (1997) „Sorai ismét választ követelnek”. Jászi Oszkár és Kolnai Aurél levelezéséből. Világosság 5–6. 97–110.
- M – (2003) [1976] „Méltóság – De miért feltétlenül baj, ha világosan kifejtjük a homályos dolgokat?”. (Balázs: 2003), 107–127.
- NMRW – (2004) [1955] „A Note on the meaning of Right and Wrong”. (Balázs–Dunlop: 2004), 45–59.
- PE – (2005) *Politikai emlékiratok*. Budapest, Európa
- PM – (2003) [1960] „Az erkölcsi mozzanat a politikai megosztottságban”. (Balázs: 2003), 181–199.
- TSZ – (2003) [1960] „A tárgy szuverenitása – Jegyzetek az igazságról és az intellektuális alázatosságról”. (Balázs: 2003), 61–77.
- UK – (2003) „Az utópia kritikája”. (Balázs: 2003), 157–181.
- WP – (2004) [1933] „What is Politics About?”. (Balázs–Dunlop: 2004) Budapest–New York, CEU Press, 17–45.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs Zoltán: „*Kolnai Aurél (1900–1973)*”. (Balázs: 2003), 7–61.
- Congdon, Lee: „*Kolnai’s Mature Political Philosophy*”. (Balázs–Dunlop: 2004), 159–167.
- Dunlop, Francis: „*Kolnai Aurél – Befejezetlen erkölcsfilozófiai vázlata*”. (Balázs: 2003), 232–242.
- Hittinger, John P.: „*The Democratic Subversion of Political Liberty and Participation*”. (Balázs–Dunlop: 2004), 179–193.
- Mahoney, Daniel J.: „*Liberty, Equality, Nobility: Aurel Kolnai and the Moral Foundations of Democracy*”. (Balázs–Dunlop: 2004), 193–207.
- Manent, Pierre: „*Kolnai Aurél: Egy politikai filozófus szembenéz korunk csapásával*”. (Balázs: 2003), 247–253.
- Wiggins, David: „*Aurel Kolnai and Utopia*”. (Balázs–Dunlop: 2004), 219–231.
- Wiggins, Davis–Williams, Bernard: „*Aurel Thomas Kolnai*”. (Balázs: 2003), 242–247.

MOLNÁR ATTILA KÁROLY

Kolnai és a modern lelkiismeret problémája

Hogyan lehet egy politikával foglalkozó konferencia témája a lelkiismeret? Pszichológiai és erkölcsi fogalmak lehetnek-e érdekesek a politikával foglalkozók számára? A kérdés megválaszolása némileg szélesebb problémára utal: a politika és erkölcs kapcsolatára, valamint az eszmetörténet jelentőségére.

A lelkiismeret politikai tárgyalását biztosan legitimálja az, hogy a mai politikai élet egyik gyakran elfogadott hivatkozása a lelkiismeret. Gyakran halljuk a Magyar Országgyűlésben, hogy egyes kérdésekben „lelkiismereti szavazást” engednek meg a pártok képviselőiknek. A rendszerváltás után nem sokkal a Magyar Köztársaság elnöke nem írta alá két főtisztviselő kinevezését, és ezt „lelkiismereti okokkal” igazolta. Azonban sem a „lelkiismereti szavazóktól”, sem a „lelkiismereti okokra” hivatkozóktól nem tudjuk meg sohasem tettük ennél pontosabb indokait. És, úgy tetszik, ezt számon sem kérhetjük tőlük. Ha egy fogalmat politikai cselekvők indoklásként használnak, akkor érdemes talán némi időt eltöltenünk a fogalomnál. Ez talán még nem túlzott eszmetörténeti elfogultság.

Az alábbi írás Kolnai *Téves lelkiismeret* (Kolnai, 2004) című dolgozata alapján arra törekszik, hogy bemutassa miképpen változott meg a lelkiismeret jelentése, hogyan értelmezte át a modern demokrácia, és rámutasson a demokratikus gondolkodás néhány előfeltevésére, valamint a belőlük fakadó problémákra.

1. A LELKIISMERETRŐL

A lelkiismeret nem filozófiai kategória, hanem görög köznyelvi,¹ onnan került be a kereszténységbe (nincs meg az ószövetségi gondolkodásban) és lett a keresztény erkölcsi és pszichológiai gondolkodást összekapcsoló fogalom. A klasszikus filozófia azt feltételezi, hogy az ember mindig a jóra törekszik. Problémája csak az, hogy hogyan tudja meg az ember, mi a jó. A lelkiismeret *eredeti értelme* azonban magában hordja az ember erkölcsi feszültségét, aki tudja mi a jó, és azt is tudja, vagy legalábbis utólag felismeri, hogy nem jót tesz vagy tett. A filozófia előfeltevésével szemben a lelkiismeret az ember esendőségére utal, és arra, hogy gyakran csak utólag tudja meg, mi a jó. Sőt gyakran már cselekvés kezdete előtt vagy a cselekvés során tudja, hogy mi a jó, mégsem azt teszi. A lelkiismeret az ilyen esendőség és az emiatt érzett szégyen megnevezése.

A lelkiismeret utal az áteredő bűnre, ami nem filozófiai előfeltevés. A lelkiismeret fogalma arra utal, hogy az eredendő bűn miatt az ember nem mindig arra törekszik, amit jónak tud vagy vél, mivel esendő. Ugyanakkor a lelkiismeret az egyénnek a transzcendiával,² a Teremtővel fennálló kapcsolata miatt választ ad arra a kérdésre is, hogy honnan tud az ember a jóról és mi készíti a jó megcselekedésére? A lelkiismeret kérdése a politikai gondolkodás számára a jó tudásának kérdése, a politika/immanens rend és a jóról való tudásunk transzcendenciája közti viszony kérdése.

Az alábbiakban röviden vázolom a lelkiismeret jelentéstörténetének egyes elemeit, amelyeknek jelentősége van Kolnai és a modern lelkiismeret problémájának megértése szempontjából.³

A lelkiismeret a görög köznyelv *syneidesis* fogalmából származik, amelyet a latin sztoikusok *conscientiának* fordítottak le. Mind a görög, mind a latin kifejezés eltér a magyar fordítás jelentésétől. A *syneidesis* eredetileg arra vonatkozott, hogy többek tudják valaki múltbeli rossz cselekedetét, és emiatt a rosszat elkövető szégyelli magát ezek előtt. A görög *oida* és a latin *scio* jelentése: „tudom”. Ha *syn-* vagy *con-* előtaggal kapcsolják össze, akkor a *synoida* és a *conscio* azt jelenti: „Másokkal együtt tudom azt, másokkal közösen tudom azt...” Ebből eredt a *syneidesis* és a *conscientia*.⁴ Itt kell felhívnom az olvasó figyelmét egy, a későbbiek szempontjából fontos elemre: a lelkiismeret nem csak az egyén titkos tudása.⁵ Ahogyan Polübiosz megfogalmazta: „Egyikünknek sincs félelmetesebb tanúja és kegyetlenebb vádlója annál, amely saját szívünkben lakik.” (Polübiosz, 2002: 221) Hobbes *Leviathánja* még őrizte a *conscientia* ezen eredeti értelmét (*conscius of it*). A *conscientia* tanú: *conscientia mille teste*, „a lelkiismeret ezer tanúval felér” (Hobbes, 1970: 56; 1Kor 4,4).

A *conscientia* valamilyen titok közös tudása, a titok pedig valamilyen múltbeli rossz cselekedetre vonatkozik, a *conscientia* ezért egy rossz tett miatti bánkódást, rossz érzést jelentett. A lelkiismeret eredetileg a rossz cselekedetről tanúskodott. Az *eusyneidetos* jelölte ugyanakkor azt az embert, akinek jó volt a lelkiismerete, akinek nem volt múltbeli szégyellni való tette, azaz akinek a titoknak semmi rosszat nem tud felróni. A lelkiismeret ebben a korai értelmében nem adott parancsot, sem engedélyt, nem motivált cselekvésre – egyszerűen a rossz tett miatti szorongást, mások előtti szégyent jelölte. A *conscientia* csak tanú volt és végrehajtó, de nem hozott erkölcsi döntéseket jövőbeli cselekvésre vonatkozóan. Ebben a korai értelmében nem lehetett engedelmeskedni a lelkiismeret parancsának, mivel nem volt a parancsa – ahogyan egy tanú sem parancsolhat. A lelkiismeret elsősorban emlékezetet jelentett. Azonban a *conscientia* jelentése a sztoikus és az újszövetségi gondolkodásban kiegészült a törvény öre jelentéssel.

Az Újszövetség „jó *syneidesis*”-ről ír (1Kor 4,4; 1Tim 1,5 és 1,19), azaz feltételezi a rossz *syneidesis* létét. Másutt a *syneidesis* erkölcsi ítéletalkotást jelent, a helyes-helytelen eldöntését (ApCsel 23,1; 24,16; 1Kor 8,10). A második korinthisziakhoz írt levélben (4,2) kapta a későbbi „belső törvényhozó és bíró” jelentését.

Az Újszövetség, és elsősorban Szt. Pál nyelve még egy fontos elemet tartalmazott. A Rómaiaknak írt levél sokat idézett passzusa (13, 1–6) a világi felsőbbség elfogadására szólít fel. E szakasz megkülönbözteti a *forum internumot* és *forum externumot*, mint két olyan ítélőszéket, amelyeknek egyaránt alá kell vetnie az embernek. Az ember rászorul az ellenőrzésre, és ezt a két ítélőszék végzi együttesen. A keresztény gondolkodás az előbbivel, tehát a belső ítélőszékkal azonosította a lelkiismeretet. Szt. Agoston Szt. Jeromos óta erkölcsi kérdésekben a lelkiismeret lett a legfőbb tekintély.

Szintén a páli levelekben a lelkiismeret összeolvadt a hittel, és a Rómaiaknak írt levél azon tanítása – miszerint ami nem meggyőződésből, hitből fakad, az bűn (*contra conscientiam agere peccatum*; 14,23) – lett a lelkiismerettel kapcsolatos egyik legfőbb parancs forrása. E tanítás lett később a lelkiismeret-szabadság tanának forrása. Az Újszövetség szerint a lelkiismeret kívül áll a világi hatalom erején. Aki a lelkiismeretének engedelmeskedik, az Istennek engedelmeskedik. Aki ezt megszegi, annak a büntetése a rossz érzés, a bűntudat. Szt. Jeromos, Szt. Tamás, Szt. Bonaventura egyetértettek abban, hogy a jó lelkiismeret (amelyik tehát jól döntött és a jó cselekvésre is motivált) jó érzéssel jár, erről ismerhető fel; míg a rossz lelkiismeret (amely vagy rosszul döntött, vagy gyengén motiválta a cselekvőt, vagy szunnyadt) rossz érzéssel. Másrészt a lelkiismeret az érzéssel hat, motivál: jutalmaz, illetve büntet.

A *syneidesis* az *Újszövetségben*, noha isteni eredetű, de nem maga Isten. Aki tehát a hit, a lelkiismeret ellenére cselekszik, az bűnt követ el Isten ellen, a lelkiismeret forrása ellen, és ezt a rossz érzésről ismerheti fel. Ez az érzés az örök ítélet előhírnöke. Akinek büntudata van, háborog a lelkiismerete, az örök kárhozatra fog jutni, hiszen a lelkiismeret képében Isten ítél, és így előre jelzi az üdvössége felőli isteni döntést. A lelkiismeret azzal kötelez, kényszerít, hogy az engedetlenség esetén a félelemmel, szorongással büntet – a kárhozattól való félelemmel. A lelkiismeretet isteni eredetűnek gondolták, amely révén ellenőrzi az embereket, és az ellenségei egyben Isten ellenségei. Belső tanú, amely külső tekintély léte vagy közreműködése nélkül is létezik, működik, emlékezik, ítél és büntet. Azonban a görögöknél a lelkiismeret mindig múltbéli cselekedetre vonatkozott, nem a cselekvő előtt álló feladatra.

A keresztények a lelkiismeretet egyszerre tekintették tanúnak, vádlónak és bírónak, azonban attól ódzkodtak, hogy az ember úgymond belülről irányított, autonóm legyen, hiszen az áteredő bűn megrontotta. Pontosan az áteredő bűn miatt kell, hogy az ember a külső és belső ítélőszék fennhatósága alatt álljon. A belső ítélőszék, a lelkiismeret Istentől ered. Ez az ítélőszék az egyén kapcsolata Istennel. Ahelyett, hogy az egyén önmaga felett ítélő magabiztos önelégültségét hirdette volna, mindenkitől önmaga ilyen vizsgálatát várta el a lelkiismeret keresztény jelentése (2Kor. 13,5). A keresztény erkölcsi gondolkodás követte a platóni hagyományt annyiban, hogy az egyéni tudat rétegzett, elsősorban azt feltételezte, hogy minden kereszténynek (Róm 7) két akarata van, a bukás előtti Ádám és az elbukotté. Az előbbi ered Istentől, az működik a lelkiismeretben, és annak kell legyőznie az ellenőrzésre szoruló bukott embert.

Természetesen a keresztény tapasztalat nemcsak az volt, hogy az ember – szemben a platonista előfeltevéssel – nem mindig azt teszi, amit jónak tud, hanem enged a kísértéseinek, de az is, hogy számtalan ember a legnagyobb bűn elkövetése esetén sem érez büntudatot, vagy a legnagyobb lelki nyugalommal követi el a bűnöket. Ezért merült fel az a súlyos kérdés, hogy van-e mindenkinek lelkiismerete. A patrisztika és skolasztika válasza az igen volt: igen, mindenkinek van lelkiismerete, de nem mindenkiben hat az áteredő bűn miatt. Szt. Tamás nyelvén: potenciálisan mindenkiben jelen van, aktuálisan azonban nem. Ezért van háborgó, szunnyadó és téves lelkiismeret is a jó mellett. Mindez azt jelenti, hogy senki sem bízhat meg feltétlenül a jó érzésben – amint láttuk, a jó lelkiismeretnek is a jele –, ez még nem jelent semmilyen igazolást. Szükség van a korrigáló külső ítélőszékre is. Ugyanakkor, ha némelyeknek nem lenne lelkiismerete, akkor nem lenne tudása a jóról, és akkor el sem ítélnék őket: ugyanis a lelkiismeretlen embertől olyasmit kérnének számon (a jó és a rossz cselekvés elválasztását), amit

nem képes megtenni. Mindez oda vezetne, hogy a „lelkiismeretlen” vagy téves, szunnyadó, gyenge lelkiismeretű embereket fel kellene menteni mindenféle erkölcsi ítélet és felelősségre vonás alól, amiképpen az értelmi fogyatékosokkal is teszik.

Fülöp kancellár kezdte el intellektualizálni a lelkiismeret fogalmát, de a továbbiakban is minden szerző ragaszkodott ahhoz, hogy a lelkiismeret az érzések révén büntet vagy jutalmaz. Megkülönböztette a *conscientiától* a *synderesist* (*synteresis*). Az előbbi lehet rossz és tévedhet, szunnyadhat, lehet gyenge (az embernek lehet rossz, téves vagy szunnyadó lelkiismerete), az utóbbi, a *synderesis* azonban mindig jó, csalhatatlan. Ez utóbbi Istentől eredő és a teremtéstől az ember tudatában hordja, csak jó lehet, ez tartalmazza az örök erkölcsi törvényeket. Szt. Tamás nemcsak átvette ezt a megkülönböztetést, hanem kiegészítette a *Nikomakhoszi Etikából* származó cselekvésképpel. Szerinte a lelkiismeret (*conscientia*) a *synderesis* (örök erkölcsi alapelvek tára) alkalmazása egyedi esetekre a szillogizmus módszerével. A szillogizmusként működő lelkiismeret fő tétele (a *synderesis*) minden emberrel vele születik, Istentől való:

- *propositio maior* – *synderesis*,
- *propositio minor* – gyakorlati értelem,
- konklúzió – döntés, majd cselekvés (múltbeli vagy jövőbeli cselekvésekkel kapcsolatban), és a vele járó helyeslő vagy elítélő, büntető érzés.⁶

Szent Tamás azt tanította, hogy a rossz lelkiismeret forrása csak a képességek rossz rendje, azaz a szillogizmus felborulása vagy a gyakorlati értelem lehet, az áteredő bűn ugyanis csak ezt érintette, a *synderesist* nem. Szent Tamást főleg a cselekvést megelőző, cselekvési döntést hozó lelkiismeret érdekelte. A lelkiismeret nemcsak megmutatja, hogyan kellene cselekedni, de tekintélye, ereje is van erre a cselekvésre ösztönözni – ugyanis a lelkiismeret szorongással szankcionál.

Az előbbieken bemutatott tomista lelkiismeret fogalma a *recta ratióra* támaszkodott, és tartalmazta az eredendő bűnből fakadó téves lelkiismeret lehetőségét. Luther ezzel szemben az Ockham-féle misztika gondolatait népszerűsítette széles körben. Luther a Szentszékkal szemben a lelkiismeretet tette meg végső és csalhatatlan ítélőbírónak, kiiktatta a lelkiismeretből a szillogizmus és a gyakorlati értelem – ezzel kiiktatta a tévedés lehetőségét. De kiiktatta a *synderesist*, az egyetemes törvény ismeretét is – ezzel pedig a lelkiismeret értelmi vonatkozásait, interszjektív vá tehető jellegét számolta fel. A Luther-féle lelkiismeret kegyelmi ajándék, feltétlen szuverenitása van, azaz parancsai követendőek. E felfogásban lelkiismerete csak a kegyelemben részesülőknek van, és a lelkiismeret megvitathatatlan, meggyőzhetetlen: közvetlenül Istenhez köt, de misztikusan elzárt a többiektől. Akinek tehát jó a lelkiismerete, nincsenek kétségei, dilemmái vagy bűntudata, ott ez a kegyelmi ajándék jele. A lelki-

ismeret tehát mindig jó, feltétlenül követni kell, hiszen kegyelmi ajándék. Nincs téves vagy szunnyadó lelkiismeret. Mivel abszolút, ezért felment a külső ítélőszék fennhatósága alól – a lelkiismerettel bírók nem szorulnak rá világi hatóságok, törvények léteére. A lelkiismeret Luther által népszerűsített értelme antinomikus volt. (Iz31. 33–4). Luther nem csak népszerűsítette, de radikalizálta is a lelkiismereti szabadság gondolatát, azt, miszerint senkit nem szabad kényszeríteni lelkiismerete ellenére. Hiszen a lelkiismerete ellenére valamilyen cselekedetre rákényszerített ember ilyen kikényszerített cselekedete számára büntudatot, rossz lelkiismeretet eredményezne, ami pedig a kárhozat előjele. Így a lelkiismerete ellenére cselekvő, még ha kényszerítették is, az örök élet elvesztését kockáztatja. Ezért tilos bárkit is kényszeríteni a lelkiismerete ellenére valamely cselekvésre, és ezért – az üdvösség elvesztésének kockázat miatt – igényelte a legfőbb szuverenitást a lelkiismeretnek Luther. És ezért nem csak szabad, de köteles is az ember a lelkiismeret parancsát követve akár szembe is szegülni bármiféle külső ítélőszékkel – a Szentszékkel vagy a worms birodalmi gyűléssel.⁷ Luther számára világos, a lelkiismeret legfőbb veszélyeztetője, kényszerítője a pápa és a katolikus hagyomány volt. Noha Luther radikalizmusa idővel sokat szelídült, de a lelkiismeret fogalmában levő ilyen értelmezési lehetőségeket a nonkomfortisták tovább vitték.

A modern kor hajnalán, a XVII. század közepére-végére főleg a nonkonformistáknál kialakult néhány olyan jelentése, amely segít minket a Kolnai által felvetett probléma, a modern lelkiismeret-felfogás megértésében.

Egyrészt, a lelkiismeret-szabadság mellett érvelve feltételezték, hogy noha egy az Úr, egy a hit (Ef 4,5), de számtalan tartalmú lelkiismeret van. A lelkiismeret jelentése egybeesett a pusztá véleménnyel.

Másrészt, a jó lelkiismeret jelének a jó lelkiállapotot tekintették. Így minden, ami az ember lelki állapotát zavarja, nyugtalanítja, nem pusztán a lelkiismerettel ellentétesnek és ezzel az üdvösséggel ellentétesnek tartottak, de egyben feljogosítottak minden egyént, hogy a lelki békéje (amely az örök élet evilági bizonyossága megszerzése) érdekében szembeszálljon, ellenszegüljön bárkinek és bárminek. Mivel a jó lelkiismeret megítélője csakis az egyén érzései, ezért a lelkiismeret egyfajta fekete doboz, a külvilág számára kiismerhetetlen lett. Olyan erkölcsi forrás, amely parancsait nem kell megindokolni, sem vita tárgyává nem tehető isteni és titkos eredete miatt.

Harmadrészt, a lelkiismeretet összekapcsolták a szabad, békés harmónia világával, amely meglehet a külső ítélőszék, kényszer nélkül: „nincs más isteni szabály vagy tekintély rajtunk kívül, csak a Szentírás, és nincs más bennünk, csak a Szentírás megvilágosodása az írás értelmezésére” (Milton, 1932: 6).

Végül, a kor puritán dilemmája az volt, hogy vajon az ember jó-e avagy radikálisan romlott. A válaszuk aszerint változott, hogy ügyüket éppen vesztesre vagy nyeresre látták állni. A válaszuknak megfelelően alakultak ki elitista (az ember radikálisan rossz, csak kevés a kiválasztott nem) és demokratikus (minden ember természettől fogva jó) irányzataik. Ez utóbbiak nem tagadták, pusztán zárójelbe tették az áteredő bűn tanát, és a lelkiismeret esetében a gyakorlati értelem esendőségétől eltekintettek, csak a tévedhetetlen *synderesist* hangsúlyozták (főképpen a racionalista irányzatok). A nonkomformisták demokratikus irányzatai az igaz kereszténnyel, az üdvösségre kiválasztottal azonosították az embert általában. Így minden embernek jó lelkiismeretet tulajdonítottak. Ez alapján igényelték, hogy had legyen mindenki önmaga bírója: „let all judge” (Winstanley, 1944: 14). „A büszkeséget és irigységet hasonlóképpen, ugyanis mindenki a teremtésben egyenlőként fog egymásra tekinteni; minden ember teljes egészében önmaga alkotása lesz” (Winstanley, 1944: 16).

A lelkiismeret e jelentésváltozása a XVII. században már a kortársaknak is feltűnt. Feltűnt, hogy az ember korábbi ellenőrző, erkölcsös életre vezető belső ítélőszéke most bármilyen erkölcstelen cselekvés igazolására alkalmassá vált és így is kezdték használni. Pont arra kezdték használni a lelkiismeret fogalmát, az erkölcsi bűnök igazolására, aminek felszámolását korábban a lelkiismerettől remélték.

Az anglikán Stillingfleet írta, hogy a skizma forrása a lelkiismeret. S ugyanezt olvassuk Pascalnál: Soha olyan igazán és olyan vidám szívvel nem cselekszünk rosszat, mint amikor lelkiismeretünkre hivatkozva cselekszünk (Pascal, 1983: 358, 895). Mindennek a politikai következményeit Hobbes állapította meg a *Leviatánban*, aki azt írta, hogy a lelkiismeret tana lázító elmélet, mivel azt állítja, hogy minden ember maga ítélheti meg, mi a jó és rossz cselekedet (Hobbes: 1970: 29. fejezet). Egészen a modern korig pedig a politikával kapcsolatos gondolkodás és tapasztalat egyik Arisztotelészig, illetve az Ószövetségig visszakövethető sarokköve volt, hogy senki sem lehet bíró önmaga dolgában (*Nemo iudex in causa sua*), mert a közrend végét hozza.⁸ Ami a kora modern korban némely nonkomformista nézete volt, idővel az terjedt el, és Kolnai szerint ez a lelkiismeret-értelmezés és a belőle fakadó problémák terhelik korunkat.

2. KOLNAI A TÉVES LELKIISMERETRŐL

Köztudott, hogy Kolnai megtért és katolikus lett. Sőt vagy tíz évet a québeci Lavale Egyetemen töltött jezsuita társaságban, ezért nem pusztán a lelkiismeret keresztény fogalmával, de an-

nak tomista értelmezésével is megismerkedhetett ott (Balázs, 2004; Kolnai 2005). Kolnai lelkiismeret-felfogása tomista. Szerinte is a lelkiismeret erkölcsi önvizsgálat, tudatosság, figyelmeztetés valamely múlt-, jelen- vagy jövőbeli cselekedettel kapcsolatban. A lelkiismeret általános elveket alkalmaz egyedi esetekre (Kolnai, 2004: 62). Mivel úgy látta, hogy az ember kötelessége számolni a téves lelkiismeret lehetőségével, és kutatni az erkölcsi döntésével szembeni érveket, ezért érthető, hogy e klasszikus, sokat tárgyalt, de elfeledett problémát elevenítette fel a *Téves lelkiismeret* című írásában.

Kolnai írása azon a modern erkölcsi paradoxonon alapul, hogy a lelkiismeret lehet jó és téves, ugyanakkor mindig a lelkiismeret szerint kell cselekedni, mivel a lelkiismeret ellenére cselekedni bűn. A paradoxon az, hogy az ember erkölcsi kötelessége az esetleg téves erkölcsi döntéseit is követni. Ugyanakkor józan ésszel azt várjuk el egymástól, hogy helyesen cselekedjünk, és nem azt, hogy nagy lelki nyugalommal.

A paradoxonnal kapcsolatban Kolnai két elterjedt választ, a modern erkölcsi gondolkodás két típusát látta. A formalizmust, amely szerint csak az a kérdés, hogy a cselekvő a lelkiismerete szerint cselekedett-e, függetlenül a lelkiismeret tartalmától. A formalizmus neve alatt a mások által a szubjektivizmusnak, relativizmusnak nevezett jelenséget bírálta. A formalista megoldás szerint, amely eltekint a téves lelkiismeret lehetőségétől, a lelkiismeret intuitív, megfellebbezhetetlen, abszolút szuverenitása van. A formalizmusa a *contra conscientiam agere peccatum* elvére teszi a fő hangsúlyt.

A lelkiismeret szuverenitása – erkölcsi kifogásokkal szembeni védettsége, a számonkérhetetlensége – a lelkiismeret parancsait véletlenszerűvé teszik, bármi igazolhatóvá válik a lelkiismeretre hivatkozva. A nem reflektív lelkiismeret – azaz az, amelyben nem merül fel a tévedés lehetősége, nincsenek kétségei, magabizó, ami ugyanakkor a lutheri puritán gondolkodásban a kiválasztottság jelének számított – igényli a vitathatatlan, megkérdőjelezhetetlen tekintélyű döntések státusát. E lelkiismeret-felfogást Kolnai azért tekintette problematikusnak, mivel elemzhetetlen intuíción alapszik. Az egyén úgy érzi, a lelkiismerete miatt azt kell tennie, amit tenni akar. A formalizmus veszélye a tisztán intuitív erkölcs, a felmerülő benyomások, vágyak elfogadása és az erkölcsi parancs rangjára emelése. Egybecsúszik a reflektálatlan akarat az erkölcsi öngazolással és magabiztossággal. Így a lelkiismerettel igazolnak minden pillanatnyi vágyat, szeszélyt, hóbortot. Kolnai ezzel szemben az igényli, hogy a cselekvő fogadjon el külső szempontokat, érdekeket, tekintélyeket, a *forum externumot* (Kolnai, 2004: 64–5). Kolnai az olyan lelkiismeretet igényelte, amely az erkölcsi igazságra törekszik önbírálat, ítéletalkotás révén, igyekszik kikerülni a tévedést – de ennek feltétele a tévedés lehetőségének elismerése –, és amely lelkiis-

meret az ítéletét igyekszik nyíltan, objektív mércék szerint is igazolhatóvá, azaz interszubjektívvá tenni.

Az említett paradoxonra adott másik elterjedt válasz szerinte az intellektualizmus, amely az igaz erkölcsi tudás alapján ítéli meg a cselekvést, függetlenül attól, hogy a cselekvő szubjektíven mit ítél, hogyan érez a cselekedete felől. Az intellektualista nézet szerint a jó cselekvés tanítható. A formalista a téves lelkiismeret problémájától, az intellektualista pedig a nem hatékony (szunnyadó) lelkiismeret problémájától tekint el. Nem hatékony lelkiismeret az, amely tartalma jó, helyes, de nem tudja a cselekvőt az ennek megfelelő cselekvésre készíteni. Kolnai amellett érvelt, hogy a cselekvésre ösztönző lelkiismeret nem eredhet az intellektuális belátásból, meggyőzésből, csak a személyes intuícióból, a transzcendenciával való nem intellektualizálható kapcsolatból.

Az intellektualizmus veszélye az, amit Kolnai „eltakart” (*overlain*) lelkiismeretnek nevezett. Ez esetben a lelkiismeret túlságosan is egy nem erkölcsi abszolútumhoz igazodik, amely így egy végső erkölcsi alapelv szerepét bitorolja el. Ezt a keresztény gondolkodás nem nevezné lelkiismeretnek, de a köznyelv annak tartja. Ebben az esetben a cselekvő elszakad a nyílt és diszkurzív (interszubjektív) erkölcsi helyesléstől, nem is tart rá igényt. Láttuk, a korábban tárgyalt formalista lelkiismerettel is ez volt Kolnai baja. A Kolnai által eltakart lelkiismeretnek nevezett erkölcsi gondolkodás egyik alesetét közkeletűbb néven nevezhetjük racionalistának vagy ideologikusnak. Az ideologikus gondolkodás mellett az eltakart lelkiismeret másik esete az „intézményes”, amikor az intézményhez fűződő hűség válik a legfőbb paranccsá. Mindkettő bálványimádás és az erkölcsi dilemmák feladása valamely bizonyosságba való betemetkezés kedvéért. Mindkettő az erkölcsi lelkiismeret teljes uralása egy nem erkölcsi alapelvvel. Mind az ideologikus gondolkodással, mind a formális (relativista/szubjektivista) lelkiismerettel szemben az volt Kolnai kritikája, hogy nem igénylik és így el is szakadnak az interszubjektív erkölcsi meghelyesléstől és benne rejlő mérséklő, kiigazító hatástól, amit a józan ész, a hagyomány és a tekintély nyújtott egykor. A konzervatív gondolkodás szerint ezek védhetnek meg az ideologikus és totalitárius gondolkodás csapdájától.

A „eltakart” lelkiismeret esetében az ideológia, a totalitárius nyelv, egy intézmény kínálta nagyobb bizonyosság a csábító. Egy jó ügy szolgálatának érzetét nyújtja, megszabadulást a pluralitásból fakadó dilemmáktól. Noha a téves lelkiismeret nem köthető egy filozófiai nézethez, az „eltakart” lelkiismeret köthető bizonyos nézethez.

Kolnai a modern lelkiismeret fogalmában rejlő paradoxonnal kapcsolatban a formalizmus és intellektualizmus két veszélyére hívja fel a figyelmünket. A formalizmus veszélye a formális er-

kölcs (a kötelességérzet) és a tartalmi erkölcs (a lényegileg helyes és helytelen cselekvés érzete) szétválasztása. A formalizmus veszélye az, hogy bármire vonatkozhat a kötelességérzet, a lelkiismeret tartalma véletlenszerűen változhat; az intellektualizmusé pedig a helyes és helytelen cselekvés előírása a cselekvő intuitív cselekvési késztetése nélkül; ezt nevezte deontikus erőnek (Kolnai, 2004: 74). A deontikus erőt biztosító intuíció a transzcendenciával való kapcsolatból ered. Azonban Kolnai minden kritikája ellenére tiszteletben tartotta a téves lelkiismeretet, hiszen a cselekvő ez esetben jó szándékú. De nem tett így a vallási fanatikus, szektás, totalitárius, nacionalista vagy racionalista bálványimádók eltakart lelkiismeretével. Ennek nem adja magyarázatát, pedig belátható, hogy ez utóbbiak is jó szándékúak, csak bálványimádók. Azt állította, hogy az eltakart lelkiismeret nélküli az intuitív bizonyosságot és a helyes-helytelen diszkurzív elfogadását. Az eltakart lelkiismeret esetében a gondolkodás egy elvhez ragaszkodik az intuitív és konszenzusos erkölcs felett. Ilyen például a kommunista párthoz kötődés vagy az integrizmus. Az intellektualizmussal kapcsolatos bírálatából az derül ki, hogy Kolnai fontosnak tartotta az intuitív bizonyosságot, és az eltakart lelkiismeret esetén különösebb indoklás nélkül kizárta azt.

Kolnai a gyakorlati értelmet és az általános elvek egyes esetekre történő alkalmazását, tehát a döntést kizáró lutheri és kantianus (kategorikus imperativus) gondolkodással szemben az arisztotelészi tomista, pluralista cselekvés és erkölcsfelfogás mellett érvelt. Ennek megfelelően úgy látta, hogy a cselekvőnek konfliktusos kötelezettségek közt kell döntenie. Így a lelkiismeret nem egy egyenes, feltétlen erkölcsi parancs. A lelkiismeret konfliktusa, amit nem spórolhat meg a felelős cselekvő, az eltérő szempontok, kívánalmak összeegyeztethetetlen voltából fakad, mivel a cselekvés, a gyakorlat a pluralitás elrendezése – számtalan szempont, mérce alkalmazása. A cselekvést pedig a legjobb vagy a lehetséges legjobb elrendezés alapján dönti el az ember (probabilizmus és probabiliorizmus). Szemben a közkeletű képpel, a katolikus (tomista) lelkiismeret tartalmazta a választás (*heresis*) mozzanatát.

Feltűnő, hogy Kolnai a gyakorlatról írva Arisztotelészre hivatkozott (Kolnai, 2004: 68) és nem Szt. Tamásra.⁹ Ugyanis Kolnai azt állítja, hogy a gyakorlati szempontok, az erkölcsileg releváns tudások nem feltétlenül erkölcsiek. Sőt, azt is elfogadta, hogy vannak a lelkiismereten kívüli erkölcsi alapelvek (Kolnai, 2004: 64). A nem hatékony lelkiismeret az, amikor a gyakorlati megfontolások felülkerekednek az erkölcsiekben, amit a keresztény gondolkodás bűnnek nevez.

A tomista lelkiismeret – mint fent utaltam rá – tartalmazza az áteredő bűn miatt megromlott, esendő gyakorlati értelemet

(Kolnai, 2004: 61). E gyakorlati értelem tévedhet, ezért az ember nemcsak a lelkiismeret előtt felelős, de felelős a lelkiismeretért is, azt gondoznia kell: érzékenynek, jól informálnak kell tartani. A téves lelkiismeret eredhet ugyanis a tények féleértéséből, a téves gyakorlati tudásból. Ezért a pluralitás fenntartása, a téves gyakorlati tudás lehetőségének minimalizálása miatt kell az interszubjektív, azaz a konszenzusos erkölcs. Mivel a gyakorlati tudás csak a gyakorlat során szerezhető meg, ezért sosem tökéletes, de valószínű, a kipróbált gyakorlati tudás zöme csak a többiekkel együttműködve, közös gyakorlatok során szerezhető meg.

3. A MODERNEK LELKIISMERETE

A modernek kidobták a teológiát, a teológiai problémák szükségtelen voltát hirdették, és idővel maguk is elfelejtették azokat. A teológia elfelejtése problémák, dilemmák, fogalmak és esetleges veszélyek elfelejtése. Ezekkel szemben a modernek azt hirdetik, hogy a megoldás(ok) birtokában vannak.

A lelkiismerettel kapcsolatos dilemma a *forum internum* és a *forum externum* dilemmája. Bár a keresztény hagyomány mindkettő szükségességére hívja fel a figyelmet, a modernek hajlanak megoldottnak nyilvánítani a dilemmát. Ha ennek vagy bármely más ma elfeledett problémának a vitatása konzervatívnak számít, akkor Kolnai az volt és a jelen előadás is az.

Azok, akik csak a *forum internum* szükséges és elégséges voltát hangsúlyozzák és azt, hogy nincs szükség külső intézményes, törvényes ellenőrzésre, kényszerekre, azok az ember jó és csálthatatlan voltát állítják. Ha az ember jó, erkölcsi kérdésekben legalább tévedhetetlenül ítél, akkor felszabadul a külső kényszerek alól, hiszen eljött a boldog kor. A gyakorlatban azonban nem az Izajás által leírt világot, hanem a relativizmusból fakadó folytonos engedelmességi és legitimációs problémákat, az öntudatos és büszke gonoszságot látjuk.

A másik döntés az, hogy az embert tevékenysége miatt teljes egészében alávetik a *forum externum* kényszerének, a társadalmi vagy a politikai rendnek, a törvényeknek és intézményeknek. A modernek első megoldása a dilemmára – a *forum externum* felszámolása – az anarchista remények, vagy az állam elhalására vonatkozó remények forrása. A második megoldás – a *forum internum* kiiktatása – társadalmassító zsarnokságok, diktatúrák eszményének és gyakorlatának forrása.

A dilemma tehát a jó és helyes ismeretének forrása. Azok, akik a jó ismeretét, az erkölcsi ítélet alapját az immanens társadalmi és politikai hatalomból vezetik le, arra ítélnék az embert, hogy örökre be legyen börtönözve bármely rossz, de létező, fennálló politikai rendbe. Azonban ez nincs így. Az Exodus ar-

ra tanít minket, hogy a nemzedékek óta szolgaságban élők is tudomást szerezhettek arról, hogy mi a jó és helyes, mi a szabadság. És e történet arra tanít, hogy a nemzedékek óta erkölcstelenségben, a jótól elzárva élők is tudomást szerezhettek a jóról. A jó transzcendens ismeretének forrását, a lelkiismeretet tehát kizárni a politikai gondolkodásból tévedés Kolnai szerint. Akik mégis így tesznek, talán azért járnak el így, mivel olyasmiről van szó, aminek ellenőrzését nem remélhetik – ezért inkább nem létezőnek vagy irrelevánsnak állítják.

Kolnai nem a lelkiismeret szükségtelen voltát vagy nem létezését állító modern zsarnokságokra utalt elsősorban. A téves lelkiismeret lehetőségének elfelejtése inkább a modern demokrácia problémájára ural. A modern demokrácia ugyanis arra az előfeltevésre épül, hogy minden ember egyaránt jó vagy legalábbis a jó ítélet forrása, így mindenki képes és elégséges az önszabályozásra. A modern demokrácia a lelkiismeret, a *forum internum* önmagában elégséges volta előfeltevésére épít. Ha ugyanis előfeltételeznék, hogy az emberek esendők, erkölcsi ítéleteik tévedékenyek, akkor örültség lenne rájuk bízni a választás révén gyakorolt önruralmat. Örültség az általános választójog, sőt a választás is. Olyan modern dogmák dőlnének meg, mint az egyenlőség, az általános választójog, önkormányzat és a pártrendszer. Ezek azon az előfeltevésen alapulnak, hogy az egyén (a győztes párt) képes önmagát ellenőrizni, ami azonban csak az esendő ember lehetőségének elutasítása esetén értelmes.

Kolnai abban látja a modern demokrácia problémáját, és erre hívja fel a figyelmünket, hogy az azt előfeltételezi, minden egyén a jó tudásának csalhatatlan forrása, így mindenki saját szeszélye szerint hozhat erkölcsi ítéletet és ezt szabadon követheti. Ugyanakkor a modern felfogás szerint az, aki vagy ami (vallás, szokás, törvény, intézmény, állam) ebben akadályozza, az *per definitionem* erkölcstelen és zsarnoki, hiszen valami az egyén által nem jónak észleltre kényszerítené. Aminek pedig szabad és kell ellenállni. A modern demokrácia tehát az egyén erkölcsi ítéletét csalhatatlannak feltételezve, azt teszi mindenképp mércéjévé. Korunk erkölcsi problémája úgy tűnik az, hogy a modern ember a téves lelkiismeret lehetőségével együtt elfeledkezett az ősi bölcsességről, miszerint senki nem lehet önmaga bírója. Ezzel szemben hívja fel a figyelmünket Kolnai az át-eredő bűnre és a téves lelkiismeret lehetőségére.

Amikor a liberális demokrata valamely döntést mindenki „lelkiismeretére” bízta, azt implikálja, hogy mindenki döntsön úgy, ahogyan jónak látja, az adott kérdésben – pl. abortusz, eutanázia, szexualitás – a pillanatnyi vágyak, szeszélyek uralkodjanak. (Amely esetekben a liberális nem ódzkodik az erkölcsi döntéstől, akkor nem is bízta azt minden egyes ember „lelkiismeretére”, azaz kiszámíthatatlan szeszélyére.) Ezt azokban az esetekben állítja a liberális demokrata, ahol toleranciát hirdet,

azaz a másokra vonatkozó ítélet felfüggesztését. De a szexuális szabadság miért lelkiismereti kérdés, amikor a szexizmus vagy a rasszizmus már nem az? A katonai szolgálat megtagadása miért megszentelt, így legitim cselekvés, az adózás megtagadása miért nem az?

A modern demokrata lelkiismeret annyit jelent, hogy az a döntés helyes, követésre méltó, amely a cselekvő számára a leginkább megnyugtató, vágyait, késztetéseit leginkább kielégíti, leginkább megfelel neki. Ez a lelkiismeret mindig azt mondja, amit a cselekvő hallani akar. De akkor mi választja el az így felfogott és erkölcsi abszolútként élénk állított modern liberális lelkiismeretet az akarattól? A liberális demokrata nem ismeri sem a téves, sem a háborgó vagy szunnyadó lelkiismeret fogalmait. A „lelkiismeretét” szentnek (kérdőre nem vonhatónak), szuverénnek és csalhatatlannak tartja. Ha a lelkiismeretről beszél, akkor az önzést, önbecsapást, gonoszságot, tévedés lehetőségét kizárja. A lelkiismeret fogalmát használva az ember eredendő jóságának tanát feltételezi.

A döntéseket „titkosítva”, a lelkiismeretet fekete dobozként felfogva – amelynek nem lehet és nem is kell interszjektíven, mások számára is belátható módon, számot adnia arról, hogyan és miért jutott döntésekre – szentesíteni lehet bármilyen önző, korrupt vagy teljesen amorális cselekvést is. Amikor az egykori magyar államfő a lelkiismeretére hivatkozva tagadta meg két főtisztviselő kinevezésének aláírását, akkor a lelkiismerethez kapcsolt erkölcsi tekintélyt és a lelkiismeret feketedoboz-szerű felfogását használta, tehát azt, hogy nem kell megindokolnia döntését. Kivonhatta magát és döntését az interszjektív erkölcsi térből. Ez esetekben a lelkiismeret szent, *ultima ratio*, azaz további faggatásnak nincs helye, hiszen a lelkiismeret sérelme a legfőbb rossz, parancsa pedig feltétlen. Amikor a politikusok „lelkiismereti szavazásról” beszélnek, akkor azt értik ez alatt, hogy mindenki úgy dönt, ahogyan neki tetszik. A politikusok és közemberek lelkiismeretre hivatkozva látszólag cselekvésük erkölcsi igazolására törekcszenek, azonban a lelkiismeret kérdőre nem vonható voltát zsákmányolják ki, és ezzel megfosztják a lelkiismeret fogalmát annak erkölcsi tartalmától. Ugyanis, ha a lelkiismeret bármilyen tetszőleges döntésre vezethet, akkor hogyan lehet erkölcsi döntnök? A modern liberális demokrata lelkiismeret azt jelenti: mindenki ítéljen úgy, ahogyan neki tetszik. Ha a lelkiismeret sokféle lehet és a lelkiismeret az erkölcsi ítélet feltétlen forrása, akkor sokféle erkölcs lehet. Kolnai ezt a relativizmust vette célba bírálataival. A téves lelkiismeret fogalmának problémává tételeivel elsősorban a szjektívizmus, a relativizmus mögött álló moderne erkölcsi magabiztosságát tette problémává. A téves lelkiismeret lehetőségének felvetésével az erkölcsre hivatkozó cselekvők erkölcsi önigazolási törekvése hiúsul meg.

Hobbes, Pascal fent említett példáiból láttuk, hogy nem új felismerés, az hogy a téves lelkiismeret lehetősége felveti a lelkiismeret tisztelete (lelkiismereti szabadság) és a közrend dilemmáját. Ennyiben ez a tisztán pszichológiai és erkölcsi fogalom politikafilozófiai jelentőséggel bír. Kolnait azonban nem általában a közrend, hanem a demokrácia sorsa izgatta. A fent elmondottak nem azért fontosak Kolnai számára, hogy a demokráciát elvesse. Inkább érte aggódik. Hasonlóan Platónhoz, de Tocqueville-hoz, T. S. Eliothoz és sok magyar kortársához (mint Mannheim Károly, Polányi Mihály), úgy látta, hogy a relativizmus, vagy másképpen fogalmazva a szubjektivizmus az emberi akarat uralmához, ez pedig a totalitárius, zsarnoki rendszerek felé vezet. Egyaránt elutasította a szubjektivista erkölcsöt, a voluntarizmust és a totalitarizmust. Kolnai, miként de Tocqueville vagy T. S. Eliot, „az Isten alatti szabadság” híve volt. Pascalhoz hasonlóan Kolnai meg akarta védeni az erkölcsi jót a lelkiismereti retorika mögé búvó voluntarista szeszélyektől és öntudatos bűnöktől. Ugyanakkor szükségesnek látta és meg akarta őrizni a lelkiismeretet mint a jó tudásának és a jó cselekvés motívójának transzcendens forrását. Ezért figyelmeztet a téves lelkiismeret lehetőségére, ugyanakkor a lelkiismeret mint a jó transzcendens forrása szükségességére. Ugyanis a lelkiismeret transzcendens voltában gyökerezik az európai szabadság – az európai szabadság nem a vallás ellenére, hanem a vallásból alakult ki (Kolnai, 2005: 223). E szabadság másik forrásai a megoldhatatlan dilemmáink, mint amilyen a külső és belső fórum közti. Azonban a szabadság fogadatlan, racionalista és szekularista prókátorai mind az ellenőrizhetetlen transzcendenciáról, mind a megoldhatatlan dilemmák jótékony súrlódást generáló hatásáról elfeledkeznek, vagy rosszabb esetben a szabadság gátjainak mutatják be ezeket.

A demokrácia Kolnai számára sem egyszerűen politikai rendszer, hanem mentalitás, mint Platón vagy de Tocqueville leírásában. Kolnai e mentalitáskritikája azt sugallja, hogy a szabad európai politikai rend fennmaradása csak a demokratikus mentalitás ellenére, annak visszaszorításával maradhat fenn. A modern, liberális demokráciának nevezett politikai rend nem liberális és nem demokratikus előfeltételek esetén tud csak fennmaradni, mint amilyen a minden jó rend feltételének tekintett ősi bölcsesség: *Nemo iudex in causa sua*.

Kolnai *Téves lelkiismeret* című írása befejezetlen. Nem kínál megoldást sem a téves lelkiismeret, sem az immanens rend és a jó ismerete transzcendens forrásának problémáira, mégis a konszenzus és a *common senset* igénye azt látszik sugallani, hogy a megoldás a lelkiismeret eredeti, interszubjektív jellegének visszaállítása lehet. A *syneidesis* vagy *conscientia*, ahol a *syn* és *con* előtag hangsúlyos, az eredeti értelmében: másokkal

megosztott tudás. A lelkiismeret ezzel szemben ugyanis olyan jelentést kapott a modernektől, amely fekete dobozként utal rá. A lelkiismeret olyan fekete doboz, amelyben nem tudjuk, hogy hogyan és miért születnek az erkölcsi ítéletek, de az egyén köteles ezeket követni, a környező világ – a többi ember és intézmények – pedig kötelesek ezeket a valahogyan és valamiért született ítéleteket tiszteletben tartani, elfogadni, különben szabadságuktól fosztanak meg a fekete dobozt, és zsarnokiak lennének, akiknek szabad ellenállni.

A lelkiismeret keresztény értelmében, amelyre Kolnai igényt tartott, utal arra, milyennek kellene lennie az emberi életnek, cselekvésnek a földi életben. A keresztény felfogásban a lelkiismeret nem az, ami először eszünkbe jut, nem az először felmerülő vágyunk. A jó lelkiismeret az értékes, amely az igazságot képviseli, amely igazság anathéma a modern liberális számára. Az egyén nézetének a keresztény számára önmagában nincs erkölcsi értéke. A liberális modern lelkiismeret bármilyen motivációt, nézetet, döntést jelent. A keresztény lelkiismeret kemény, objektív, megpróbálja az egyén tudatát, megtérésre, alázatra buzdítja. Ez azonban kényelmetlen a modernnek számára, akik számára a lelkiismeret az antinomista szabadság jelszava és szimbóluma lett: azon jogé, hogy bármi nekik nem tetszőt elutasíthatnak. A lelkiismeret eredetileg nem az egyéni autonómia jelszava volt, hanem a bűnös egyén egyik ellenőrzője. A lelkiismeret – eredetileg a tomista értelmében – az objektív törvény elfogadása az egyénnek önmagára, és nem minden neki nem tetsző elutasítása (Kolnai, 2004: 60). A lelkiismeret eredeti jelentésében az egyénben működött, de nem egyéni volt.

A lelkiismeret dilemmáinak elfelejtése, a téves lelkiismeret lehetőségének elfelejtése egyben eltekintés – miszerint a lelkiismeret tévedhetetlen szuverén erkölcsi kérdésekben, átvéve a Szentszék helyét – a veszélyektől. A veszélyek nem létező voltának feltételezése pedig együtt jár korábban felmerülő gyógyír-
ok elfeledésével. A téves lelkiismeret problémájára adott katolikus válasz a hit, a hagyomány és az egyház hangsúlyozása volt. Kolnai a konszenzust igényelve azt sugallja, hogy számára az utolsó két elem, hagyomány és egyház közös eleme a fontos: az interszubbektivitás. A tekintéllyel bíró tér- és időálló konszenzus a hagyomány. A hagyomány és egyház elvetése a konszenzuális erkölcs felrúgása, aminek eredménye az, hogy az esendő emberi ítélet megerőszkolja a világot szubjektivizmus/relativizmus/emotivizmus vagy zsarnoki rendszerek formájában. Az igazi lelkiismeret az emberiség nyílt konszenzusán alapuló erkölcsi alapok és mércék elfogadása (Kolnai, 2004: 75). Ezt a konszenzust semmilyen speciális krédó, személy vagy közösség nem képviseli teljesen és kimerítően. E konszenzus te-
le van bizonytalansággal.

Kolnai számtalanszor megfogalmazta a konszenzuális erkölcs igényét (Balázs, 2004: 139). De ez nem ellentétes a lelkiismereti szabadsággal. Megőrizte az eltérő lelkiismeret lehetőségét, amely eltér az erkölcsi konszenzustól, hagyománytól. Igaz, ma – erkölcsi konszenzus híján – minden lelkiismeret eltérő. A konszenzus is tévedhet és a deontikus intuíció is. A konszenzusos erkölcs és az interszubjektivitástól mentes, állítólagos transzcendens forrású erkölcs egyaránt tévútra vezethet. Nincs megoldás. Ezért az interszubjektivitás, tehát a hagyomány és egyház erkölcsé esetén is mindig fenn kell tartani erkölcsi reflexivitásunkat.

JEGYZETEK

- 1 Mogyorósi Emese hívta fel kedvesen a figyelmemet Euripidész drámáira (*Médea*, *Hüppiasz*), amelyekben az ember, noha tudja mi a jó, mégsem azt cselekszi.
- 2 A szekuláris erkölcsi és lelki gondolkodás ezzel szemben nem képes e két problémakör – az erkölcs és lélektan – összekapcsolására, együttes tárgyalására, és végképp nem képes az ember transzcendenciára nyitottságáról számot adni, legfeljebb arra, hogy – mint Marcuse – sópánkodjon a modern szekularizált világ transzcendencia-hiánya miatt. A modernek kései nemzedékei szomjazták a transzcendenciát, miután a korábbi modernek tűzzel-vassal irtották a transzcendenciáról való gondolkodást, a transzcendenciával fenntartott rendezett intézményes és szokásos kapcsolatokat, az egyházas vallásoságot.
- 3 E jelentéstörténet ennél alaposabb bemutatását máshol teszem meg monografikus formában.
- 4 Bár Perkins a *scire* és *conscire* töből magyarázta a *conscientia* jelentését. (Perkins, 1966: 7)
- 5 Például Oidüpusz Teiresziáosztól azt kérdi, milyen *syneidost* nem mondott meg neki?
- 6 Az elméleti gondolkodás és a cselekvés, az elméleti és a gyakorlati következtetés (szillogizmus) eltérő volta régi felismerés. A gyakorlati következtetés végeredménye a cselekvés vagy legalábbis a cselekvési szándék. Gyakorlati következtetést valójában igen ritkán végzünk, csak határhelyzetekben. A gyakorlati logika sokkal inkább előre- vagy visszatekint, s tanácsadás vagy utólagos megértés formájában létezik.
A cselekvő X elérésére törekszik.
X elérése érdekében Y-t kell cselekedni.
Tehát a cselekvőnek meg kell cselekednie Y-t.
A leíró állítások (a célkitűzés, az eszközválasztás és a helyzetértelmezés) önmagukban sem problémamentesek, de fel kell hívni a figyelmet arra, hogy – ritka esetektől eltekintve – mindig számtalan szándékunk és szempontunk van. A fenti gyakorlati következtetés feltételezi, hogy a cselekvő már kizárta a versengő célokat és szempontokat. De milyen logika alapján? Van-e egyáltalán ilyen logika? A „normatív következtetés” számtalan logikai ugrást tartalmaz (gondolkodásunk analitikusan leírhatatlan módon jut eredményre, ez esetben gyakorlati következtetésre), amelyeket a gyakorlati következtetést

- végző személy hajt végre hiteinek, előfeltevéseinek és attitűdjeinek homályos összefüggéseiben. A megfigyelő csak akkor tudja mindezt követni, megérteni, csak akkor tud vele egyetérteni a logikai szakadékok átugrásában, ha osztja a cselekvő hiteit és előfeltevéseit. Teljes megértés csak jóakarátú, azaz a cselekvővel vagy a beszélővel megegyező előfeltevéseket, értelem-összefüggést elfogadó olvasó, megfigyelő esetében lehetséges. E logikai ugrások, azaz gyakorlati (cselekvési) következtetéseink obskurus volta miatt (is) járnak kudarcral a racionalista etika vagy cselekvés megteremtésére irányuló törekvések (Arisztotelész, 1987: VII. könyv; Anscombe, 1957; von Wright, 1983).
- ⁷ Főleg a galatiabeliekhez és a rómaiakhoz írt levelekről szóló kommentárjaiban látható ez jól. De a nagyobb nyilvánossághoz szóló írásaiban is.
- ⁸ Arisztotelész: „márpedig a legtöbb ember rossz bíró a maga dolgában... az ember rossz bíró a maga ügyében”. (*Politika* 1280a). És az Őszövetségben: „Ebben az időben nem volt király Izraelben, és mindenki azt tette, ami neki tetszett.” (Bírák 17, 6); „Ebben az időben nem volt király Izraelben, és mindenki azt tette, amit kedve tartott.” (Bírák 21, 25)
- ⁹ Szt. Tamás szerint a téves lelkiismeret egyik forrása az áteredő bűn miatt megromlott gyakorlati értelem. Szerinte a jó lelkiismeret esetén a gyakorlati értelem (*prudencia*) összhangban van az erkölcsi elvekkel (*synderesis*).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anscombe, G. E. M. (1957): *Intention*. Basil Blackwell, Oxford.
- Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Budapest, Európa Kiadó.
- Arisztotelész (1984): *Politika*. Budapest, Gondolat.
- Balázs Zoltán (2004): „*Kolnai Aurél*”. In: uő. szerk. *Kolnai Aurél*. Magyar Pantheon, Új Mandátum.
- Hobbes, Thomas (1970): *Leviatán*. Budapest, Magyar Helikon.
- Kolnai Aurél (2004): „*Erroneous Conscience*”. In: Z. Balázs Z.–F. Dunlop szerk. *Exploring World of Human Practice: Readings in and about the Philosophy of Aurel Kolnai*, CEU Press. Budapest–New York.
- Kolnai Aurél (2005): *Politikai emlékiratok*. Európa Kiadó.
- Milton, J. (1932): *The Works of John Milton*. New York, Columbia University Press, Vol. VI.
- Pascal, B. (1983): *Gondolatok*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Perkins, W. (1966): „*The Whole Treatise of the Cases of Conscience*”. In: Th. F. Merrill szerk.: William Perkins, Hague.
- Polübiosz (2002): *Plübiosz történeti könyvei*. Attraktor, Gödöllő–Máriabesnyő.
- Winstanley, G. (1944): *Selections from His Works*. London.
- Wright, G. H. von (1983): *Practical Reason. Philosophical Papers*. Vol. I, Basil Blackwell, Oxford.

BALOGH LÁSZLÓ*

Kolnai Aurél és Hannah Arendt szemléleti párhuzamai

Ebben az előadásban az elmúlt század két rendkívül eredeti és emblematikus gondolkodójáról szeretnék szólni. Hogy mindketten eredeti gondolkodók, azt ezen a helyen aligha kell hosszan bizonygatnom, ezért itt most inkább a két gondolkodó emblematikus vonásait szeretném kiemelni. Kolnai Aurél és Hannah Arendt a 20. század gondolkodói sorsainak jelképei, hiszen rendkívül szuverén és szenvedélyes gondolkodókról van szó, akiket a totalitárius rendszerek tapasztalatai fordítanak a politikai gondolkodás irányába, és így lesz belőlük *par excellence* antitotalitárius gondolkodó. Bár Kolnai ismertsége ma még messze elmarad Arendté mögött, úgy tűnik, hogy lassanként előbbi is fokozatosan a hazai és a nemzetközi politikai-filozófiai diskurzus fontos szereplőjévé válik. Ebben az előadásban három területen szeretném összevetni Kolnai Aurél és Hannah Arendt munkásságát. Először is gondolkodói sorsuk és mentalitásuk, majd szellemi gyökereik és végül totalitarizmussal, illetve annak gyökereivel kapcsolatos nézeteik közötti párhuzamokat szeretném felvázolni.

1. GONDOLKODÓI SORSUK ÉS MENTALITÁSUK

Mindketten saját bőrükön tapasztalták meg a 20. század totalitárius rendszereit, amely tapasztalat alapvetően és örökérvényűen meghatározta gondolkodásukat demokráciáról, diktatú-

* Cikkünk szerzője tanár, névrokona Balogh László politológusnak, akinek könyvéről folyóiratunk Könyvekről rovatában olvashatnak.

ráról és egyáltalán a politikáról. Egyikük sem önszántából vállalta az örök számkivetettséget, ám elfogadták a hontalanságot, és ebből a szükségből lassanként erényt kovácsolva, mindig is megőriztek egyfajta távolságot és bizalmatlanságot minden politikai és társadalmi berendezkedéssel szemben, és bármennyire ismertté vagy elismertté váltak is, valahogyan mindig a társadalom perifériáján jelölték ki saját helyüket. Ez persze egyben lehetővé tett számukra egy olyan szuverén gondolkodói magatartást, ami más körülmények között aligha alakulhatott volna ki. Ennek bizonyítéka, hogy mindkét gondolkodó besorolhatatlan a nagy ideológiák és eszmék szempontjából, ami csak még inkább kiemeli eredetiségüket, és hangsúlyozza bizalmatlanságukat a liberális demokráciával éppúgy, mint a totalitárius rendszerekkel szemben. A hontalansággal, besorolhatatlansággal és bizalmatlansággal látszólag ellentétben áll, hogy mindketten egyfajta hagyományhoz ragaszkodtak, mert abban látták bármilyen totalitárius rendszer kialakulásának egyetlen hatékony ellenszerét, és a liberális demokráciával szembeni alapvető bizalmatlanságuk is éppen abból a csalódottságból adódott, hogy azok képtelenek voltak ellenállni a kommunizmus és a náciizmus rohamának.

Abban a kívülállásban, ami őket jellemezte, mintha a parvenü és a pária klasszikussá vált, egyébként a mindkettejük által nagyra tartott Karl Kraustól származó megkülönböztetése fogalmazódna a lehető legáltalánosabb formában újjá. A parvenü harcba száll az elfogadásért és elismerésért, amit el is érhet szellemi vagy gazdasági teljesítménye révén, ám végül nagyon súlyos árat kell fizetnie. Sem azzá nem válhat igazán, ami lenni akart, hiszen mindig gyanúsán szemlélik, mint kívülről érkezőt, sem az nem lehet, ami előtte volt, hiszen azt már megtagadta. A parvenü útja az asszimiláción és emancipáción keresztül az identitás feladásához vezet. A pária útja ezzel szemben a mindenkori kivételt, az általánostól eltérőt testesíti meg, aki a társadalom perifériáján helyezkedik el, és fellázad a társadalom elnyomása ellen. Itt azonban nem egyszerűen arról van szó, hogy Arendt és Kolnai, mint asszimilált zsidók végül elutasítják a parvenü útját, mert annak hosszú távú következményeit nem hajlandók elfogadni, és ezért tudatosan választják a lázadó pária szerepét. A parvenü sorsából semmilyen formában nem kérnek, de a páriasorsot csak jobb híján választják. Ám itt útjaik elválnak, hiszen Kolnai megtér, katolikus lesz, Arendt viszont egész életében küzd zsidóságával. (Néha az volt az érzésem Kolnai önéletrajzát olvasva, hogy zsidóságával kapcsolatos szűkszavúságának hátterében ugyanaz a páriasors áll, mint Arendt gondolatainak, amelyek időnként hatalmas politikai viharokat kavartak.) Ám esetükben a parvenü és a pária megkülönböztetése sokkal általánosabb értelemben jelenik meg. Nem egyszerűen két jellegzetes zsidó sorsválasztásról van szó, hanem sokkal

általánosabban felfogható magatartásformákról, amit Hannah Arendt így fogalmazott meg egy Jaspershez írott levelében: „Most sokkal inkább, mint eddig bármikor az a véleményem, hogy emberhez méltó életet csakis a társadalom peremén lehet élni, miközben az ember több-kevesebb humorral azt kockáztatja, hogy vagy megkövezi a társadalom, vagy éhhalálra ítéli.”¹ Azt hiszem ez az idézet egészen pontosan jellemzi viszonyukat sorsukhoz, gondolkodói magatartásukhoz és a tömegtársadalomhoz, valamint a fennálló politikai viszonyokhoz.

2. SZELLEMI GYÖKEREIK

Arendt és Kolnai között sorsuk párhuzamain túl figyelemreméltó gondolkodásbeli párhuzamokat is felfedezhetünk, amelyeknek szálaí Arisztotelészhez és a fenomenológiához vezetnek. Úgy tűnik, hogy mind Arendt politikai gondolkodásának, mind Kolnai erkölcsfilozófiájának alapjai Arisztotelész jó életről (*eudaimonia*) alkotott fogalmában gyökereznek, ami nem állapot, hanem lényege szerint morális cselekvés, s két olyan különböző megközelítést is lehetővé tesz, amelyek minden probléma nélkül összekapcsolhatók. Arisztotelész szerint a jó élet tehát olyan *praxisz*, ami megfelel az erénynek és az ész irányítása alatt áll. Kolnai erre vezeti vissza a normalitás közelebből meg nem határozott fogalmát, ami végső soron nem más, mint a cselekvés és erkölcs valamiféle harmóniája, aminek háttérében a kontemplatív életforma, mint a józan ész megtestesítője áll. Ez a normalitásfogalom erősen emlékeztet az arisztotelészi „közép” fogalmára, ami a jó étellel kapcsolatban arra utal, hogy *praxisz* és *teória* között valamilyen harmónia áll fenn. A *praxisz*, mint a jó élethez vezető tevékenység, bármennyire tángan értelmezi is Arisztotelész a fogalmat, és bármennyire eltérő értelmeiben használja is, tulajdonképpen olyan cselekvést jelöl, amelynek önmagán kívül nincs más célja, és nem szolgálhat eszközként más célok elérésére.² A *praxisz* arisztotelészi elképzelésén alapul Arendt cselekvésfogalma, amely politikai filozófiájának alapgondolata. A cselekvés elválik a többi tevékenységtől, a munkától és az előállítástól, amelyekkel szemben az egyetlen valóban szabad tevékenységforma. A cselekvés nem kötődik máshoz csak más emberek jelenlétéhez és a köztük elhangzó szavakhoz. Éppen ezért kizárólagos előfeltétele a pluralitás és egyetlen eszköze a beszéd, amelyek előrevetítik a cselekvés poliszhoz való kötöttségét, és így annak *sui generis* politikai jellegét. Arendt ezen elképzelésének háttérében Arisztotelész antropológiai előfeltevései állnak, amelyek szerint az ember politikai lény és a beszéd képességével rendelkező lény. A jó élet arisztotelészi fogalma mint az erkölcs követése a cselekedetekben, ami mögött a józan ész áll és a más emberekkel va-

ló közös ügyekben való részvétel a poliszban kapcsolódik össze. Az *eudaimonia* arisztotelészi fogalma tehát úgy fogja össze Arendt és Kolnai gondolatait, hogy azok különböző, ám szorosan összetartozó oldalait mutatja meg.

A fenomenológia hatásai talán nem ennyire indirektek. Kolnai és Arendt rövid ideig Husserl tanítványai voltak Freiburgban, és bár mindkettőjük munkásságában felfedezhetők a fenomenológiai módszer bizonyos vonásai, egyikük sem lett ortodox fenomenológus. Távol állt tőlük minden olyan attitűd, amely a világot akarta volna megváltoztatni. Ami mindkettőjüket vezette, az a megértés vágya, amely számukra egy olyan szenvedélyes tevékenység volt, amelynek során mindig az eredetet akarták feltárni. A jelenségeket a szavak jelentésváltozásain keresztül megérteni, illetve azok lényegéig hatolni. Etimológiai utakat végigjárva, de lényegében a jelenségek genealógiáját kutatva.

Politikai filozófiájuk számára a totalitarizmus volt a legelementárisabb tapasztalat, amely szinte minden nézetüket megvilágította és sajátos összefüggésrendszerbe helyezte. Ennek a jelenségegyüttesnek a megértése motiválta mindkettőjüket, de távol állt tőlük az a hidegháborús manicheizmust tükröző magatartás, amely az egyik nevében akarta elítélni vagy ártalmatlannítani a másikat, illetve a liberális demokráciák felsőbbrendűsége nevében bélyegezte meg a totalitárius rendszereket. Ebben a magatartásban alapvető gyanakvásuk nyilvánult meg minden ideológiával szemben, aminek véleményem szerint egyértelmű bizonyítéka Kolnai konzervativizmusa és Arendt republikanizmusa. Ezek mind egyfajta hagyományt feltételeznek, amelyekhez ragaszkodni lehet anélkül, hogy azt idealizálnák. Kolnai konzervativizmusa és Arendt republikanizmusa végső soron két célt szolgálnak. Egyrészt a valósághoz és az emberi együttélés viszonyaihoz való ragaszkodást és ennek megértésére tett kísérletet. Másrészt pedig archetípusok felmutatását az ideáltípusokkal szemben. Ezek az archetípusok végső soron alternatívák a totalitarizmus minden formájával szemben. A konzervativizmus a hagyományhoz, ízléshez, előítéletekhez való ragaszkodást, a republikanizmus pedig az emberi együttélés valóságosságát jelenti. Az archetípusoknak megvan az az előnyük az ideáltípusokkal szemben, hogy a hagyományban gyökeresnek és a valóságot magukban hordozzák. Az archetípus mindig szükségszerűen plurális, az ideáltípus mindig monolit. Az ehhez való ragaszkodás végső soron a világhoz való ragaszkodás az utópiával és az ideológiával szemben.

Arendt és Kolnai egyetértettek abban, hogy az utópia és ideológia megvalósításának legbiztosabb módja, ha mindent, ami a világhoz és annak valóságához tartozik, kiragadnak tőrből és időből. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az utópia soha és sehol nem létezett eleddig, hanem arról, hogy minden hely és

idő esetlegességet feltételez, ezért szemben áll az utópia helytelenségével és időtlenségével. A hely mindig valamihez, az idő mindig valakihez köthető, egyik sem lehet teljes mértékben fikatív. Mindkettő le van horgonyozva az ember jelenlétéhez. Az utópiában a hely nem vesz körül, és nem szembesít sem önmagammal, sem világgal, hiszen minden szembesülés feltételezi a másik ember jelenlétét. A tér végül is abból adódik, hogy az emberek között viszonyok és kapcsolatok vannak, és ezek világot konstituálnak. Az utópia nem szembesít viszonyaimmal, mert mindenki, aki körülvesz, nem egyszerűen egyenlő, hanem egyenesen azonos velem, ez pedig lehetetlenné tesz minden reflektálást. Az idő a pillanat teljességére redukálódik, hiszen minden és mindenki állandó mozgásban van. A múlt és a jövő pusztán az ideológia alkotóelemei. Az ideológia statikussága és a totalitárius rendszerek mozgalmassága látszólag ugyan ellentétben állnak egymással, valójában azonban éppen egymás feltételei. Egészen pontosan az utópiában hely és idő homogén kiterjedések, amelyeket nem szabdalnak fel az emberi viszonyok. A tér- és időtlenség éppen az utópia és az ideológia holista vonásait hangsúlyozzák, a valóságos emberi viszonyok partikularitásával és pluralitásával szemben. A tér- és időnélküliség állapota jelenti tulajdonképpen a haladás végpontját, amennyiben a haladás örök folyamattá válik az utópia és az ideológia beteljesíthetetlensége, és az egész világmindenségre kiterjedő uralma miatt. Ilyen körülmények között tér és idő elveszti minden értelmét, és az ember otthontalan lesz saját világában.

3. TOTALITARIZMUSSEL ÉS GYÖKEREIVEL KAPCSOLATOS NÉZETEIK

A totalitarizmus elméletével kapcsolatban két olyan téma van, amelynek vizsgálatakor mind Kolnai, mind Arendt a totalitarizmus gyökereihez jutnak. Az első a modern tömegtársadalom, illetve ennek bírálata, a második az utópia és az ideológia szerepe a totalitárius rendszerek kialakulásában.

Úgy tűnik, hogy mindketten a tömegtársadalom kialakulását tartják a modernitás döntő fejleményének. Különös tekintettel annak egyenlőségkultuszára, aminek tartalmát azonban sohasem határozták meg közelebbről, ezért egyfajta egalitarizmussá alakult, amin mindenki mást értett. Az egyenlőséget tehát anélkül deklarálták, hogy az emberi jogokat az érdekektől és az igényektől megkülönböztették volna.³ Ez a fajta egyenlőség a konformitás folyamatán keresztül kibontakozó nivellációt eredményez, aminek kiindulópontja és végcélja egyaránt az emberiség homogén tömeggé alakítása a modern természet- és társadalomtudomány eszközeivel. Arendt szerint ennek politikai vetülete a modern állam, illetve Európában a nemzetállam,

amelyben a homogén tömeg fölött a senki uralkodik. Az államok vezetői persze nem senkik, de az általuk működtetett mechanizmusok személytelenek és névtelenek. Erre utal a bürokrácia születése, ami korábban szinte kizárólag az írástudókat jelentette, a modern korra azonban különálló és saját törvényszerűségei szerint működő mechanizmussá vált.

A modern tömegtársadalom kialakulása Arendt szerint akkor következett be, amikor a nyilvános emberi együttélés formájának alapvető jellemzője már nem a közös ügyek intézése, hanem a létfenntartás lett. A társadalomban az élet folyamatai, amelyek addig a világ előtt rejtve maradtak, most a nyilvánosság fényére léptek, és ezzel átszabták a politika arculatát. A modern tömegtársadalom jellemzője az, hogy minden embert minden értelemben egyenlőnek tekint, ám ez az egyenlőség egy nivelált tömegre utal, amelyben mindenkit ugyanaz a személytelen hatalom hajt az uralma alá. Ez a már említett senki uralma, amit tulajdonképpen egy kényszerítő erejű és örökös hatályú általános nézetnek tekinthetünk, ami azonban sem nem vélemény, sem nem hagyomány vagy azon alapuló szabály. Ez a társadalom konformitásának kifejeződése.

Kolnai szerint a tömegtársadalom és az annak megfelelő politikai gyakorlat, az általa progresszív melléknévvel illetett demokrácia a Nyugat legújabb fejleményei, amennyiben a Nyugat nem azonosítható a modernitással, hanem annál többet, illetve mást jelent. A Nyugat fogalmát legpontosabban talán a középkori *Europa Occidens* fogalmával írhatnánk körül, és „a szabadság kis köreinek sokaságával”, a nyugati kereszténységgel, illetve ezek civilizatorikus vonásaival jellemezhetnénk.⁴ Kolnai szerint a Nyugat a modernitással hanyatlik le, amelynek demokratizmusa, egyenlőségszeretete, a *Common Man* – a közönséges ember – felmagasztalása, a végtelen és feltartóztathatatlan haladásban való vallásos hit, a technika iránti rajongás, és az így felhalmozott javak fogyasztása és élvezete iránti vágy olyan világot teremtett az ember számára, amelyből nem képes kilábalni, de nem is nagyon akar. A progresszív demokrácia az egyenlőség, az uniformitás és a jólét nevében, liberalizmusba és toleranciába csomagolva sokkal szerveesebben és eredményesebben igazítja az embert a „szocializált észjárás tömegsablonjaihoz”, illetve „minden lényegi ellenállást saját sémáival szemben összehasonlíthatatlanul enyhébb módszerekkel, de sokkal hatékonyabban és megmásíthatatlanul” küszöböl ki.⁵

Ennek a fejlődésnek a végpontja Amerika, amelynek politikai berendezkedése Kolnait és Arendtet egyszerre taszította és töltötte el csodálattal, ezért mindketten feloldhatatlan paradoxont láttak az Egyesült Államok politikai és társadalmi fejlődése között. Arendt szerint a szakadék a „politikai szabadság és a társadalmi szolgaság” között húzódik, és a társadalmi kérdést, a feketék ügyét és az antiszemizmust állítja szembe a „politikai-

gyakorlati” megértéssel és egyéni felelősségvállalással.⁶ Ugyanez a paradoxon fogalmazódik meg *A forradalom* című könyve utolsó lapjain, ahol végtelenül rezignáltan veszi tudomásul és jegyzi meg, hogy az amerikai alkotmány ugyan megteremtette a *constitutio libertatist*, ám ezzel együtt eltűnt a közös cselekvés is, mint a szabadság egyetlen igazi gyakorlata. Arendt szerint az alkotmányozás folyamatának befejeződésével az amerikaiak elfordultak a politikától, visszahúzódtak a társadalmi és a privát térbe, átadták a terepet a professzionális politikusoknak, és ezzel együtt lemondtak a közszabadságról.

Kolnai egy másik jelenségre, de gyökereit tekintve ugyanarra a paradoxonra hívja fel a figyelmet, amely szerint Amerika ugyan gyanakvó minden utópiával szemben, mégis ott hallgatják el leghatékonyabban az utópia kritikáját. Ezt azonban nem zsarnoki elnyomással érik el, hanem az emberek fogyasztási javakban és demokratizmusban manifesztálódó boldogságra való törekvésében. Kolnai szerint Amerika a totalitás nélküli zsarnokság.⁷ Az elnyomó itt személytelen és indirekt, tárgya pedig a *közönséges ember*, akit a biztonság, a jólét, a béke és a szabadság jelszavaival pacifikál, és aki felett így uralkodik. A *közönséges ember* ebben a megelégedett állapotában várja, hogy számára a modernitás elhozza a várva várt pillanatot, az emberiség nagy tervének beteljesülését. Úgy véli, hogy minden, ami történik valahogyan az emberiség nagy terve kibontakozásának irányába mutat, és mindez már csak karnyújtásnyira van. Hiába azonban minden igyekezet, a kívánt állapotot nem lehet elérni. Az utópia utópia marad, és az ember lassacskán elfogadja azt az állapotot, hogy eszményei és realitásai között állandó áthidalhatatlan szakadék húzódik. A modernitás politikai és társadalmi ellentmondásai inherensek és permanensek, és körülbelül őket az utópiák veleszületett reménytelensége. A progresszív demokrácia embere elfogadja a paradoxont, hogy egy eszmény szerint él, ami soha nincs és nem is lehet összhangban a valósággal. Legnagyobb felfedezése éppen az, hogy ezzel a helyzettel együtt tud élni. Sőt hittételévé teszi, hogy nincs uralkodó ideológia, és ez maga is az ideológia része.⁸ Soha nem képes ennek teljesen hátat fordítani, mivel szervesen kötődik a normalitáshoz és a pluralitáshoz.

A totalitárius rendszerek kialakulásában a tömegtársadalom mellett rendkívül fontos szerepet játszik az utópia és az ideológia, valamint a terror. Arendt és Kolnai szerint a totalitárius rendszerek megértéséhez a mögöttük meghúzódó utópia és ideológia visz a legközelebb. Kolnai szerint az utópiák állnak minden totalitárius rendszer mögött, ugyanis az utópia kulcsot ad az emberi élet értelméhez és a történelmi haladáshoz, amely a boldogság birodalmának kapuját nyitja, ahol végre mindenki megszabadulhat vágyaitól és szenvedéseitől, és bebocsátást kap a feszültségektől, ellentmondásoktól és véletlenszerűségektől

mentes világba. Az ember végre minden lelkiismeret-furdalás nélkül lemondhat a spontaneitásról, és cserébe elnyerheti a hön áhított boldogságot, lemondhat szuverenitása minden formájáról és felolvadhat az általános akaratban. Világát többé nem terheli a „gondolkodás, az ízlés és a hagyomány a maga partikularitásának holt súlyával”⁹, végre átadhatja magát a történelmi szükségszerűség megváltó és szabadságtól megszabadító erejének.

Persze bármennyire hangsúlyozza Kolnai az utópia és a totalitarizmus szerves kapcsolatát, azt mégsem állítja, és nem is állíthatja, hogy minden utópiából szükségszerűen totalitárius rendszer születik. Nem minden utópiából lesz totalitarizmus, és nem minden zsarnokság tart igényt utópiára. Nem léteznek persze külön totalitárius és antitotalitárius utópiák, inkább arról van szó, hogy milyen körülmények között igyekeznek megvalósítani azokat. Arendt szerint az utópia végül is a totalitarizmus körülményei között mutatja meg igazi arcát, amikor ideológia lesz belőle, az eredeti *toposzból* *logosz*, a nem létező jó helyből az eszme tudománya. A modern tudomány mindig a határtalan fejlődés eszméjét sugallja. A tudomány az emberi fejlődés biztosítója, és ez az, ami az emberiséget végtelen optimizmussal tölti el, azt sugallva, hogy az emberek szenvedése, egyenetlensége és esetlegessége kiküszöbölhető. Megszüntethető minden ellentmondás, ami közte és világa, illetve közte és embertársai között fennáll. Az ideológia, mint egyfajta tudomány összekapcsolja az utópiát és a modernitás eszközeit, amelyekkel annak válságait egyszer s mindenkorra meg lehet oldani. Az ideológia kiküszöböli az utópia maradék irracionálisát is, és melléjük rendeli a természet- és társadalomtudomány által felhalmozott módszereket és eszközöket. Az ember világa kísérleti tereppé változik, amely arra hivatott, hogy immáron bizonyítsa: minden lehetséges.

Arendt szerint az ideológia olyan világmagyarázat, ami kéri-
lelhetetlen következetességgel egységes értelmezésbe foglalja a világ valamennyi tényét és fikcióját. Az ideológiák a tudományosság igényével lépnek fel, de fejre állítják a tudományt, és már nem a világot akarják megérteni, hanem saját eszméiket keresik a világban. Kulcsot adnak a természetben és a történelemben felfedezhetőnek vélt törvényszerűségekhez, amelyekhez képest a természeti és történelmi események egyszerűsége és megismételhetetlensége már csak apró, zavaró tényezőnek tűnik. Az ember erőszakot tesz gondolkodásán egy koherens, mindenre kiterjedő világmagyarázatért cserébe. A gondolkodás szabadságát az eszme „kényszerzubbonyára” cseréli.

Totalitárius viszonyok között az ideológia tárgya a történelem és a természet, amelyeknek minden mozgását egy szükségszerűségnek rendeli alá a kizárólagos, ám mindent megmagyarázó eszme. Az események egyedisége teljesen elvész, mert feloldó-

dik a múlt és a jövő nagy összefüggéseiben. Nem azt magyarázzák, ami van, hanem ami volt és ami lesz. „A totális magyarázat igénye valamennyi történelmi esemény magyarázatát ígéri: a múlt teljes magyarázatát, a jelen teljes ismeretét és a jövő megbízható előrejelzését.”¹⁰ Az ideológia, mint egymással koherensen kapcsolódó gondolati elemek zárt rendszere, a valóságból a fikcióba, az esetlegességből a következetességbe való menekülés lehetőségét nyújtja az ember számára.

Az ideológia azonban terror nélkül minden igyekezet ellenére felületes, sebezhető és hatástalan marad. Az ideológia fikcióit ugyanis a terror valósítja meg úgy, hogy a természeti és történelmi „mozgástörvények” érvényesülésének útjából minden akadályt elhárít, illetve az ideológia és a valóság közötti hiányokat kitölti. A terror csak eleinte számít a megfélemlítés eszközének, később egyre inkább öncélúvá, önmagáért működővé válik, és már csak a „nagy utópikus fikció” megvalósítását tartja szem előtt. Ha a terror, mint végső kényszerítő tényező megszűnik, akkor az előtűnő valóság pillanatok alatt szertefoszlatja a fiktív világot. A tömegek visszanyerik régi státusukat, és úgy tesznek, mintha csak romlott árut vásároltak volna, és lehetőleg szeretnének gyorsan elfelejteni mindent, ami velük történt. Helyreáll a társadalom atomizált alapállapota, és a tömeg vagy elfogadja új pozícióját egy új világban, vagy visszazuhan a régi reménytelenségbe és feleslegességérzésbe.

JEGYZETEK

- ¹ Hannah Arendt levele Karl Jaspershez 1946. január 29-én. Magyarul megjelent a *Nagyvilág* 2000/9. számában, 773. o.
- ² Az arisztotelészi fogalmak megkülönböztetésének problematikusságáról és értelmezési lehetőségeiről lásd Márkus György: *Túl a dichotómián: praxisz és poészis. Arisztotelész-reneszánsz – kérdőjelekkel*. In: Márkus György: *Metafizika – Mi végre?* Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 39. o.
- ³ Kolnai Aurél: *Az erkölcsi mozzanat a politikai megosztottságban*. In: *Kolnai Aurél. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Balázs Zoltán. 187–188. o.*
- ⁴ Vö. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.
- ⁵ Kolnai Aurél: *Politikai emlékiratok*. Európa Kiadó, Budapest, 2005.
- ⁶ Hannah Arendt levele Karl Jaspershez 1946. január 29-én.
- ⁷ Kolnai Aurél: *Politikai emlékiratok*. Uo.
- ⁸ Kolnai Aurél: *Az apokalipszis három lovasa*. In: *Kolnai Aurél*, 201. o.
- ⁹ Kolnai Aurél: *Az utópia kritikája*. In: *Kolnai Aurél*, 179. o.
- ¹⁰ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Kiadó, Budapest, 1992. 590. o.

KÖZTÁRSASÁGI ELNÖK

SZILÁGYI ISTVÁN

Hivatásos katonából „professzionális” demokrata

*António Ramalho Eanes: elnöki aktivizmus és
rendszerkonszolidáció Portugáliában*

BEVEZETÉS

A XX. század utolsó harmadában a világ különböző fél-perifériális térségeiben három egymást követő hullámban demokratizálódási folyamatok indultak be, és sorra megdőlték Dél-Európa, Latin-Amerika és Kelet-Közép-Európa tekintélyuralmi-diktatórikus rendszerei. E rendszer, illetve rezsimváltásokkal járó politikai átmenetek és átalakulások három nagy csoportba sorolhatók. Megkülönböztethetjük a politikai átmenet *önkizárásos útját*, amelyben a tekintélyuralmi elit a politikai változás formáját és ütemét tekintve határokat szab meg, azonban az első választásokat követően egyre kevésbé képes az átmenetet ellenőrizni. Ez a megoldás a rezsim és ellenzéke között szerződéses egyezséget feltételez. A sajátos „társadalmi szerződés” határideje és teljesedése azonban a legkevésbé sem kedvező a rendszer számára. E típus példái lehetnek a következő esetek: Peru (1980), Bolívia (1979–1980), Uruguay (1982–1985), Brazília (1983–1985), Chile (1989–1990) és Lengyelország (1989–1990).

A magyar és a spanyol események a demokratikus politikai átmenetek és rendszerváltozások *megegyezésses útját* reprezentálják. Ebben a formációban nagy szerephez jutnak a puha diktatúra utolsó szakaszában létrejövő és megszerveződő új típusú ellenzéki pártok, mozgalmak és csoportok, valamint a tekintély-

uralmi berendezkedést megelőző időszakban vezető szerepet játszó, újjászerveződő és tevékenységüket felújító „történelmi” pártok és szervezetek. Különböző tárgyalási és érdekegyeztetési fórumok, intézmények – nemzeti és ellenzéki kerek asztalok – jönnek létre, és már az előátmenetet lezáró szerződéses egyezség, megegyezés folyamán, illetve időpontjában kialakulnak és körvonalazódnak az új demokrácia intézményrendszerének legfontosabb elemei. A politikai átmenetek és rendszerváltozások ezen típusában kulcsszerepet töltenek be az alkotmányozási folyamatok és az első szabad alapválasztások.

A rendszerváltozást eredményező hatalomátvétel harmadik típusát *a rendszer szétverésével vagy széthullásával járó átmenet* jelenti. Ebben az esetben az önmagát túlélte, megújulásra és belső erőforrások mozgósítására, hatalmának további fenntartására képtelen rezsim és tekintélyuralmi elit nem tud befolyást gyakorolni az események menete fölött, ezért az autoritárius rendszer összeomlása történelmi értelemben véve rendkívül rövid időn belül bekövetkezik. A változások oka lehet külső reguláris erők által előidézett katonai vereség, kolonizációs kudarc vagy polgárháborús összetűzésbe torkolló súlyos belső válság. Példaként említhetjük a görög ezredek bukását 1974 júliusában, az argentin katonai junta Falkland- (Malvín-) szigeti háborús vereséget követő összeroppanását 1982–1983-ban, vagy a Ceausescu-rendszer bukását 1989 decemberében.

Az átmenetek és rendszerváltozások nyitányát kontinensünkön az 1974. április 25-i portugáliai „szegfűk forradalma” jelentette, amely a csaknem négy évtizedes Salazar–Caetanodiktatúra radikális és gyors felszámolásával a rendszerváltozás harmadikként említett típusát valósította meg.

IDEIGLENES INTÉZMÉNYESSÉG ÉS ALKOTMÁNYOS SZABÁLYOZÁS

Az ideiglenes intézményesség állomásai

A szegfűk forradalma Otelo Saraiva de Carvalho őrnagy operatív irányításával kezdődött meg 1974. április 24-én éjszaka, s másnap vér nélküli győzelmet aratott.¹ A Fegyveres Erők Mozgalma (*Movimento das Forças Armadas – MFA*) a hatalmat a Spinola tábornok vezetésével megalakult Nemzet Megmentésének Tanácsa (*Junta de Salvação Nacional – JSN*) kezébe adta.² Ez a lépés összhangban volt a mozgalom programjával és a katonai hatalomátvételt legitimáló érvrendszerrel, mely szerint: „A portugál Fegyveres Erők Mozgalma abban a mélyeséges meggyőződésben, hogy a portugál nép nagy többségének törekvéseit és érdekeit képviseli és fellépését teljes mértékben igazolja a haza megmentésének célja, felhasználja azt az erőt, ame-

lyet a nemzet katonái révén ráruházott, kinyilvánítja és kötelezi magát a programjában meghatározott, következő intézkedések megtételére a Portugáliát átható nagy nemzeti válság leküzdése céljából.”³

A program azonnali és rövid távú célokat különböztetett meg. Az azonnali feladatok között szereplő legfontosabb intézkedések az MFA szerint a rövid időn belül létrehozandó polgári ideiglenes kormány megalakulásáig a következők voltak: „A Nemzet Megmentésének Tanácsa elrendeli – olvashatjuk –

- a) A köztársasági elnök, a jelenlegi kormány azonnali leváltását, a nemzetgyűlés, a korporatív kamara és az államtanács haladéktalan felosztatását. Ezzel egy időben bejelenti, hogy tizenkét hónapon belül létrehozza az alkotmányozó nemzetgyűlést, amelynek tagjait az ideiglenes kormány által kidolgozandó választási törvény szerint általános, közvetlen és titkos választójog alapján választják meg.
- b) A kontinens valamennyi polgári kormányzójának, a Portugáliához tartozó autonóm szigetek körzeti kormányzóinak és a tengerentúli tartományok kormányzóinak leváltását, valamint a Nemzeti Népi Akció azonnali felosztatását.
- c) A tengerentúli provinciák főkormányzói az ideiglenes kormány által foganatosított új főkormányzói kinevezésekig haladéktalanul átadják a hatalmat a *fegyveres erők* illetékes főparancsnokainak.”⁴

A program az azonnali intézkedések közé sorolta a titkosrendőrség és a Portugál Légión felszámolását, a hadsereg megtisztítását a kompromittálódott elemektől, valamennyi politikai fogoly azonnali szabadon bocsátását, a cenzúra, a korrupció és a spekuláció megszüntetését.

A rövid távú feladatok sorában az első helyen a végrehajtó hatalom gyakorlása és az ország szempontjából legfontosabb intézmények létrehozása szerepelt.

„A hatalom megragadásától számított maximum három héten belül a Nemzet Megmentésének Tanácsa tagjai közül kiválasztja azt a személyt, aki a Portugál Köztársaság elnöki funkcióját betölti.

A köztársaság elnöke hivatalba lépése után a jelen programmal azonosuló politikai csoportok és irányzatok képviselőiből és független személyiségekből álló polgári összetételű ideiglenes kormányt nevez ki.

Az ideiglenes kormány fennállásának történeti szükségesség diktálta, politikai átalakulások által megkövetelt kivételes periódusában a Nemzet Megmentésének Tanácsa öröködi az itt kinyilvánított célok felett. A kivételes időszak véget ér, amikor a köztársaság elnökét és a törvényhozó nemzetgyűlést az új alkotmány előírásainak megfelelően megválasztják.”⁵

Az új kormánynak biztosítania kellett az állampolgárok jogainak gyakorlásához szükséges gazdasági, anyagi, szociális és

kulturális intézkedések bevezetését, a gyülekezési és szervezkedési szabadságot. Lehetőséget kellett adnia a jövőbeni politikai pártok magját alkotó politikai társulások létrehozására. Garantálnia kellett a szólás- és gondolkodásszabadságot, a bírói hatalom függetlenségét.

A program demokratikus külpolitikai koncepciója értelemszerűen nagy teret szentelt a tengerentúli területek önrendelkezési joga elismerésének, a gyarmati háború befejezése, valamint a béke biztosítása kérdéseinek.

Az MFA arra is ígéretet tett, hogy miután sor kerül az alkotmányozó nemzetgyűlés és az új köztársasági elnök megválasztására, a Nemzet Megmentésének Tanácsa feloszlik, és a fegyveres erők tevékenysége a hadsereg professzionális feladatára, a nemzeti szuverenitás védelmére korlátozódik.

A vázolt program és menetrend alapján 1974. május 15-én sor került António de Spínola tábornok köztársasági elnöki kinevezésére és Adelino da Palma Carlos független konzervatív személyiség vezetésével megalakult és 1974. július 7-ig hivatalában maradt az MFA által ellenőrzött I. ideiglenes kormány. Spínola tábornok 1974. szeptember 28-i sikertelen puccskísérletét követően a Nemzet Megmentésének Tanácsa a hadsereg vezérkari főnökét, Francisco da Costa Gomes tábornokot nevezte ki a köztársaság elnökévé. Portugália utolsó marsallja⁶ 1976. július 14-ig, a demokrácia konszolidációjának periódusában rendezett elnökválasztásig, António Ramalho Eanes tábornok beiktatásáig maradt hivatalában. 1974. július 17-én megalakult a Fegyveres Erők Mozgalmának balszárnyához tartozó Vasco Gonçalves ezredes (később tábornok) vezette, szocialista célokat kitűző II. ideiglenes kormány. A portugál forradalom radikális szakaszába lépett, melynek az 1974. április 25-i hatalomátvétel hőse Otelho Saraiva de Carvalho tábornok által vezetett 1975. november 25-i szélsőbaloldali puccskísérlet vetett véget. Ez az esemény, illetve a politikai erők között egyre éleződő konfliktusok és összecsapások a demokratikus intézményesség kialakítása szempontjából kettős személyi következménnyel jártak. A II., III., IV. és V. ideiglenes kormányok élén álló Vasco Gonçalves ezredes már 1975. szeptember végén kiszorult a hatalomból. Az 1976 júliusában Mario Soares szocialista párti politikus vezetésével megalakuló I. alkotmányos kormány létrejöttéig tevékenykedő VI. ideiglenes kormány élére az MFA mérsékelt szárnyához tartozó João Baptista Pinheiro de Azevedo tengernagy került.

Az 1975. november 25-i veszély elhárításában kulcsszerepet játszott António Ramalho Eanes tábornok, aki Francisco da Costa Gomes államfői kinevezése után lett a hadsereg vezérkari főnöke. A demokratikus rendszer védelmét, az MFA programjának és menetrendjének teljesítését, az alkotmányos berendezkedés kiépítését, a hadsereg hagyományos, nemzetvé-

delmi feladatához és professzionális fegyelméhez való visszatérést felvállaló katonatiszt ekkor került a politikai élet centrumába és vált az események egyik legfontosabb közszereplőjévé. Az ideiglenes intézményesség 1976 júliusáig tartó, Fegyveres Erők Mozgalma által ellenőrzött és felügyelt szakaszában két katonaelnöke volt az országnak, öt, tisztek által vezetett ideiglenes kormány működött; és a hivatásos katonából professzionális demokratává vált Eanes tábornok 1976. júniusi első, illetve 1980. decemberi második elnökválasztási győzelme is a fegyveres testület kontrollját jelentette a civil szféra és civil társadalom felett.

A kapitányok szervezkedésének⁷ szakmai indíttatású bölcsőjéből kinőtt Fegyveres Erők Mozgalmának programja meghatározta a szegfűk forradalma irányát, társadalmi tartalmát. A katonai ellenőrzés biztosította a program végrehajtását. A közép-tiszti – százados, őrnagy, alezredes – garnitúra politikai mozgalma azonban nem kívánta felszámolni a katonai hierarchiát, ezt bizonyítja, hogy a formális hatalmat a tábornokokból, tenger-nagyokból álló Nemzet Megmentésének Tanácsára ruházták. A MFA programjának végrehajtásához azonban ragaszkodtak. Ezt szolgálta az 1974 áprilisában még titkos jegyzőkönyv, amelyet a tanács tagjainak alá kellett írniuk, s amelyben a junta vállalta a program képviselését.⁸

Az MFA elemzett dokumentuma tartalmazta az 1975–1976 folyamán nagy visszhangot és heves politikai ingamozgásokat kiváltó kollektívizálásokat, államosításokat, a dolgozó osztályok érdekeit előtérbe helyező szocialista típusú átalakítások lehetőségét. 1975. június 2-án az alkotmányozó nemzetgyűlés ülészakát megnyitó beszédében Costa Gomes köztársasági elnök kijelentette: „Azt akarjuk, hogy forradalmunk a többpártrendszerű szocializmus irányába fejlődjen a forradalmi és a választásokon át vezető út mélyiséges szimbiózisában” (Cervelló, 1997: 56).

A portugál tábornok elnök szavainak különleges jelentőséget adott az a körülmény, hogy az MFA hatalomra jutása hét hónappal a Salvador Allende vezette chilei Népi Egység véres veresége, s az Augusto Pinochet tábornok nevével fémjelzett diktatórikus rendszer bevezetése után következett be. A két ország helyzete között az volt az alapvető különbség és az 1970-es évtized kétpólusú világa nyugati felének megrettenését az okozta, hogy Portugáliában az átalakulások első szakaszában a NATO rendszerébe tagozódott *hadserg* lépett fel a *szocialista jellegű célok élharcosaként*.

Az április 25-i fordulatban részt vevő politikai erők között azonban, mint jeleztük, hamarosan megindult a hatalmi harc, ami a közös piaci csatlakozás kérdését is háttérbe szorította. José Magone elemzése szerint (Magone, 1998: 123–167) a portugál forradalom thermidorának tekinthető 1975. november 25-i szélsőbalos puccskísérletig három politikai modell között vá-

laszthatott az ország. A *népi demokrácia* felfogását a Fegyveres Erők Mozgalmának Vasco Gonçalves miniszterelnök által képviselt irányzata és 1975 augusztusáig a Portugál Kommunista Párt vallotta. Az 1974. július 17-én kormányfővé kinevezett Gonçalves ezredes 1975. szeptember 19-ig négy egymást követő, a II., III., IV. és V. ideiglenes kormányban töltötte be a miniszterelnöki funkciót. 1975. július 8-án az MFA közgyűlésén, az úgynevezett „Vasco Gonçalves-dokumentumban”⁹ elemezte Portugália heves politikai összecsapások miatt kritikussá vált belpolitikai helyzetét.

Vasco Gonçalves a tőke támadásában, a Fegyveres Erők Mozgalmának, az államhatalom szerveinek és a baloldali irányzatoknak a megosztottságában, s egy határozott politikai koncepció hiányában látta a nehézségek okait.

Bukásához és egyúttal a népi demokratikus, avagy a szocialista forradalmi irányzat vereségéhez azonban külpolitikai tényezők is hozzájárultak.

A szovjet vezetés 1975 augusztusában a *detente*, az *enyhülés* megvalósításában, a helsinki konferencia eredményes lezárásában és nem egy dél-európai Kuba megszületésében volt érdekelt. Ezért nem jelentett igazi meglepetést, hogy a többi politikai párthoz hasonlóan a Portugál Kommunista Párt is kilépett az V. ideiglenes kormányból.

A *néphatalom demokráciája* modellt kis szélsőbaloldali pártok és Otelo Saraiva de Carvalho őrnagy (később tábornok) csoportja hirdette meg. Az áprilisi forradalom vívmányainak védelmére létrehozott kontinentális operatív parancsnokság, a COPCON (Comando Operacional de Continente) vezetője 1975 augusztusában tette közzé politikai programjavaslatát:

„...Az a helyzet, amibe az ország került – olvashatjuk –, az élet minden szintjén felmerülő konkrét problémák megoldására irányuló hiábavaló erőfeszítések bizonyított következménye... Egy burzsoá struktúra keretei között nem a konkrét problémákról folyik a vita, s ott nincs megoldása a konkrét problémáknak... Egy forradalmi programnak mindenekelőtt az MFA és a népszövetségén kell alapulnia... Ez teszi lehetővé a dolgozók saját problémáik megoldására irányuló erőfeszítéseinek az irányítását. E részvétel nélkül a szocializmus lehetetlen. Létrejött már a néptömegek falusi, üzemi és kerületi tanácsainak szervezeti rendszere... A dolgozóknak ezek a hatalmi szervei a gazdasági, a szociális tervezés (iskolák, kórházak, lakások, közlekedés) eszközüvé alakulnak át, s végeredményben a néphatalom valódi szerveivé, a fasiszta és imperialista agresszió leküzdésének egyedüli győzelmes bástyáivá válnak” (de la Torre–Cervelló, 1992: 332–334).

A szélsőbaloldali polgári és katonai csoportok 1975. november 24–25-i sikertelen puccskísérlete után az irányzat elveszítette politikai súlyát.

A portugál társadalom értékvilágában a Szocialista Párt által képviselt *szociáldemokrácia* modellje vert gyökeret a legmélyebben, amely a szociális igazságosság eszméjén alapult. Ezt tükrözték az 1975. április 25-i első szabad alkotmányozó nemzetgyűlési választások, az 1976. április 2-án elfogadott, s azóta már többször módosított portugál alkotmány, s a forradalmi korszak ideiglenességét és politikai ingamozgásait lezáró 1976. április 25-i általános választások is. 1975 nyarán ez az irányzat került ki győztesen a Fegyveres Erők Mozgalmán belül folyó küzdelemből. Platformját António Melo Antunes őrnagy és a „kilencek” néven emlegetett munkatársai dolgozták ki. Az 1975. augusztus 6-án közzétett dokumentum megállapítása szerint „a Fegyveres Erők Mozgalmának programja a demokratikus forradalom elméletének része volt, de politikai javaslatai már tartalmazták a szocialista modell irányába történő elmozdulás lényeges elemeit is...” (de la Torre–Cervelló, 1992: 329).

A Melo Antunes őrnagy mérsékelt irányzata által felvázolt szocializmuskép azonban egyedi sajátosságokat mutatott, s különbözött mind a kelet-európai, mind a nyugat-európai modellektől. E tisztek „elutasítják a szocialista társadalom kelet-európai modelljét...” – olvashatjuk.

„A totális rendszerekre jellemző bürokratikus irányítás teljességgel elfogadhatatlan azok számára, akik a múltban a fasismus ellen harcoltak, és e felfogás, e perspektíva jegyében küzdenek most a totalitarizmus új formái ellen.

Tagadják a Nyugat-Európa számos országában jelen lévő szociáldemokrata társadalom modelljét is, mert úgy gondolják, hogy a portugál társadalom nagy problémái a fejlett kapitalizmus klasszikus sémájának reprodukciójával nem oldhatók meg...

Egy olyan baloldali politikai program megvalósításáért harcolnak, ahol a szocialista társadalom építése (...) összhangban van a portugál társadalom konkrét realitásával, azzal, hogy az átmenet fokozatos, megrázkódtatások nélküli és békés legyen...

A szocializmusnak ez a modellje elválaszthatatlan a politikai demokráciától (...) a szabadságjogoktól és az alapvető garanciáktól” (de la Torre–Cervelló, 1992: 331).

Portugáliában a *konzervatív-autoritárius modell* már 1974 őszén elveszítette befolyását. Először Adelino da Palma Carlosnak, az I. ideiglenes kormány miniszterelnökének 1974. júliusi lemondásával került lépéshátrányba. A független személyiségként számon tartott portói egyetemi tanár – mint említettük – 1974. május 15-én kapott kormányalakítási megbízást a juntától és hozta létre az I. ideiglenes kormányt. Koalíciós kabinetjében helyet kapott valamennyi demokratikus politikai irányzat képviselője. A külügyminiszter Mário Soares, a népszerű ügyvéd, a *Szocialista Párt* megalapítója és főtítkára lett. Tárca nélküli miniszterként tagja lett a kormánynak Francisco

Sá Carneiro, a *Szociáldemokrata/Demokratikus Néppárt* (*Partido Popular Democrático/Partido Socialdemócrata – PPD/PSD*) egyik vezetője, az ország későbbi, 1980 decemberében tragikus repülőgép-szerencsétlenségben elhunyt miniszterelnöke, valamint Alvaro Cunhal, a *Portugál Kommunista Párt* főtitkára is. Adelino da Palma Carlos bukását az okozta, hogy az 1974. május 15-én ideiglenes köztársasági elnökké kinevezett Spinola tábornok sugalmazását követve a miniszterelnöki hatáskör kiterjesztését követelte. Azt javasolta, hogy hozzák előre a köztársaságielnök-választást 1974 őszére; halasszák el a baloldal sikerét ígérő alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat 1976-ra és fogadjanak el ideiglenes alkotmányt. Az MFA és a junta közös irányítószerve, a huszonegy tagú *államtanács* (*Conselho do Estado*)¹⁰ 1974. július 8-i ülésén a kormányfő hatáskörének növelését célzó javaslatot fogadott el. A másik két követelést azonban 11:10 arányban elvetette. Adelino da Palma Carlos a számára kedvezőtlenül végződő szavazás után benyújtotta lemondását. A II. ideiglenes kormány már Vasco Gonçalves ezredes vezetésével alakult meg.

1974 júliusában más fontos események is történtek Portugáliában. Július 12-én létrehozták a közrend fenntartásának biztosításáért felelős, már említett COPCON-t. Parancsnoka a tisztársai által őrnagyból tábornokká választott és előléptetett Otelo Saraiva de Carvalho lett. A 38 éves főtisztát átvette a lisszaboni katonai körzet parancsnokságát is, és ezzel átmenetileg az események egyik főszereplőjévé lépett elő. 1974. július 18-án az ideiglenes kormány, július 27-én pedig Spinola köztársasági elnök hivatalosan deklarálta a gyarmatok önrendelkezési jogának elismerését.¹¹

A II. ideiglenes kormány megalakulása a népi demokrácia irányzatának átmeneti előretörését jelentette, ami kiváltotta a konzervatív-autoritárius modell képviselőinek félelmét és ellentámadási kísérletét, majd ennek sikertelensége miatt a konzervatívok bukását. Adelino da Palma Carlos miniszterelnök már említett lemondásával az irányzat még csak lépéshátrányba került. Igazán súlyos következményekkel Spinola tábornokelnök 1974. szeptember 28-i puccskísérlete járt. A portugálok „csendes többségének” akarására hivatkozó 1974. szeptember 10-i beszédeben az államfő fellépett a szegfűk forradalmát két oldalról fenyegető veszély ellen. „A portugálok csendes többsége – mondta – elutasítja a politikai és társadalmi élet szélsőséges pólusait. Nem fogjuk megengedni sem a reakciós szélsőjobboldalnak, sem pedig az alkalomra vadászó szélsőbaloldalnak, hogy kétségbe vonja azt a szabadságot, amelyért harcoltunk” (Baracs-Schütz, 1974: 319). A tábornokelnök magát e tömegek szószólójának és politikai érdekképviselőjének minősítve 1974. szeptember 28-ra tüntetésre szólított fel Lisszabonban, miközben hatalomátvétellel készült. Szeptember 27-én éjszaka a Belém-palotába¹² kérette

Vasco Gonçalves miniszterelnököt és Carvalho tábornokot. Sikertelen tárgyalások után a Nemzet Megmentésének Tanácsa több tagjának jelenlétében közölte velük, hogy nem térhetnek vissza hivatalukba. Az MFA vezetői és a COPCON – értesülve a fejleményekről – akcióba léptek. Nem támogatta Spinola elképzeléseit Francisco da Costa Gomes vezérkari főnök sem. Spinola ezért két és fél órával a csöndes többség demonstrációja előtt kénytelen volt olyan nyilatkozatot tenni, hogy a csendes többség tüntetését „nem tartja helyénvalónak”. A történetek után összeült az államtanács és követelte a hatalom átvételi kísérletben szerepet játszott juntatagok visszahívását¹³ és a többi, felelős tisztséget betöltő magas beosztású személy távozását. Spinola ebbe nem volt hajlandó beleegyezni és két nappal később rádióbeszédében jelentette be lemondását.

A szeptember 30-án hivatalba lépő új államfő, Francisco de Costa Gomes tábornok a demokratikus megoldások elkötelezett híveként az intézményi keretek alkotmányos kiépítésén munkálkodott. A konzervatív-autoritárius modell végső vereségét a szintén Spinola tábornok közreműködésével kirombantott 1975. március 11-i újabb puccskísérlet jelentette.¹⁴ A fordulatokban gazdag politikai összecsapások ellenére a forradalom intézményesítésére rövid időn belül sor került. Az MFA a folyamatok kézben tartása és az alkotmányos megoldás biztosítása érdekében 1975. *április 11-én hat politikai párttal*¹⁵ megállapodást írt alá, amelyben világosan meghatározták az intézményi konszolidáció folyamatát. Deklarálták a Fegyveres Erők Mozgalmának a politikai élet fölött legkevesebb három, legfeljebb öt évig tartó ellenőrző szerepét: „...a mozgalom egyes tagjai ugyanis meg voltak győződve arról, hogy a politikai pártok önmagukban képtelenek a portugál demokrácia megvédésére” (González Hernández, 1999: 57–58). A megállapodás módosítást eredményezett a 3/74. számú törvényrendelet által bevezetett intézményi struktúrában. A jogszabály szerint a szuverenitás letéteményesei a *köztársaság elnöke*, a Nemzet Megmentésének Tanácsa, az államtanács, az *ideiglenes kormány* és a *bíróságok*. Az 1975. március 11-i puccskísérlet után a három nappal később kiadott 5/1975. számú törvényrendelet a Nemzet Megmentésének Tanácsát és az államtanácsot megszüntette. Helyükbe a 28 tagú *Forradalmi Tanács* lépett, és megszervezték a *Fegyveres Erők Mozgalmának* 240 főből álló *közgyűlését* is. Az 1982-es első alkotmányreformig a Portugáliában zajló események egyik meghatározó intézménye a Forradalmi Tanács volt. A testület a köztársasági elnök konzultációs szerveként ellátta a nemzetgyűlés, a kormány és a fegyveres erők közgyűlése fölötti törvényességi felügyelet feladatát is. A Forradalmi Tanácsot az 1982-es alkotmányreform szüntette meg. Funkcióját – konszolidált demokráciákban bevált megoldás szerint – az Alkotmánybíróság vette át.

A fegyveres erők és a politikai pártok által aláírt megállapodásnak gazdasági hatásai is voltak. Felgyorsultak az elsősorban a bank- és biztosítási ágazatot érintő államosítások.

„1974. április 25-ével a XX. századi portugál gazdaság legmélyebb szerkezeti átalakulása indult meg”¹⁶ – állítja José Medeiros Ferreira. A több szakaszból álló különböző gazdaságpolitikákat felvonultató negyedszázadot António Luciano de Sousa Franco három periódusra osztja. A forradalmi tapasztalatok (1974–1975) időszakát a válságos idők (1976–1985) és az európai periódus (1986–) követi.¹⁷ A politikailag szerencsés csillagzat alatt született portugál forradalom gazdasági szempontból nem a legkedvezőbb előjelekkel indult. Az áprilisi rendszerváltás egybeesett az első olajválsággal. A politikai polarizálódás 1974 szeptemberében már három nagybank – a Banco de Angola, a Banco de Portugal és a Banco de Nacional Ultramarino – államosításához, a Banco Intercontinental Português esetében pedig állami beavatkozáshoz vezetett. Az 1974. november 25-én megjelenő 660. számú törvényrendelet lehetővé tette a kormány számára, hogy beavatkozzon a nem rendeltetésszerűen működő magánvállalatok irányításába. Az államosítások kárpótlásáról azonban nem rendelkezett a törvényhozó. Az 1975-ös alkotmányozó nemzetgyűlési választások előtt újabb államosításokra került sor. Rendeletek jelentek meg az üzemek munkásellenőrzéséről és az agrárreformról is. Ennek következtében a „külföldi tulajdont nem érintő állami tulajdonba vétel” összesen 487 vállalatot érintett, 311 000 alkalmazottal; kiterjedt az egész ipar 40, a modern hazai nagyipar 80, a bank- és a biztosítási szektor 100%-ára... Az áprilisi földtörvény az MFA-közgyűlés javaslata alapján a kisajátítható földbirtok alsó határát 500, öntözött föld esetén 50 ha-ban szabta meg. Az agrárreform az érdekeltek közvetlen részvétele folytán szinte függetlenítette magát a forradalom politikai menetétől. Az 1976. májusi fölmérés szerint összesen 1 130 000 ha földet sajátítottak ki. Mivel azonban a kisajátítás nagyrészt a közép- és nagybirtokokat érintette, itt a földhasználat módja vált az alapkérdéssé. Az öntözött, gépesített ültetvényeket nem lehetett kisparcellás módszerrel művelni. Ezért a földmunkásszervezetek a közös művelés mellett döntöttek. 536 úgynevezett »kollektív termelőegységet« (UPC) alakítottak. Átlagos üzemméretük 2500 ha volt” (Harsányi, 1997: 466–467). Az állam gazdasági súlya a Marcelo Caetano-korszak 24%-áról 1978-ra 36%-ra, 1985-re 51%-ra nőtt.¹⁸

Az MFA programja alapján a katonák és a tömegek által kényszerített szociális intézkedések között említést kell tennünk arról is, hogy Portugália történetében először 1974 májusában 3300 escudóban, augusztusban pedig 7500 escudóban rögzítették a minimálbéreket. A portugál nemzeti valuta 1974–1975 folyamán viszonylag erős pénznemnek számított. 1

dollár 25 escudót, 1 német márka 10,5 escudót ért. A megnövekedett belső kereslet és import miatt megbomlott az ország külkereskedelmi egyensúlya: az államosítások miatt emelkedtek a központi költségvetés kiadásai. Nőtt az infláció és a munkanélküliség, csökkent a GDP növekedése. 1975 novemberében 15%-kal leértékelték az escudót. A gazdaságpolitika változtatásra, az ország külföldi kölcsönök felvételére szorult. 1977 nyarán a második alkotmányos kormány már megszorító csomag elfogadására kényszerült. Portugália gazdasága a Sousa Franco által említett válságos időszakba lépett. A gazdasági visszaesés egybeesett az *ideiglenes intézményesség szakaszának lezárulásával*. 1975. április 25-én megtartották az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat. 1976. április 2-án elfogadták a szocialista célokat kitűző új alkotmányt. Április 25-én megrendezték az első törvényhozási választásokat. Ugyanezen év június 27-én lebonyolították az elnökválasztást, s december 12-én lezajlottak az önkormányzati megmérettetések is. A többpártrendszerű portugál demokrácia jelentős változtatásokkal járó kiépítésére, „beüzemelésére” azonban az 1976-ot követő időszakban és évtizedekben került sor.

Az alkotmányos szabályozás

A portugál alkotmányozási folyamat a Fegyveres Erők Mozgalma programjának, valamint a „fegyveres erők és a nép szövetsége” jelszóban foglalt politikai irányvonalnak megfelelően alakult. Az 1976. április 2-án elfogadott alaptörvény tartalmilag tükrözte az 1975. április 25-i alkotmányozó gyűlési választáson kialakult erőviszonyokat. A Mário Soares vezette Szocialista Párt a szavazatok 37,87%-nak megszerzésével 116 képviselői helyhez (46,7%) jutott. A Francisco Sá Carneiro irányította neoliberais jobbközép Szociáldemokrata/Demokratikus Néppárt (Partido Popular Democratico/Partido Social-Democrata – PPD/PSD) a szavazatok 26,39%-kal 81 mandátumot (32%) szerzett. Az akkor még a 2005 júniusában kilencvenegy éves korban elhunyt Alvaro Cunhal főtítkárral vezetett Portugál Kommunista Párt a szavazatok 12,46%-nak és a parlamenti helyek 12,15%-nak, azaz 30 képviselői széknek a megszerzésével a harmadik helyen végzett. Az 1974-ben megszerveződött s Diogo Freitas do Amaral irányítása alatt álló konzervatív kereszténydemokrata Demokratikus Szociális Centrum/Néppártra (Partido do Centro Democrático Social/Partido Popular – CDS/PP) a választók 7,6%-a voksolt. A szervezet ezzel a parlamenti mandátumok 6,4%-nak megszerzésével 16 képviselői helyhez jutott.¹⁹ Az 1976. április 25-én hatályba lépő, meglehetősen terjedelmes alaptörvény 311 paragrafusból állt. A dokumentum radikálisan szakított a megdöntött rendszerrel, egy

osztály nélküli, demokratikus és szocialista társadalom megteremtését kívánta előmozdítani, tiszteletben tartva az emberi jogokat, a gazdasági, szociális, kulturális, politikai és szabadságjogokat. A nyolcvanadik paragrafus szerint a szocialista átalakulás szakaszában három tulajdoni forma – a köztulajdon, a szövetkezeti tulajdon és a magántulajdon – létezésével számolt. Kitüntetett jelentőséget tulajdonított a nemzetgyűlés által kidolgozott és elfogadott közép- és hosszú távú tervnek. Az alkotmány harmadik, a 111. §-tól a 276. §-ig terjedő része a politikai hatalom gyakorlásának szerveivel, intézményeivel foglalkozott. A szuverenitás legfőbb letéteményeseinek a köztársasági elnököt, a Forradalmi Tanácsot, a köztársasági gyűlést, a kormányt, a bíróságokat, az autonóm régiókat (Azori- és Madeira-szigetek), a helyi önkormányzatokat és a fegyveres erőket tartotta. A *köztársasági elnök* a nemzet és a Portugál Köztársaság első számú tisztségviselője, illetve legfőbb képviselője. Funkciójánál fogva a Forradalmi Tanács elnöke és a hadsereg főparancsnoka. Általános, közvetlen és kétfordulós többségi rendszer szerint választják, amennyiben az első fordulóban egyetlen jelölt sem éri el az abszolút többséget. Megbízása öt évre szól.

A *Forradalmi Tanácsot* – mint említettük – az 1975. március 14-én kibocsátott 5. számú törvényrendelet hívta létre. Az alkotmány 143. paragrafusának megfelelően elnöke az államfő. Tagjai: a fegyveres erők főparancsnoka, a három fegyvernem főparancsnoka, a miniszterelnök, ha katona és a fegyveres erők különböző fegyvernemei által kijelölt tizennégy tiszt. Feladatköre jóval meghaladja a pusztán tanácsadási joggal felruházott szervezet kompetenciáját. A jogrend védelmezőjeként alkotmánybírói funkciót lát el. A portugál forradalom szellemének hűséges őrzője. Véleményezi a miniszterelnöki kinevezést vagy leváltást, megilleti a felfüggesztő hatályú vétőjog. A *köztársasági gyűlés* az alkotmány 150. paragrafusa szerint valamennyi portugál képviseleti szerve. Tagjainak száma nem lehet több 250 főnél, sem kevesebb 240 képviselőnél. A parlamenti mandátumok száma az 1991. októberi választásig mindig 250 fő volt. 1991-től jogszabályi rendelkezésre csökkent 230 főre.

A köztársasági gyűlést általános, egyenlő, titkos választás alapján arányos rendszerben a D'Hondt-metódus szerint négy évre választják. Struktúrája, munkamódszere és hatásköre a klasszikus nyugat-európai parlamenti demokráciák modelljét követi. A *kormány* a végrehajtó hatalom egyik ágaként és a közigazgatás legfőbb irányítójaként tevékenykedik. A miniszterelnököt az államfő nevezi ki a választási eredmények figyelembevételével, a Forradalmi Tanáccsal és a politikai pártokkal történő konzultációt követően. A *bíróságok* a hatalommegosztás szabályai szerint rájuk ruházott igazságszolgáltatási funkciót látják el. A *fegyveres erők* az 1976-os alkotmány alapján sajátos helyzetben vannak. A 273. § (2) bekezdése szerint a portugál

nép részét alkotják, és biztosítják az 1974. április 25-i forradalom beteljesülését és a demokratikus intézmények szabályos működését. A 290. § és 291. § előírásai szerint *alkotmánymódosításra csak a II. törvényhozás időszakában, öt év elteltével* kerülhet sor. A portugál alkotmány egyedülálló jellegzetességei közé tartozik az *agrárreform* alaptörvényi szabályozása. A IV. cím II. részének 96. §-ától a 104. §-ig terjedő előírásai az agrárreformot a szocializmus építése szempontjából alapvető jelentőségűnek tartják. A 96. §-ban részletezett célkitűzéseket (új termelési viszonyok kialakítása, a föld átadása annak, aki megműveli, a mezőgazdasági ágazat számára a gazdaság más szektoraival azonos feltételek biztosítása) összekapcsolják a latifundiumok felszámolásával, a kisajátított földek kistermelőknek és mezőgazdasági termelési közösségeknek történő átadásával. Az alkotmány ugyanakkor e téren nem tartalmaz szigorú, részletesen előíró normákat. Azokat külön törvényre bízta. Az agrárreform jegyében az alkotmány az állam kötelességévé teszi a termelők gazdasági támogatását.

A 97. § a kisajátított földekről a következőképpen rendelkezik. Szétosztják egyéni gazdák között. Átadhatják falusi dolgozók és kistermelők szövetkezeteinek. Hasznosíthatják termelési kollektív egységek is. Az alkotmány azonban adós marad a különböző kategóriák földszerzési kritériumainak meghatározásával. A kisajátított termőterület ugyanakkor jogilag nem kerül használoik tulajdonába. Az állam kezeli és hasznélvezők hasznosítják.

Az 1976. április 2-án elfogadott alkotmány a portugál politikai fejlődés adott állapotát tükrözte. Az erőviszonyok megváltozásával, a demokratikus rendszer stabilizálódásával és konszolidációjával azonban egy sajátosan *elhúzódó*, alaptörvényi reformokhoz vezető *alkotmányozási folyamat* vette kezdetét.

RENDSZERKONSZOLIDÁCIÓ ÉS ELNÖKI AKTIVIZMUS

Portugáliában az 1976. április 25-én megtartott első törvényhozási választásokkal, majd az ugyanezen év júniusában lezajlott elnökválasztással véget ért az ideiglenes intézményesség korszaka és megkezdődött a demokratikus rendszer konszolidációjának a korábbi időszakhoz hasonlóan jelentős politikai ingamozgásokkal és konfliktusokkal járó periódusa. Az 1976. április 25. és 1986. február 16. között eltelt tíz esztendőben az országban két törvényhozási és három időközi választást tartottak. Mário Soares, illetve Anibal Cavaco Silva vezetésével két kisebbségi, Mário Soares, Francisco Sá Carneiro és Francisco Pinto Balsemão miniszterelnökségével öt koalíciós, Alfredo Nobre da Costa, Carlos Mota Pinto és María Lourdes Pintasilgo vezetésével három elnöki kormány jött létre és három elnökvá-

lasztást rendeztek. A Fegyveres Erők Mozgalma és a politikai pártok által kötött 1976. februári egyezménynek megfelelően a demokratikus köztársaság első elnöke nem civil, hanem katona lett. António Ramalho Eanes tábornok azonban 1980 decemберében másodszor is győzni tudott, s Portugáliában megtörtént a csoda: „Az első alkotmányos elnök és a miniszterelnök azt tette, ami az országban még sohasem fordult elő: együttműködtek a parlamenti demokrácia megteremtésében” (Maxwell, 1995: 163). Diogo Freitas do Amaral a Demokratikus Szociális Centrum vezetője, egyetemi tanár szerint viszont „ahelyett, amit az 1976-os alkotmány kijelent, hogy »szükséges az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba«, amit mi 1976 és 1982 között megvalósítottunk az a diktatúrából a demokráciába való átmenet, a hadsereg uralmától a civil uralomra való áttérés, a szocialista forradalomtól az európai közösségi teljes tagsághoz vezető út volt. Ez véleményem szerint az a csoda, amit *portugál csodának* nevezek” (Portugal: the Constitution and the Consolidation of Democracy, 1991: 8–9).

Az 1982-ben végrehajtott első alkotmányreformmal megtörtént a rendszerkonszolidáció és a szocializmus mint politikai opció lekerült a napirendről. Mário Soares 1986. február 16-i elnökválasztási győzelme pedig formálisan is lezárta az ideiglenes intézményesség korszakát és hat évtized után újra civil államfője lett az országnak.

Elnöki aktivizmus a demokrácia szolgálatában

Az 1976-os portugál alkotmány a fegyveres erők gyámkodása ellenére jogi értelemben a súlyok és ellensúlyok rugalmas rendszerét alakította ki. A félprezidenciaális jellegű parlamenti berendezkedés megakadályozta és korlátozta az egyébként jelentős mozgástérrel rendelkező kormányfői intézmény prezidencializálódás irányába történő elmozdulását. Az arányos választási rendszer d’Hondt számítási módja a politikai feszültségek oldásaként a koalíciós kormányzás irányába nyomta az országot. Ennek ellenére a portugál pártrendszer fejlődése két szakaszra osztható. Az 1975–1986 közötti időszak a *polarizált és „veszekedő” többpártrendszer* periódusának tekinthető. A kétpólusosság már itt is jelen van, azonban a kisebbségi, elnöki és koalíciós kormányok, az alkotmányos berendezkedés reformja, a gyors ütemű gazdasági változások, a politikai és a társadalmi átalakulások mobil jellege, a szavazói változékonyság, az Európai Közösséghez való csatlakozás megoldatlansága nem tették azt teljesen egyértelművé. Árnyalta a képet az is, hogy az 1975–1986-os periódus első szakaszában, az új alkotmány elfogadásáig, az 1976-os törvényhozási, elnök- és helyhatósági választások lebonyolításáig, valamint az első alkotmányos kor-

mány megalakulásáig az MFA és a hadsereg felügyelete, gyámkodása, ellenőrzése érvényesült. Ez pedig jelentős hatást gyakorolt a politikai pártok fejlődésére és a pártok közötti erőviszonyok alakulására. Az alkotmányos berendezkedés megszilárdulása és az Európai Közösséghez történő csatlakozás után letisztult a kép. A polarizált és „veszekedő” többpártrendszer két nagy párt által befolyásolt *kétpólusú mérsékelt többpárt-rendszerre*, „tökéletlen kétpártrendszerre”²⁰ alakult. A politikai kultúra és politikai értékek szempontjából homogénné vált portugál társadalomban meggyökeresedtek a tolerancia és a demokratikus jogállamiság értékei. A catch-all irányba elmozdult szavazórétegek pragmatizmusa a kétpárti váltógazdaságnak *uralkodó párti jellegzetességet* adott.²¹

A heves politikai csatározásokkal kísért rendszerkonszolidáció folyamatában a hivatásos katonából „professzionális” demokratává váló köztársasági elnököt az alkotmányos szabályozás a „biztonsági szelep” funkciójával ruházta fel. Eanes tábornok élt is az említett lehetőséggel. Az elnök politikai mozgásterét nem csupán a pártok közötti politikai és választási vetélkedés, hanem az úgynevezett *instabilitási konfliktus háromszöge* is növelte, ami a rendszerkonszolidáció periódusa három főszereplőjének eltérő koncepciójában és személyes vetélkedésében nyilvánult meg. Eanes tábornok első elnöki periódusában egy sajátos, prezidenciális jellegű demokratikus szocialista modell konszolidálásában gondolkodott. Az 1976. júniusi elnökválasztás során élvezte a Szocialista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Demokratikus Szociális Centrum és a Fegyveres Erők Mozgalma Forradalmi Tanácsának támogatását. Elnöki szerepfelfogása és politikai berendezkedésre vonatkozó elképzelései azonban hamarosan keresztetkérték a PPD/PSD első emberének, Francisco Sá Carneirónak a törekvéseit. A PPD/PSD karizmatikus vezére a pártok és az MFA által elfogadott és az államfő részéről is támogatott megoldással szemben az alkotmány referendum útján történő radikális, a szocialista jellegű célkitűzéseket elutasító, az elnöki hatalmat korlátozó módosítására és alternatív kormánytöbbség kialakítására törekedett. Utóbbival kapcsolatos erőfeszítéseit az 1979. decemberi időközi választásokon siker koronázta. Megbukott a Maria Lourdes Pintasilgo vezette ügyvezető elnöki kormány és Sá Carneiro 1980. január 28-án Portugália miniszterelnöke lett.

A demokratikus konszolidáció kezdeti szakaszában, az 1976. április 25-i választásokon azonban még Sá Carneiro nagy ellenlábasa, Mário Soares és a Szocialista Párt győzött. A szavazatok 40,45%-át és 106 képviselői helyet szerzett szocialisták a 250 fős parlamentben kisebbségi kormányt alakítottak. Másfél éves működés után azonban a megoldatlan gazdasági és politikai problémák miatt a kabinettel szemben benyújtott bizalmatlansági indítvány 1977. december 8-án a kormány bukásához veze-

tett. Szocialista-kommunista többségi koalíció ideológiai és Portugáliára nehezedő nemzetközi nyomás miatt nem volt lehetséges. A PPD/PSD vezetője, Sá Carneiro politikai ambíciói miatt nem sietett Mário Soares segítségére. *A köztársasági elnök nyomasztására 1978. január 23-án a Szocialista Párt és a Demokratikus Szociális Centrum részvételével, Mário Soares vezetésével megalakult a második alkotmányos kormány, amely 185 nap után megbukott. Mário Soares programja az európai közösséghez való csatlakozás megvalósítását, a gazdasági válság leküzdését és egy nyugati típusú demokratikus és szociális jogállam kiépítését tűzte ki célul. A hadsereg civil kontroll alá helyezését és a köztársasági elnöki szerepkör korlátozását szorgalmazta, ugyanakkor az alkotmányos rendszer fokozatos reformjának álláspontját képviselte. Számos kérdésben jelentős nézetkülönbség volt tehát Eanes tábornok államfő, Francisco Sá Carneiro és Mário Soares között. Mindez, kiegészülve az eltérő koncepciót valló politikai erők konfliktusaival, válságos helyzetbe sodorta a portugál intézményesítés folyamatát *A rendszer demokratikus működése és működtetése iránti elkötelezettség és felelősség, valamint az országot fenyegető kormányzásképtelenség veszélyének leküzdése határozott fellépésre készítette Eanes elnököt. 1978 júliusában az államfő elmozdította a miniszterelnököt, s egy független személyiséget, Alfredo Nobre da Costát bízott meg kormányalakítással. Ezzel megkezdődött a másfél évig tartó, három elnöki kormányt, valamint az államfői döntésen alapuló, 1979. decemberi időközi választást produkáló, a rendszerkonszolidáció szempontjából eredményesnek bizonyuló elnöki válságmenedzselés időszaka. A köztársasági elnök előtt 1978 nyarán három lehetőség állott: egy pártközi megegyezésen alapuló kormány kinevezése, aminek az ellentétek kiéleződése miatt nem volt esélye. A másik lehetőség az előrehozott választások kiírása, amitől egyelőre elzárkóztak a politikai élet főszereplői. További lehetőség egy független szakértőkből álló elnöki kormány kinevezése volt. Eanes tábornok az utóbbi mellett döntött. A kormányprogram vitája során azonban a PS, a CDS és a PCP vétőjével leszavazták Alfredo Nobre da Costát, a Soares-kormány volt miniszterét. A Szocialista Párt az elnök eljárását és az elnöki kormányzást alkotmányellenesnek minősítette. A kijelölt kormányfő ezért 18 nap múlva visszaadta megbízatását. Nagyobb szerencsével járt Carlos Mota Pinto, a PPD/PSD-ből 1975-ben kilépett és a Soares-kormányban szintén miniszteri posztot betöltő politikus, a második elnöki kormány miniszterelnöke, aki a pártok közötti ellentéteket kihasználva szociáldemokrata színezetű kormánya élén 1979 júniusáig gyakorolhatta hivatalát. A kabinet, a két nagy párt között az intézményi reformokkal kapcsolatban meglévő ellentéteket kihasználva, 1979 tavaszáig képes volt az önálló működésre. 1979 márciusában azonban a parlament leszavazta a kormány költ-**

ségvetésitörvény-tervezetét, s ez a körülmény, valamint a Szocialista Párt és a Kommunista Párt által külön-külön benyújtott bizalmatlansági indítványok a kormány elszigetelődéséhez vezettek. Carlos Mota Pinto ezért 1979 júniusában lemondott. A köztársasági elnök a kormányfő távozása után nem tehetett mást: 1979. december 2-ára időközi választást írt ki. Hat nappal később bejelentette, hogy a választásokig Maria Lourdes Pintasilgo asszonyt, Portugália UNESCO-hoz delegált képviselőjét kéri fel ügyvezető elnöki kormány megalakítására. Az 1979. december 2-i időközi választást a Francisco Sá Carneiro vezette pártkoalíció, a Demokratikus Szövetség (Aliança Democrática – AD) nyerte. A kétpólusúvá vált pártrendszer körülményei között a 128 mandátumot, azaz 51,2%-os parlamenti többséget szerzett a PPD/PSD vezetője alakíthatott koalíciós kormányt, és fentebb vázolt koncepciója jegyében kísérletet tett az intézményrendszer átalakítására, valamint a köztársasági elnök és Mário Soares semlegesítésre, politikai súlyuk csökkentésére. A kabinet 1980. január 11-én ismertette programját a nemzetgyűlésben. A nyolcnapos heves vita után elfogadott cselekvési terv az Európai Gazdasági Közösségbe történő belépést és a forradalmi események miatt meglazult NATO-kapcsolatok helyreállítását tekintette fő feladatának. Elutasította a harmadik világot előtérbe helyező beállítódást. Hangsúlyozta a magánszektor megerősítésének, a befektetések előmozdításának, az infláció csökkentésének, a gazdasági fejlődéssel összhangban álló vásárlóerő növekedésének és a fegyveres erők védelmi képessége növelésének fontosságát. Megerősítette a népszavazás útján szentesítendő alkotmányreform véghezvitelét. Világosan értésre adta az agrárreform lefékezésére irányuló szándékát. Korlátozni kívánta a köztársasági elnök külpolitikával kapcsolatos jogkörét. Portugália és volt gyarmatai közötti kapcsolatok szorosabbra fűzésének fontosságát, a korrupcióellenes harcot hangsúlyozta. Elkötelezte magát a portugál nyelv különböző nemzetközi szervezetekben történő hivatalossá tételéért indított küzdelem mellett, és támogatta az Indonézia által 1975 decemberében megszállt Kelet-Timor függetlenségét.²² A konzervatív koalíció idején javult az ország gazdasági helyzete. A pénzügyi deficit 400 millió escudóra, a külső adósság a nemzeti tartalékok 90%-áról 59%-ára csökkent. A Sá Carneiro-kormány ambiciózus programja már nem csupán a válságkezelés tűzoltómunkájával, de a távlatos társadalomépítés kérdéseivel is foglalkozott. Ilyen körülmények között rendezték meg 1980. október 5-én a második törvényhozási választásokat. A megmérettetésből a Demokratikus Szövetség megerősödve került ki. Nyolc újabb mandátumhoz jutott, s többségbe került a baloldal fellegvárának, feudumának tartott Lisszabonban is.

Az 1980. októberi választások két okból is fontosak voltak. Egyrészt azért, mert konszolidálódni látszott egy belsőleg tagolt

kormánytöbbség, másrészt pedig a portugál alkotmány 284. §-a értelmében az alaptörvény kihirdetésétől számított öt év után lehetőség nyílt annak módosítására. Ez a körülmény *alkotmányozó nemzetgyűlési jelleggel ruházta fel az 1980-as törvényhozást*. Az ehhez szükséges kormányzati akarat sem hiányzott, s egy koncepciózus karizmatikus vezető is adva volt. Francisco Sá Carneiro miniszterelnök azonban 1980. december 4-én repülőgép-szerencsétlenség áldozata lett. Az 1980. december 7-én újjáválasztott Ramalho Eanes elnök ezért *Francisco Pinto Balsemão*t bízta meg a kormányalakítással, aki az alaptörvény parlamenti reformja mellett kötelezte el magát. Az új kabinet 1981. április 25-én terjesztette alkotmánymódosítási programját a nemzetgyűlés elé. Az AD-koalíción belül azonban állandósultak a viták és a széthúzások, ami azzal a következménnyel járt, hogy a kormányzóerő vereséget szenvedett az 1982-es helyhatósági választásokon. Ez az elnököt a törvényhozás feloszlására és előrehozott választások kiírására kényszerítette. 1982 júniusától visszavonhatatlanul megbomlott a kormánykoalíció egysége. A PPD/PSD önállóan készülődött az új választásokra. A párt 1982 végén rendezett X. kongresszusán Francisco Pinto Balsemão miniszterelnök helyett Carlos Mota Pintót választotta főtitkárává. A PPD/PSD új vezetői szociáldemokrata irányban nyitottak, s ezáltal létrejött a szocialista-szociáldemokrata nagykoalíció („központi tömb”) lehetősége az 1983-as választások után.

Az 1983-as választások sem kérdőjelezték meg a *kétpólusú mérsékelt többpártrendszer létét*. Az AD-koalíció negatív kormányzati tapasztalatai miatt azonban a választópolgári akarat a Szocialista Pártot tette az ország vezető politikai erejévé. A PS 21-gyel növelte képviselői helyeinek számát. 94 mandátumához azonban hetet bátran hozzáadhatunk, mivel az 1980-ban a Szocialista Köztársasági Front keretében induló, de 1983-ban önállóan fellépő két kis párt, a Független Szociáldemokrata Szövetség (*Associação Social-Democrata Independente – ASDI*) és a Baloldali Egység a Demokratikus Szocializmusért (*União de Esquerda para a Democracia Socialista – UEDS*) mindenben támogatta Mário Soares törekvéseit. A választások után a köztársasági elnök a legnagyobb parlamenti párt vezetőjének adott kormányalakítási megbízást. Mário Soares 1983 júniusában alakította meg a központi tömb nagykoalíciós (PS-PPD/PSD) kormányát.

Az 1983 júliusában kezdődő periódus során fontos dolgok történtek Portugáliában. A két és fél éves nagykoalíciós kormányzás időszakában felgyorsultak az Európai Közösséggel folytatott csatlakozási tárgyalások. Megindult a küzdelem a köztársasági elnöki hatalomért. 1985 májusában a PPD/PSD élén vezetőváltás történt. Mota Pinto helyett a lisszaboni egyetem nemzetgazdaságtan professzora, Anibal Cavaco Silva lett a pártel-

nők, aki több korábbi kormánynak is tagja volt. A technokrata szakszerűséget gazdasági liberalizmussal ötvöző karizmatikus személyiség Sá Carneiro nyomdokaiba lépve a PPD/PSD hegemóniájának megvalósítására tört. Nem tér ki a politikai összecsapások elől, s a munkaügyi konfliktusok miatt egyre feszültebbé váló helyzetben vállalta a választási megmérettetést. Bonyolította a helyzetet Soares kormányfő és Eanes tábornok már említett viszálya és a közelgő elnökválasztás is. A PPD/PSD 1985 júniusában bejelentette, hogy kilép a koalícióból. Az előrehozott választások elkerülhetetlenné váltak.

Az 1985. október 6-i előrehozott választások nagy vesztese a Szocialista Párt lett. A PS 866 616 szavazatot és 46 képviselői helyet veszített. Tízszel csökkent a PPD/PSD és a CDS mandátumainak száma. A politikai csatározásoktól megcsömörlött és kiábrándult választópolgárok egy stabilitást, a rendszer megújítását ígérő és Eanes köztársasági elnököt támogató új pártra, a Demokratikus Megújulás Pártjára (*Partido Renovador Democrático* – PRD) adták szavazataikat. A PRD és a CDS kívülől támogatták Anibal Cavaco Silva egypárti, kisebbségi kormányát, amely a köztársaságielnök-választás miatt éleződő feszültség, majd az államfővé választott szocialista párti Mário Soaressel támadt konfliktusai ellenére 877 napig tartotta magát.

1987. július 17-én újabb előrehozott választásra került sor, s megtörtént a portugál pártrendszer már jelzett uralkodó párti jellegzetességek irányába elmozduló fordulata. Ez azonban már a megvalósult rendszerkonszolidáció történetének részét képezi.

Elnökválasztás, elnöki szerepfelfogás, politikai közbeszéd

A rendszerkonszolidáció periódusában három elnökválasztást rendeztek Portugáliában. Az első két választást António Ramalho Eanes tábornok nyerte. 1976 júniusában az MFA és három parlamenti párt – a Szocialista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Demokratikus Szociális Centrum – jelöltjeként az alkotmányos berendezkedés megszilárdításában érdekelt jobbközép többséget képviselte a mérsékelt konzervatív João Pinheiro de Azevedo tengernaggyal, a szélsőbaloldali Otelio Saraiva de Carvalho tábornokkal, valamint a Kommunista Párt jelöltjével, Octavio Patóval szemben. 1980 decemberében a portugál politikai életben végbement hangsúlyeltolódás és ingamozgás következtében az újjáválasztott tábornokelnök már a balközép többséget reprezentálta választási riválisa António Soares Carneiro tábornokkal, a vezérkari főnökkel szemben. A sajátos „jobbra tolódási” folyamat, a sajátos konzervatív fordulat a végrehajtó hatalom szempontjából a szocialista párti

Mário Soares 1986. február 16-i első elnökválasztási győzelmével, a demokratikus rendszer konszolidációjával zárult. Paradoxonnak tűnik, de tény, hogy a politikai helyi értékek látszólagos balra tolódása ellenére Portugáliában a mérsékelték győztek a radikálisokkal szemben, a girondisták arattak diadalt a hegypártiakkal szemben, a mensevikek győztek a bolsevikokkal szemben. Kenneth Maxwell lényegre törő és szellemes összegzése szerint Portugália megtörte a történelemben a forradalmak esetében oly sokszor és sokhelyütt érvényesülő mintát. „Itt nem a hegypártiak győztek a girondisták felett, mint a francia forradalomban, avagy tovább pontosítva: Portugália esetében 1975-ben a mensevikek győzték le a bolsevikokat... a portugál forradalom kontextusában Kerenszkij túlélte Lenint. A mérsékelt szocialista Mário Soares lett az elnök a radikális populista katona Otelo Saraiva de Carvalhóval szemben... Ezért tehát Portugália tekinthető a késő nyolcvanas évek latin-amerikai és kelet-európai tekintélyuralmi rendszerei demokráciához vezető békés átmenetei tökéletes előfutárának” (Maxwell, 1995: 182–183).

Az 1976. június 27-i elnökválasztás tétje a portugál forradalom további sorsa, intézményesítése, a rendszerkonszolidáció beindítása, a politikai berendezkedés jellegének meghatározása volt. Mivel az 1976. áprilisi 2-án elfogadott alkotmány félprezidenciális rendszert, ugyanakkor a végrehajtó hatalom duális struktúráját alakította ki, és jelentős mozgásteret biztosított az államfő számára, a megoldandó feladatok szempontjából kulcsfontosságúvá vált a köztársaság első tisztségviselőjének személye. A három politikai párt és az MFA már említett 1976. márciusi megállapodása António Ramalho Eanes tábornok, vezérkari főnök elnökjelöltségét támogatta. A 41 éves generális mellett azonban a hadsereg másik két tagja is aspirált a köztársasági elnöki tisztségre. A mérsékeltnek tekinthető 58 esztendőes João Pinheiro de Azevedo tengernagy, a Nemzet Megmentése Tanácsának volt tagja, a VI. ideiglenes kormány (1975. IX. 19.–1976. VIII. 23.) miniszterelnöke és Otelo Saraiva de Carvalho tábornok, az 1974. április 25-i szegfűk forradalmának operatív irányítója, az 1975. novemberi ultrabalos, António Ramalho Eanes tábornok által leverett államcsínykísérlet kirobbantója. Az események radikális, szocialista irányú fordulata mellett elkötelezett, az eurokommunizmus mozgalmától elhatárolódó Portugál Kommunista Párt az 1976. márciusi paktumot nem írta alá, és Octavio Pato személyében saját jelöltet állított. A kampány során az elnök aspiránsok mindegyike az alkotmány és az alkotmányos rend tiszteletben tartását ígerte. Másként értelmezték azonban az alaptörvény tartalmát. Octavio Pato annak szocialista célkitűzéseit hangsúlyozta, Otelo Saraiva de Carvalho a néphatalom megteremtésének eszközét látta benne, João Pinheiro de Azevedo a nyugati típusú demokrácia modell-

jének bevezetését értette alatta. Eanes tábornok később részletezendő értelmezése a Szocialista Párt felfogásához állt közel. A jelöltek politikai programját és személyiségét jól jellemzik választási jelszavaik. Carvalho tábornok a néphatalom, a népi egység és az egyedüli forradalmi jelölt pózában tetszelgett. Pinheiro de Azevedo a „félelem nélküli” egyben a „szeretetre méltó tengernagy”, a „félíg szervezett és kedves kampány” jelszavaival operált. Octavio Pato a „hasznos szavazat” emberének nevezte magát. Eanes jelszavai a „Portugália jelöltje”, valamint a „biztonságban és szabadságban élni” voltak. A kampány során a legnagyobb, kívülről is jól látható változáson António Ramalho Eanes tábornok ment át. A kevés mosolyú, katonás pontossággal, tömören fogalmazó, sötét szemüveget és uniformisra emlékeztető ruházatot viselő generális jól szabott, elegáns öltönybe öltözött. Egyre többet mosolygott, és új szemüvegben jelent meg a nyilvánosság előtt. Sokkal inkább egy precízen fogalmazó, jól öltözött, kellemesen társalgó, szívélyes egyetemi tanárra, üzletemberre és családfőre, mintsem katonatisztre emlékeztetett (Coutinho, 1990: 71–77). Eanes kampányának középpontjában az alkotmány állt. Megfogalmazása szerint a köztársasági elnök feladata az alaptörvény tántoríthatatlan védelme, betartása és betartatása; és abból kiindulva egy ortegai értelemben vett nemzeti projekt kidolgozása és képvisellete. Eanes elnökjelölti nyilatkozatában a demokrácia intézményesítéséről, a megbomlott tekintély helyreállításáról beszélt. Legfőbb parancsnak a népakarat érvényre juttatását és tiszteletben tartását tartja. Hangsúlyozza hogy az új demokrácia és a nemzeti identitás a dolgozó osztályok hatalmának, az osztály nélküli társadalomnak, a gazdasági, politikai, kulturális és szociális demokráciának a megteremtése nélkül nem erősödhet. Felfogása szerint a Portugáliában létrehozni kívánt szocializmus különbözik annak kelet-európai változatától. „A szocializmus – olvashatjuk Eanes nyilatkozatát – a politikai demokráciában gyökerezik, a szocializmus a gazdasági, társadalmi és kulturális demokrácia gyors megvalósításának eszköze. A demokratikus szocializmus, a szocializmus a portugál nép támogatásával érhető el” (Gomes, 1976: 82). Nyilatkozatának további részében, a konkrét kérdésekkel kapcsolatos esetekben (államosítások, agrárreform, tulajdoni formák stb.) már jóval visszafogottabban fogalmaz. A köztársasági elnöki intézményről mint a hatalmi szervek egységes tevékenységét előmozdító és kiegyensúlyozó tényezőről beszél. A hadsereget az alkotmány védelmezőjének, nem pedig a politikai folyamat motorjának tartja. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy az ideiglenes intézményesség megszűntetése hosszú távú feladat, amelyben a Forradalmi Tanácsnak komoly szerepe van.

Az 1976. június 27-i elnökválasztás már az első fordulóban eldőlt. Eanes tábornok a szavazatok 61,46%-át megszerezve győ-

zött. Őt követte Otelo Saraiva de Carvalho tábornok 16,6%-kal, Pinheiro de Azevedo tengernagy 14,33%-kal és Octavio Pato 7,62%-kal. „A nemzet választott... Őt választotta. Én szintén – kommentálta az eredményt a leköszönő köztársasági elnök, Portugália utolsó marsallja, Francisco da Costa Gomes tábornok. – A nemzet valódi felhatalmazást, mondhatjuk olyan rendkívüli felhatalmazást adott neki, amelyhez hasonlót külföldi országokban ritkán ér el elnök” (Gomes, 1976: 130). Választási győzelmét követően *egy rendkívül nehéz periódusban, a kor és a portugál forradalom szellemének megfelelően baloldali és szocialista frazeológiát, közbeszédet alkalmazó és használó Eanes elnökre* várt az államfői szerepkör és mozgástér pontos, világos kijelölése és meghatározása. Erre már 1976. július 14-én a nemzetgyűlés székhelyén, a São Bento-palotában elmondott beiktatási beszédében kísérletet tett. Az elnök az eseményt a demokratikus intézményesítés döntő lépésének tekinti. „Jelentem a portugáloknak ünnepélyes fogadalomtétel formájában az alkotmány előírásainak teljesítését – olvashatjuk – nem csupán úgy, mint egy vonatkoztatási pontot, keretet, hanem mint a kollektív élet programját” (Na Investidura do Presidente da Republica, 1976: 5). E projekt legfontosabb elemének a népakarat tiszteletben tartását, a demokratikus jogállamiság garantálását, a szocialista társadalom alapjainak megteremtését és az állami szervek jogszerű működésének köztársasági elnök által történő előmozdítását tartja. A hadsereg felelőssége április 25. szellemének biztosításában és az MFA programjának teljesítésében a Forradalmi Tanács révén továbbra is meghatározó. A fegyveres erők legfőbb küldetése azonban a demokrácia és a nemzeti függetlenség védelmében áll, hangsúlyozza az elnök. Eanes beszédében nagy súlyt helyez a gazdaság helyreállítása, a kizsákmányolás megszüntetése, az államosított szektor rentábilissá tétele kérdéseinek. „Ez az óra az optimizmus és a remény órája” (Na Investidura do Presidente da Republica, 1976: 16) – érvel az elnök. Ez azzal a következménnyel is jár, hogy a békeszerető portugál népnek aktivizálnia kell részvételét Európában, tudomásul véve, hogy „véget ért a »birodalmi ciklus« és a mi állandó feladatunk a haza azon területi dimenziójának erősítése, ahol a portugál nép megszületett” (Na Investidura do Presidente da Republica, 1976: 19).

Eanes beszéde aktív, eltökélt, pártsemleges, kooperatív, azonban az intézményi konszolidáció kialakításában és az alkotmányos rend működtetésében határozott elképzelésekkel rendelkező államfő képét vetíti elénk. A tanulmány előző részében az elnök rendszerkonszolidációban játszott szerepének bemutatása során ennek konkrét, gyakorlati megnyilvánulásait és lépéseit már vázoltuk. Az államfő koncepciója, elnöki aktívizmussal kapcsolatos felfogása azonban fokozatos átalakuláson ment keresztül. Az alkotmányosság védelmének, az intézményrendszer de-

mokratikus működtetésének, a népakarat tiszteletben tartásának alapértékei, a nemzeti egységet megjelenítő szimbolikus funkció válsághelyzetekben kiegészült a programadás, a programalkotás jogával, igényével és kötelezettségével. Ezt tapasztaljuk a portugál nemzetgyűlés második ülészakájának megnyitása alkalmából 1977. október 15-én „A demokrácia és a nemzeti válság” címmel elmondott beszédének tanulmányozása során. Az általános – gazdasági, társadalmi, politikai, nemzeti identitással kapcsolatban megnyilvánuló – válság a portugál demokráciát fenyegető legnagyobb veszély, kezdte beszédét az elnök.” E válság körülményei között a köztársaság elnöke tisztségénél fogva magára vállalja a hármas kompromisszum felelősségét: megegyezést a néppel, megegyezést a fegyveres erőkkal és megegyezést a politikai pártokkal, amennyiben azok a szervezett népakarat kifejezői” (A democracia e a crise nacional, 1977: 9). A néppel való kompromisszum a portugál demokrácia és az alkotmány védelmét jelenti, erre mint államfő felesküdt. A hadsereg esetében az elnök együttműködési ajánlata az intézményi hagyományokhoz és a történelmi funkció betöltéséhez való viszsztatérésben, azaz a fegyelmezett, egységes és pártmanipulációktól mentes hadsereg megteremtésében áll. Eanes maximálisan kész a pártokkal való állandó együttműködésre, kész előmozdítani mindenféle megoldást abból a célból, hogy azok a demokratikus rendszer működtetése céljából gyorsan megegyezésre juszanak a hatékony kormányzás és az eredményes parlamenti munka érdekében. Eanes értelmezése szerint az elnök e hármas kompromisszum megteremtéséhez hármas felhatalmazást kapott. A portugál néptől megválasztása révén a nemzet egészének szolgálata céljából *politikai és jogi legitimitást*. A fegyveres erőktől az áprilisi forradalom vívmányainak *fegyelmezett és intézményi hierarchiának* megfelelő feltétlen *biztosítását*. A pártok részéről a *demokratikus játékszabályok maradéktalan betartásának* ígéretét. „Ezen tények alapján – hangsúlyozza az államfő – a köztársaság elnökének kifejezetten a nemzet egységét, a demokratikus intézmények integrált és hatékony működését és ezzel együtt április 25. szelleméhez való hűséget... kell garantálnia. Nem törekedhet sem a kormány, sem a nemzetgyűlés helyettesítésre” (A democracia e a crise nacional, 1977: 10). Az alkotmányos hatalommegosztás szabályai szerint az államfőnek mindenekelőtt két nagy cél érdekében kell tevékenykednie. Biztosítania kell egyrészt az intézmények hatékony működésének feltételeit, másrészt erősítenie kell a nemzet egységét és függetlenségét. Ennek érdekében az adott törvényhozási ciklusban az elnök részletesen felsorolja a megoldandó feladatokat, és a későbbi alkotmányreform elveinek megfelelően sürgeti a hadsereg alkotmányos és törvényhozó szervek ellenőrzése alá helyezését. Végezetül *politikai egyetértésre, társadalmi megegyezésre és kollektív mozgósításra* hív fel.

Tanulmányunkban utolsó előtti dokumentumként Eanes tábornok 1979 szeptemberében elhangzott beszédére térnénk ki. Az államfő Marília Lourdes Pintasilgo elnöki ügyvezető kormányának kinevezését követően jelentette be az 1979. decemberi időközi választások kiírását. „A köztársaság nemzetgyűlésének feloszlásával új szakasz nyílt politikai életünkben – hangsúlyozza az államfő. – Fontos szakasz, amennyiben megkezdődött a stabil és konszolidált demokratikus megoldások általunk garantálni kényszerült folyamata” (Servir a vontade política expressa pelo povo, 1979: 3). Az elnök „a nép kifejezett politikai akaratának szolgálatára” hivatkozva a tartós kormányzásoképtelenség leküzdése, a demokratikus berendezkedés stabilizálása, működőképességének megőrzése céljából írta ki az időközi választásokat. A pártok felett álló, pártsemleges államfő a politikai szervezetek közötti együttműködés előmozdítása, a kompromisszumos megoldások elősegítése miatt pártoktól független elnöki kormányok kinevezésével próbálta leküzdeni a válságot. Ennek eredménytelensége miatt volt kénytelen az időközi választások kiírásához folyamodni, amelytől a demokratikus intézményrendszer működésének stabilizálódását várta. Az elnök a december 2-i választások előtt egy nappal újra a portugálokhoz fordult, és az államfői pártatlanság hangoztatása mellett leszögezte: „Bármilyen legyen is a másnapi választások eredménye, mint a portugálok által felhatalmazott köztársasági elnök folytatni kívánom a demokratikus rendszer védelmét, védelmezem a köztársaság alkotmányát, megvédem jelenlegi intézményeinket.... Mint a köztársaság elnöke és a fegyveres erők főparancsnoka garantálom a demokratikus rendszer irreverzibilis jellegét, s biztosítom a holnapi választások eredményeinek legteljesebb mértékű tiszteletben tartását” (Respeito pela vontade democrática do povo português, 1979: 4-6).

Eanes tábornok demokratikus elkötelezettsége, vitathatatlan tekintélye, személyi kvalitásai hozzájárultak ahhoz, hogy 1980 decemberében ismét jelöltesse magát az államfői tisztségre. Az 1980. december 7-i választáson hat hivatásos tiszt indult, közülük csupán kettőnek volt komoly esélye a győzelemre. A hadsereg vezérkari főnökének, a jobboldal jelöltjének, Antónia Soares Carneiro tábornoknak és Antónia Ramalho Eanesnek, akit az alkotmánymódosítás és a demokratikus rendszer konszolidációja kérdésében elfoglalt álláspontja miatt a Szocialista Párt 1976-hoz hasonlóan ismét támogatott. A választást akár csak négy és fél évvel korábban már az első fordulóban eldől. Antónia Ramalho Eanes a szavazatok 56,56%-át megszerezve győzött. A második helyen Antónia Soares Carneiro tábornok végzett 40,10%-os eredménnyel. A harmadik helyen befutó Otelio Saraiva de Carvalho tábornok mindössze a voksok 1,47%-ot kapott. Antónia Pires Veloso 0,80%-ot, Carlos Galvão de Melo 0,84%-ot, Antónia Aires Rodrigues pedig 0,23%-ot szerzett .

A portugál demokratikus rendszer konszolidációja az 1982-es első alkotmányreformmal, illetve az 1986. január-februári elnökválasztás második fordulójával zárult. A győzelmet Mário Soares szerezte meg, az első fordulóban vezető helyen végzett Freitas do Amaral, a CDS vezetője előtt. A Szocialista Párt főtítkára a szavazatok 51,28%-át, ellenfele 48,72%-át kapta. Mário Soares személyében az európai koncert hatvan év után Portugália első civil köztársasági elnökét köszönthette.

Az 1982-es alkotmányreform és a rendszerkonszolidáció

Az 1976. április 2-án elfogadott, szocialista célokat kitűző alkotmány kezdettől a különböző politikai felfogást képviselő erők támadásának kereszttüzébe került. A megváltoztatására irányuló erőfeszítések 1979-től, a Demokratikus Szövetség választási győzelmétől különösen felerősödtek. A PDS/PPD és a CDS véleménye szerint – írja António Vitorio – az alaptörvény nem demokratikus körülmények között született, elfogadása idején megnőtt az MFA Forradalmi Tanácsához hasonló átmeneti intézmények szerepe. A fegyveres erők gyámkodása és a köztársasági elnök aktivitása korlátozta a nép által választott kormányokat a szabad politikai döntések meghozatalában. A gazdaságban a magántulajdont hátrányosan érintő intézkedések következtében túlsúlyba kerültek az államorientált gazdálkodási egységek (Portugal: the Constitution and the Consolidation of Democracy, 1991: 17–22). A probléma gyors megoldását ezért egy referendum kiírásában és az államfői jogkör korlátozásában látták. A Szocialista Párt és Ramalho Eanes köztársasági elnök elismerték az alkotmánymódosítás szükségességét, azt azonban parlamenti kompromisszum révén kívánták véghezvinni. Az alapvető probléma Francico Pinto Balsemão szerint az volt, „hogy az alkotmány nem felelt meg az 1980-as évek portugál realitásainak” (Portugal in the 1980’s, 1986: 202). A kérdés az 1980-as elnökválasztás után megoldódott. 1982 augusztusában sor került a portugál alkotmány első, az intézményrendszer alapvetően átalakító reformjára. A törvényalkotók újrakeresztették az alapvető elvekről szóló rész 1. §-tól 41. §-ig terjedő szakaszait. Törölték a szocializmus közvetlen építésére, a fegyveres erők ellenőrző, gyámkodó szerepére vonatkozó előírásokat. Privilégiумok emlegetése nélkül a 89. § a már említett három tulajdoni formát intézményesíti. Az alkotmánymódosítás kizárta a kárpótlás nélküli kisajátítások lehetőségét, lényegesen azonban nem változtatta meg a gazdaság működésének modelljét. Az alkotmánymódosítás megszüntette a Forradalmi Tanácsot és a fegyveres erők politikai életbe történő beavatkozásának jogi alapját. A Forradalmi Tanács jogosítványait szétosztották az elnök, a kormány és az újonnan létrehozott *alkotmánybí-*

róság között. A fegyveres erők szervezete, működése és fegyelmi ügyeiben történő megalapozott döntéshozatal érdekében felállították a Legfelső Nemzetvédelmi Tanácsot (*Conselho Superior de Defesa Nacional*). Az elnök politikai tanácsadó testületként létrehozták az államtanácsot (*Conselho de Estado*), amelynek tagjai a miniszterelnök, az alkotmánybíróság elnöke, a legfelsőbb bíróság elnöke, a regionális kormányok elnökei, a korábbi tisztségükből el nem mozdított köztársasági elnökök és az államfő által megbízatásának időtartamára kinevezett, valamint a köztársasági gyűlés által választott öt-öt személy. S mint említettük, Európában elterjedt jogállami gyakorlat szerint létrehozták az államrend alkotmányos és törvényes működése fölött örökös alkotmánybíróságot. Elismerték az autonóm régiók adókivetési jogát és a helyi népszavazás intézményét. A köztársasági gyűlés képviselői jogot szereztek alkotmánymódosítási javaslat előterjesztésére. Az *alkotmányreform csökkentette a köztársasági elnök mozgásterét és a hadsereget civil kontroll alá helyezte*. Ez utóbbival kapcsolatban részletes szabályozást az 1982. decemberi 29/1982. számú nemzetvédelmi törvény tartalmazta. A jogszabály újra definiálta a nemzetbiztonság fogalmi tartományát és hatályon kívül helyezte a „belső ellenség” doktrínáját. Az ország védelméért politikai értelemben az állam szervei (a köztársasági elnök, a nemzetgyűlés, a kormány, a Legfelső Nemzetvédelmi Tanács, a Legfelső Katonai Tanács) lettek a felelősek. A hadsereget civil ellenőrzés alá helyezték. A fegyveres erők tényleges vezetője a köztársasági elnök mint szimbolikus főparancsnok helyett a nemzetvédelmi miniszter lett. A szakmai irányítás a hadsereg, illetve a fegyvernemi vezérkari főnökök hatáskörébe került (Portugal 20 anos de democracia, 1996: 156–159). Eanes tábornok elnök nem értett egyet a törvénnyel és megvétózta annak hatályba lépését. A portugál parlament azonban kétharmados többséggel megszavazta a jogszabályt. Az *1982-es első alkotmánymódosítással lezárult Portugáliában a nagy politikai ingamozgások és a látványos elnöki aktivizmus korszaka. Az ország a működőképes és konszolidált demokratikus politikai rendszerek sorába lépett*.

JEGYZETEK

¹ Az események összefoglalását lásd: Otelor Saraiva de Carvalho: *Alvorada em Abril*. Lisboa, 1977, Livraria Bertrand.

² A Nemzet Megmentésének Tanácsa tagjai: *António de Spínola* tábornok, *Francisco da Costa Gomes*, a hadsereg vezérkari főnöke, *Jaime Silveiro Marques* tábornok, a szárazföldi erők vezérkari főnöke, *Carlos Galvão de Melo* repülőezredes, *João Batista Pinheiro de Azevedo* tengernagy, *António Alva-Rosa Coutinho* altengernagy, *Manuel Diogo Neto* tábornok, a légierő ve-

- zérkari főnöke. Az 1974. szeptember 28-i António de Spínola tábornok által irányított puccskísérlet vereségét követően távoznia kellett a Juntából Spínola, Silveiro Marques, Diogo Neto tábornokoknak és Galvão de Melo ezredesnek.
- ³ Anexo XXXI. Programa do Movimento das Forças Armadas Portuguesas. In Otelo Saraiva de Carvalho: *Alvorada em Abril*. Lisboa, 1977, Livraria Bertrand, 630. o.
- ⁴ I. m. 630–631. o.
- ⁵ I. m. 632. o.
- ⁶ Lásd: Costa Gomes. *O ultimo marechal*. Entrevista de Maria Manuela Cruzeiro. Editorial Notícias, Lisboa, 1998.
- ⁷ Lásd Dinis de Almeida: *Origens e Evolução do Movimento de Capitães*. Lisboa, 1975, Edições Sociais.
- ⁸ A dokumentumot közlik: Hipólito de la Torre és Josep Sánchez Cervelló: *Portugal en el siglo XX*. Madrid, 1992, Ediciones Istmo, 318–320. o.
- ⁹ Kibővített változatban „*Análise da situação política actual*” címmel megjelent a *Diário Popular* 1975. július 21-i számában.
- ¹⁰ Az államtanács a Nemzet Megmentésének Tanácsát alkotó hét tábornokból, a Fegyveres Erők Mozgalmának kilenc képviselőjéből és öt polgári személyből állt.
- ¹¹ Részletesen lásd: Szilágyi István: *Egy világ vagyunk (A demokratikus Portugália és Spanyolország „birodalmi” politikája)*. [Http://www.zanex.hu/publikaciok.html](http://www.zanex.hu/publikaciok.html)
- ¹² Lisszabon Belém negyedében lévő köztársasági elnöki rezidencia.
- ¹³ Ezzel kapcsolatban lásd a 2. jegyzetet.
- ¹⁴ Részletesen lásd *Portugal: 20 anos de democracia* (Coord. António Reis). Lisboa, 1996, Temas e Debates, 12–40. o.
- ¹⁵ A hat aláíró párt: a Kommunista Párt, a Szocialista Párt, a Demokratikus Néppárt, a Demokratikus Szociális Centrum, a Portugál Szocialista Front és a Portugál Demokratikus Mozgalom/Demokratikus Választási Bizottság.
- ¹⁶ *Historia de Portugal* (Direcção de José Mattoso) Ottavo Volume. *Portugal em transe (1974–1985)*. Lisboa, 1994, Editorial Estampa, 140. o.
- ¹⁷ Lásd *Portugal 20 anos de democracia* (Coordenação: António Reis) Lisboa, 1996, Temas e Debates, 170–294. o.
- ¹⁸ Az államosításokkal kapcsolatban lásd még: Francisco Pinto Balsemão: *The Constitution and Politics: Options for the future*. In: *Portugal in the 80's. dilemas of Democratic Consolidation*. Edited by Kenneth Maxwell, Greenwood Press, London, 1986, 197–232. o.
- ¹⁹ Részletesen lásd: Szilágyi István: *A portugál modell*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 50–52. o.
- ²⁰ Lásd: José Magone: *European Portugal* London, 1997. Macmillan Press Ltd., 91. o.
- ²¹ Részletesen lásd: Szilágyi István: *A portugál modell*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 38–64. o.
- ²² Portugália nem ismerte el az indonéz annexiót. Kitartott Kelet-Timor szuverenitásának védelmezése mellett. Az ország 2002 májusában nyerte el függetlenségét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Dokumentumok és jogszabálygyűjtemények

Constituição da República Portuguesa. Lisboa, 1999.

Constitucionalismo em Portugal. Lisboa, 1999, Assembleia da República.

Diário da República, 1976–1999.

Portugal (1.2.tomo) Constituição. Lei Eleitoral e Legislação Complementar. Lisboa, 1994, Edições 70.

Na Investidura do Presidente da Republica. Secretaria de Estado da Presidencia do Conselho para a Comunicação Social, 1976.

A Democracia e a Crise Nacional. Secretaria de Estado da Comunicação social, 1977.

Servir a vontade política expressa pelo voto. Ministerio da Comunicação Social, 1979.

Respeito pela vontade democrática do povo português. Secretaria de Estado da Comunicação Social, 1979.

Portugália. A Portugal Köztársaság alkotmánya. In: Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 2005, 813–917. o.

Monográfiák és egyéb feldolgozások

Almeida, Dinis de: *Origens e Evolução do Movimento de Capitães.* Lisboa, 1975, Edições Sociais.

Baptista Coelho, Mário: *Portugal O Sistema Político e Constitucional 1974–1987.* Universidade de Lisboa, 1988, Instituto de Ciencias Sociais.

Baracs Dénes–Schütz István: *Portugália szegfűvel.* Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó.

Birmingham, David: *Portugália története.* Budapest, 1998, Pannonica Kiadó.

Carvalho, Otelo de Saraiva: *Alvorada em Abril.* Lisboa, 1977, Livraria Bertrand.

Costa Gomes: *O ultimo marechal.* Entrevista de Maria Manuela Cruzeiro. Lisboa, 1998, Editorial Notícias,

Coutinho, Alexandre: *Como se faz um Presidente.* Lisboa, 1990, Cadernos O Jornal.

Frain, Maritheresa: *PPD/PSD e a consolidação do regime democrático.* Lisboa, 1998, Editorial Notícias.

Gomes, Paulino–Tomás C. Bruneu: *Eanes porque o poder?* Lisboa, 1976, Intervoz, Publicidade Lda.

González Hernández, Juan Carlos: *Desarrollo político y consolidación democrática en Portugal (1974–1998).* Madrid, 1999, Centro de Investigaciones Sociológicas.

Harsányi Iván: *Portugália.* In: *20. századi egyetemes történet.* II. kötet. 1945–1995. Budapest, 1997, Korona Kiadó, 455–472. o.

História de Portugal (Direcção de José Mattoso). Ottavo Volume. *Portugal em transe (1974–1985).* Lisboa, 1994, Editorial Estampa.

Magone, José: *European Portugal,* London, 1997, Macmillan Press Ltd.

Maxwell, Kenneth: *The making of Portuguese Democracy.* Cambridge, 1995, Cambridge University Press.

Os Presidentes e os Governos da República no Século XX. Lisboa, 2000, Caixa Geral de Depósitos Imprensa Nacional-Casa da Moeda.

Portugal in the 80's. Dilemas of Democratic Consolidation. London, 1986, Edited by Kenneth Maxwell, Greenwood Press.

Portugal: the Constitution and the Consolidation of Democracy, 1976–1989. New York, 1991, Edited by Kenneth Maxwell and Scott C. Monje, Camões Center.

Portugal. 20 anos de democracia (Coordinação: António Reis). Lisboa, 1996, Temas e Debates.

Rodrigues Avelin, Borga Cesário, Cardoso Mário: *O Movimento dos capitães e o 25 de abril.* Lisboa, 1974, Editores Mora.

- Santana Lopes, Pedro-Durão Barroso, José: *Sistema de Governo e Sistema Partidário*. Lisboa, 1980, Livraria Bertrand.
- Sánchez Cervelló, Josep: *La revolución de los cláveles en Portugal*. Madrid, 1997, Arco Libros S. L.
- Saraiva, José Hermano: *Historia de Portugal*. Madrid, 1989, Alianza Editorial.
- Szilágyi István: *Európa és a hispán világ*. Veszprém, 1998, Veszprémi Egyetem Kiadó.
- Szilágyi István: *A portugál modell*, Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
- Szilágyi István: *Egy világ vagyunk (A demokratikus Portugália és Spanyolország „birodalmi” politikája)*. [Http://www.zanex.hu/publikaciok.html](http://www.zanex.hu/publikaciok.html).
- Torre Gómez, Hipólito de la: *El Portugal de Salazar*. Madrid, 1997, Arco Libros S. L.
- Torre Gómez, Hipólito de la-Sánchez Cervelló, Josep: *Portugal en el siglo XX*. Madrid, 1992, Ediciones Istmo.

SZENTPÉTERI NAGY RICHARD

A parlamentáris kormányrendszer államfője

BEVEZETÉS

Hazánk alkotmánya nincs olyan állapotban, amilyenben lehetne.

E megállapítás a köztársaság elnökéről szóló fejezetre éppen úgy igaz, mint az alkotmány egészére. Az államfőről szóló szakaszokat a hatályos alkotmányban egy értelmetlen passzus vezet be és néhány indokolatlan passzus zárja le, a két végpont között pedig találunk egy világviszonylatban is kivételes választási metódust szűkszavúan leíró részt, továbbá egy bőséges hatásköri listát, amely több sebből vérzik. Egyrészt tartalmaz olyan jogköröket, amelyeknek semmi keresnivalójuk egy parlamentáris rendszerű állam fejének jogosítványai között, másrészt látványosan hiányoznak belőle (vagy hiányosan szerepelnek benne) olyan jogkörök, amelyeknek viszont feltétlenül ott kellene lenniük (a maguk teljességében) az államelnök hatáskörei között. Az előbbi jogosítványokra példa az államfő törvénykezdeményezési, népszavazás-kezdeményezési vagy parlamenti felszólalási joga, az utóbbi jogkörökre pedig a kormányfő kinevezésének vagy a parlament feloszlatásának a joga, melyek közül az elsőt a magyar alkotmány nem ismeri, a másodikat pedig olyan megszorításokkal tartalmazza, hogy gyakorlatilag soha nem lehet (vagy ha mégiscsak lehetne, akkor sem kell) élni vele.

Mindezekon túl e szabályokat az alkotmány szerkezetileg is rossz helyen tartalmazza, de az alaptörvény szerkezetének kriti-

kája lényegében közhelynek számít a hazai közjogászok körében, ellentétben a fenti kritikával, amelyet viszont sajátos módon még az alkotmányjogász-társadalom tekintélyes része is meglepődve fogad (s nehezen fogad el), ha tudomást szerez róla.

A következő oldalakon ugyanakkor nem a kritikai fejtegetésekben kívánunk elmélyedni, hanem egyfajta elméleti alapvetést adunk egy lehetséges koncepcionális kritikához, és ehhez a hatályos alkotmányból – európai összehasonlításban – azt emeljük ki, ami helyeselhető. Dicsérőleg szólunk például arról a tényről, hogy a hatályos alkotmány az államfői intézményt külön strukturált fejezetben és nem a végrehajtó hatalom részeként szabályozza. Még annak tudatában is így járunk el, hogy természetesen ennek a szabályozási módszernek gyakorlatilag egyetlen (történeti) oka van: az 1949. évi XX. törvény a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsát eredetileg a quasi-parlament helyettesítésére találta ki, ezért egyértelműen a törvényhozáshoz tapasztotta, önálló intézményi fejezetként.

1989-ben az egyszemélyes államfői intézményt már csak ezért sem lehetett visszagyömöszölni a végrehajtó hatalomba, amelyből hazánkban évtizedekkel korábban már egyszer kiszabadult. Mindenesetre – még ha ilyen formán véletlenül is – a köztársaság kikiáltásával újjászületett intézmény már újjászületése pillanatában egyszeriben jó helyen találta magát.

„ÖNÁLLÓ ÁLLAMFŐI HATÁSKÖRE VAN”

Az alkotmányjogi szakirodalom megoszlik abban a kérdésben, hogy parlamentáris körülmények között az államfő vajon része-e a végrehajtó hatalomnak vagy sem. Ebben a döntő kérdésben – mint ismert – maguk az alkotmányok is megoszlanak.

Ez a szakmai vita természetesen ugyanúgy alkalmas arra, hogy megossza a véleményalkotókat, mint más közjogi természetű viták, ugyanakkor – például – a „melyik kormányzati forma a jobb megoldás”, a „melyik parlamentarizmusváltozat a jobb változat”, vagy a „melyik elnökválasztási mód a jobb módszer” típusú vitákkal szemben ez a vita jóval szárazabb, tárgyyszerűbb, nyersebb. Nem igényel értékítéletet. Nem kell hozzá elkötelezettség. Nem akar semmit elérni, csak megállapítani.

Érdekessége, hogy az alkotmányjoggal foglalkozókon kívül lényegében nem érdekel senkit. Még nagyobb érdekessége, hogy az alkotmányjoggal foglalkozók közül viszont nagyon sokakat érdekel. Legnagyobb érdekessége azonban az, hogy megmarad logikai, szépészeti vitának. Megjegyezzük, hogy a vita esetleges eldöntéséből a tételes jogra nézve nem vonhatunk le sok közvetlen következtetést, mindennapi életünkre, jogi kultúránkra, intézményeinkre nézve pedig tulajdonképpen nem következik belőle semmi.

Ennek ellenére a vita lehet heves, és az is. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a vita tárgyát, és letesszük a voksunkat az egyik vagy másik álláspont mellett, akkor tulajdonképpen nem értjük, mit vitat azon a másik fél.

Egészen egyszerűen szólva az a kérdés, hogy az államfő „csupán” az állam feje, vagy túl azon, hogy az „állam feje”, még az állam egyik hatalmi ágának a feje is. Utóbbi esetben nem ő azonban a kormány feje, hiszen az – ugyebár – a kormányfő, ellenben minthogy a végrehajtó hatalmat nagyobb egységnek kell tekintenünk, mint annak „részhalmazát”, a kormányt, minek feje a kormányfő, ezért az államfőt csak a végrehajtó hatalom egészének fejeként tekinthetjük, s ekként ő a kormánynak is, sőt a kormányfőnek is „feje”, felettese. Ez utóbbi megállapítás talán indokolható is volna, de semmiképpen sem volna jobban indokolható, mintha azt mondanánk, hogy az államfő mindhárom hatalmi ágának a feje.

Érdekes módon a szakirodalomban szinte föl sem merül, hogy az államfő – mondjuk – a törvényhozó hatalom feje volna, vagy – éppenséggel – a bírói hatalom feje lehetne, holott – mint majd erre rámutatunk – ezen állításoknak talán volna annyi indokoltságuk, mint annak az állításnak, hogy az államfő a végrehajtó hatalom feje, de a végrehajtó hatalom fejeként – mint tudjuk – nem kormányoz, legfeljebb uralkodik, vagy még azt sem teszi, csak reprezentál, megjelenít, beszédet mond, jelen van, egyszerűen *van*.

Szeretnénk világosan láttatni, hogy ez a „lét”, vagyis ez az „ottlét”, ez a „jelenlét” nem egyszerűen „meglét”, hanem olyan garanciális tényező, biztosíték, jogállami garancialevél, aranybulla, adott szó, amely nélkül nincs parlamentáris kormányforma, nincs kontinentális alkotmányos jogállam, sőt – nem túlzás – nincs európai közjog.

Az államfői hatalom nem csupán bokréta a nemzet kalapján (bár kétségkívül vannak reprezentatív, szimbolikus, ha úgy tetszik: esztétikai funkciói is, mi több: összes funkcióját tekinthetjük reprezentatívnak, szimbolikusnak és „szépnek”), hanem jogállami hatalmi erő, amely reprezentál, szimbolizál, széppé és érvényessé tesz, vagyis – mint majd ki fogjuk fejteni – legalizál és legitimizál.

Magyarországon az említett vitában többségi álláspontot képviselnek azok, akik az államfőt mindhárom hatalmi ág fölé, a semleges zónába, válságáthidaló funkcióba helyezik el. Mi magunk is ezt az álláspontot képviseljük, de látnunk kell a másik gondolkodás logikáját is.

E másik gondolkodás úgy tartja, hogy az államfői jogosítványok végrehajtói jogosítványok: azokban a végrehajtó hatalom nyilvánul meg. Ezek a jogosítványok e nézet szerint éppen azért különböző nemű jogosítványok, mert a másik két hatalmi ág irányában hatnak.

Ezen álláspont képviselői abból indulnak ki, hogy a kormányzás teljes formája a hatalmi ágak egyensúlya. E rendszerben a hatalmi ágak egymást ellenőrzik.

Ez a felfogás a *checks and ballances* elvét írja rá a parlamentarizmusra. Ez azonban a prezidenciális kormányformájú Egyesült Államok alkotmányos alapelve. Ez a nézet abból indul ki, hogy amiképpen a parlamentarizmusban a parlament megbuktathatja a kormányt, azonképpen – bizonyos kogens feltételek mellett – a kormány is feloszthatja a parlamentet. Ez jelenti azt az egyensúlyt, ami az amerikai rendszerben viszont nincs meg.

Mindkét nézetnek tökéletes a belső logikája. A kérdés összefügg a hatalommegosztás tanával, amellyel még természetesen foglalkozni fogunk.

Erdekes megfigyelésként megállapítható azonban, hogy az államfőt a végrehajtó hatalom részének tekintő felfogásnak tulajdonképpen nincs is szüksége államfőre. Az államfő az az intézmény, amely nélkül a hatalmi gépezet elképzelhető. Ez talán meglepően nyers megállapítás, de tartalmát tekintve igaz, hogy ha az államfő a végrehajtó hatalom feje, akkor nincsen feltétlenül szükség államfőre, hiszen jogosítványait más szervek is elláthatnák. Gyakorlatilag ez az egyetlen intézmény, amelyet az állami intézmények közül – ha megfelelő logikával építjük fel őket – akár – nem az európai tényleges történelmet, hanem az utilitáriánus formális logikát tekintve – ki is lehetne hagyni a kormányzati rendszerből.

Ha azonban az államfőt semleges hatalomként fogjuk fel, amely kívül áll a végrehajtó hatalmon, akkor az igazság éppen fordított: ha minden állami intézményt kifejejtünk is, az államfőt – ha államról beszélünk – nem felejthetjük ki.

Ennek az igazságnak a bizonyítására ugyanakkor csak azután vállalkozhatunk, hogy megvizsgáltuk az államfői hatalomgyakorlás jellegét (és némileg az európai alkotmányok szövegezési gyakorlatát is).

A legérdekesebb kérdés persze annak történeti vizsgálata volna, hogy a monarchiából köztársaságba váltó államok milyen elméleti megfontolásokból tartották fenn az immár korona nélküli államfői intézményt. Ennek történeti vizsgálata nem tartozik e dolgozat tárgykörébe, de az megállapítható, hogy a független, semleges, negyedik hatalmi ágként funkcionáló államfői hatalom feltalálása Európában történt meg. Feltalálója – mint ez ismert – Benjamin Constant volt.

A híres francia gondolkodó érvei azonban nem győztek meg mindenkit Európában. Érdekes módon máig tart a vita arról, hogy a parlamentáris rendszer államfője valójában a végrehajtó hatalom feje-e, avagy az államé (ideértve az összes hatalmi ágat, illetőleg egyiket sem). Constant rendszere ugyanakkor mai nyelven úgy is megfogalmazható, hogy bár történetileg

minden hatalom a király kezében volt, a parlamentarizálódás során a törvényhozó és az igazságszolgáltató hatalom kikúszott az államfő kezéből, és az a parlamenthez, illetve a független bíróságokhoz települt át. Az államfő legtovább a végrehajtó hatalomban tartotta pozícióit, ám a 19. század parlamentarizálódása és a 20. század közigazgatási története során itt is fokozatosan területet veszített, és „középen”, a három klasszikus hatalmi ág csúcán, ám azokba bele nem folyva, az „uralkodik, de nem kormányoz” pozíciójában találta meg a helyét.

Azok az elméletek, amelyek az uralkodó, de nem „kormányzó” államfő helyét a végrehajtó hatalomban helyezik el, legtöbbször azzal érvelnek, hogy az államfőtől indul a kormányalakítás (erről később még sok szó lesz). Ezen elméletek elfogadásához azt kellene föltételeznünk, hogy a „kormányalakítás megindítása” fontosabb jogosítvány, mint azok a jogosítványok, amelyekkel az államfő a másik két hatalmi ág viszonyában rendelkezik anélkül, hogy azokba ezen elméletek szerint „beletartoznék”, márpedig ennek föltételezésére nincs kellő indokunk. Az államfő mind a törvényhozás vonatkozásában, mind az igazságszolgáltatás vonatkozásában fontos hatalmi jogosítványokkal rendelkezik, melyeknek fontossága legalábbis egyenlő súlyú azzal az egyetlen jogkörrel, amely az államfőt a végrehajtó hatalomhoz köti, kizárólag kinevezés jellegű jogosítványokról lévén ezen a területen szó.

Az államfő hatalmi jogosítványait könnyen értelmezhetjük olyan jogosítványokként, amelyek a közigazgatási történeti fejlődés során az államfő kezében maradtak, miközben az egyes hatalmi ágak tényleges hatalmi jogosítványai az államhatalmi ágak alkotmányos intézményeinek kezébe mentek át. Ez a jogos értelmezés azonban nem ment föl minket annak elismerése alól, hogy az államfő kezében megmaradt jogosítványok tényleges, alkotmányos, hatalmi és hatalmat konstituáló jogosítványok, amelyek közül a kegyelmi jog (az igazságszolgáltatás vonatkozásában) vagy a parlament föloszlatásának joga (a törvényhozás vonatkozásában) aligha tartható kevésbé fontos vagy kevésbé „hatalmi” jogosítványnak, mint a kormány „kinevezése” (a végrehajtó hatalom vonatkozásában). Az igazságszolgáltatás vagy – különösen – a törvényhozás vonatkozásában egy egész sor hatalmi jogosítvány sorolható föl. Valójában ha a kinevezési jog volna az a jogosítvány, amely az államfőt az általa „kinevezett” hatalmi ágba sorolná, akkor nem volna indokolatlan az államfőt akár a bírói hatalom részének is tartani, tekintettel arra, hogy a klasszikus parlamentáris rendszerben az ország valamennyi bíráját az államfő nevezi ki (Magyarországon ez a helyzet az Országos Igazságszolgáltatási Tanács felállításával változott meg).

Ebben a vonatkozásban mindenesetre arra érdemes utalni, hogy a klasszikus, azaz az első európai alkotmányok szerkezetéből és fogalmazási módjából az államfő „központi”, „szuvereni-

tásalapú”, „legfőbb” közjogi pozíciója jól értelmezhető. Abból az elméleti alapállásból indokolt kiindulni, hogy a parlamentáris rendszerben az államfő alkotmányos helyére a „mindhárom és egyik sem” formulája jellemző. Ez nem jelent mást, mint hogy a parlamentáris rendszerekben az államfő mindhárom hatalmi ág vonatkozásában jelentős, de sohasem „ügydöntő” pozícióval rendelkezik, ami alapján úgy tartozik mindhárom hatalmi ágba, hogy nem válik azok részévé, és e hatalmi domíniumokon mindvégig kívül marad, mely utóbbi sajátosságot sok szerző azzal látja leírhatónak, hogy az államfői hatalmat mintegy „negyedik hatalmi ágként” konstruálja meg.

Az említett elméleti vita olyan természetű diskurzus, amelyben az európai alkotmányos rendszerek ismerete nemcsak előnyös, de jól hasznosítható is, amennyiben példák sokaságát lehet idézni a kontinens elmúlt két évszázadának közjogi történetéből ennek vagy amannak az elméleti konstrukciónak az alátámasztására.

Bölcs dolognak tetszik ugyanakkor annak kimondása, hogy sokféle parlamentáris modell létezik, de az egyszerűség kedvéért legalább kettőt jól megkülönböztethetünk egymástól. Az egyik minden bizonnyal a brit modell, a másik azonban az európai kontinentális gyakorlat. E két rendszer sok rokon vonást mutat egymással (mindkét modell parlamentáris képződmény), de lényegesek a különbségek is, s az egyik lényeges különbség éppen a hatalommegosztás értelmezésében van. A brit példában valóban nehéz fölfedezni a hatalommegosztás elvét (ez jószerezivel csak Montesquieu-nek sikerült), ám azért ott is tetten érhető egy cizellált munkamegosztás, sőt lényegében csak a rendszer csúcán beszélhetünk a hatalom egységéről, de az alsóbb szinteken már fölfedezhető a három elkülönült hatalmi ág lefelé nyúló két szárnya, a közigazgatás és a független igazságszolgáltatás elkülönült struktúrája. Ami pedig a kontinenst illeti: a hatalommegosztás fontos garanciális szabályok révén valósul meg – független bírászkodás, szervezetileg is különálló (a csúcson is független) igazságszolgáltatás; a kormány és a parlament relatív elválása (néhány országban a miniszter nem is lehet a parlament tagja) stb. –, ám a hatalommegosztás lényegében való megvalósulása nem zárja ki a rendszerek parlamentáris mivoltát: Svájcot kivéve minden európai ország alapvetően parlamentáris, és csak azután más, például félpreszidenciaális rendszerű.

Ha a parlamentáris rendszert meg kívánjuk különböztetni más rendszerektől (így például a prezidenciaális rendszerektől), számos jellemzőt sorolhatunk föl, s közülük mintegy tucatnyi inkább az egyik, vagy inkább a másik rendszerre vonatkozik. Ha olyan jellemzőket keresünk, amelyekről fogalmilag kizárható, hogy a másik rendszerben is megtalálhatók legyenek, mert éppen ezek adják a rendszer prezidenciaális vagy parlamentáris

voltát, akkor három olyan sajátosságot nevezhetünk meg, amelyek kizárólag parlamentáris jellegűek a parlamentarizmust létrehozó karakterekkel, és éppen ezek kontrasztjával írható le a másik – e tekintetben ezzel ellentétes – rendszer.

A parlamentarizmusra legfőképpen jellemző három – tulajdonképpen már említett – fő sajátosság egyszerűen szólva akként adható meg, hogy (1) az államfő és a kormányfő két személy; (2) a kormány politikai felelősséggel tartozik a parlamentnek, politikailag az hozza létre, belőle jön, tőle származik, abból eredezteti legitimitását (még ha formailag az államfő nevezi is ki), és abban is bukhat meg, mert annak bizalmán nyugszik; és végül (3) föl lehet oszlatni a törvényhozó testületet (ez mindig az államfő jogosítványa, de mindig csak pontosan körülírt esetekben lehet alkalmazni, vagy a kormány javaslata, a miniszterelnök ellenjegyzése kívántatik meg).

Mindhárom jellemzőben megjelenik az a tisztség, amelynek léte, fölfedezése, „elhelyezése” a parlamentáris rendszerben magának a parlamentáris rendszernek a találmánya: ez a hatalom az elkülönült államfői hatalom.

Érdeemes figyelni arra, hogy az államfői hatalom felfedezője (Constant) nagyon népszerű Magyarországon. Újabb kori magyarországi népszerűsége mindenekelőtt Bibó Istvánnak köszönhető, aki a hatalommegosztásról szóló akadémiai székfoglalójában kellő súllyal helyezte őt el a nagynevű alkotmányos gondolkodók történeti tablóján. Márpedig e tan – mint többször utaltunk rá – az állam fejét a parlamentáris rendszer struktúrájában „középre” helyezi el, válságáthidaló, regulatív funkciókat tulajdonítva neki, önálló hatalmi ágként, klasszikusan a szuverenitás eredőjeként, azon a szinten, ahol már nincs „politika” és nincs „érdek”, csak „történelem” van és ünnepélyesség.

Azt álljuk azonban, hogy a klasszikus szuverenitáskonceptióból és a klasszikus európai alkotmányok szövegezéséből az államfői hatalom „önállósága” még akkor is jól levezethető, ha szerkezetileg az adott alkotmány az államfői hatalmat a végrehajtó hatalommal egy fejezetben tárgyalja (lásd az etalonnak számító klasszikus – egykori – belga alkotmány idevágó alfejezetét). Ehhez persze hozzá kell tennünk, hogy az államfői hatalom az alkotmány más fejezeteiben is gyakran előbukkan, különösen a szuverenitásról szóló első részben (az európai monarchiák klasszikus alkotmányai a monarcha személyéről szóló résszel kezdődtek).

Eltérően a legtöbb európai alkotmánytól, a hatályos magyar alkotmány még szerkezetileg is elkülöníti az államfőt a végrehajtó hatalomtól, amidőn „A köztársasági elnök” című fejezete önálló részt alkot „A kormány” című fejezettel egyenrangúan.

Erre az alkotmányos szövegre (is) alapult az Alkotmánybíróság 48/1991. (IX. 26.) AB határozata, amely kimondja: „A köztársasági elnök kívül áll a végrehajtó hatalmon, önálló államfői

hatásköre van. Az alkotmányból nem vezethető le olyan konstrukció, hogy a végrehajtó hatalom élén a kormány és a köztársasági elnök állna, akik egymást kölcsönösen korlátozva és elensúlyozva konszenzuson alapuló döntéseket hoznak, s csupán a közigazgatás irányítása tartoznék egyedül a kormány hatáskörébe. Eppen ellenkezőleg: a köztársasági elnöknek az alkotmány 31/A szakasz (1) bekezdésében kifejezetten deklarált sérthetetlensége, azaz az Országgyűléssel szembeni politikai felelősségviselésének hiánya kizárja az ilyen közös hatalomgyakorlás jogi alapját.”

E határozatával az Alkotmánybíróság – a hatályos magyar alkotmány európai viszonylatban kivételesen határozott rendelkezéseit és fejezetstruktúráját értelmezve – az államfő jogállását úgy határozta meg, ahogyan azt az európai politikai gondolkodás történetében először Constant írta le. A magyar alkotmánybírák ezzel egy európai méretű fölfogásbeli vitában tették le voksukat koncepcionális jelentőséggel – persze csak a magyar alkotmányra vonatkoztatva. Csodálatos egyértelműséggel mondták ki, hogy a magyar államfő „kívül áll a végrehajtó hatalmon, önálló államfői hatásköre van”.

Úgy véljük, a hatályos magyar alkotmány értékelésénél is – ebből az egyértelműségből erőt merítve – e határozat szelleméből indulhatunk ki.

ALKOTMÁNYOS TARTALOM ÉS FORMA

Márpedig az európai alaptörvények szerkezetéről és jellegéről ugyancsak sok érdekes dolog mondható el, amely az alkotmányok általános jellemzőinek tárházát adja, bizonyítva, hogy az alkotmányírás, alkotmányszerkesztés sajátos műfaj, s a világ alkotmányai úgy hasonlítanak egymásra, hogy az alkotmányok kutatóinak az egyes különbségeket, sajátosságokat, különös jellemzőket kell kiemelniük ahhoz, hogy egy adott alkotmány egyéni arcát, személyes vonásait megrajzolják. E szép feladat inspiráló lehet az alkotmányozók számára is, ha újabb sajátosságok kimutatására és kidolgozására adják a fejüket, de az alábbiakban a dolgozat megjelölt tárgyát szem előtt tartva arra kell törekednünk, hogy a kontinens alkotmányaiban a vonatkozó passzusokból azt vegyük észre, ami közös.

Európa alkotmányait végiglapozva ugyanis az emberben több olyan benyomás alakul ki, amely egyrészt érdemes arra, hogy az államfő és a kormány szerepét vizsgáló fejtegetések kiindulópontjává válják, másrészt alkalmas arra, hogy további kérdéseket juttasson az ember eszébe, s ezzel meghatározza a vizsgálódás irányát. Az alábbi formai megjegyzések tartalmi mozzanatok kiemelését szolgálják. Az alkotmányok terjedelmének, belső arányainak, szerkezetének, szabályozási stílusának vizs-

gálatából, valamint a szabályozás tartalmának más jogforrások tartalmával való összevetéséből fontos következtetések vonhatók le.

Ha az európai alkotmányokra rápillantunk, az tűnik fel, hogy az alaptörvények milyen központi szerepet szánnak az államfőnek. A szövegek látszólag úgy tesznek, mintha az államfő ott lenne minden lényeges döntésnél, minden fontos állami aktusnál, tőle indulna, vele zárulna a legtöbb közjogi folyamat. Ez a szemlélet számos, nem európai alkotmányra is jellemző. Hogy egy távoli példát hozzunk, az indiai alkotmány elolvasása után például az embernek az a benyomása, mintha Indiában az elnök volna a politikai élet legfőbb figurája, holott a tényleges helyzet a legkevésbé sem ez, s míg a külvilág rendszeresen értesül az indiai közélet eseményeiről és a kormány tevékenységéről, addig az elnöknek jószerivel még a nevét sem tudja. (Hangsúlyozzuk, hogy az indiai alkotmány európai gyökerű, végső soron brit alapú, és némileg amerikanizált módon chartális, vagyis kiváló tárgya egy alapos vizsgálatnak.)

Csalóka benyomásunk – hegeli szófordulattal élve – a történelem cselének köszönhető. Valójában az alkotmányjog tréfál meg bennünket, amint az alkotmányok veretes szövege mögött fölsejlik az európai történeti alkotmány és az európai közjogtörténet.

A modern politikatudósok – különösen a ma már divatjamúlt behaviorista fölfogás hatására – az alkotmányt valamiféle avitt, régies, archaizáló, statikus, barokkos cicomájú építménynek tekintették, amelynek megvan a maga stílustörténeti jelentősége és bizonyos tekintélye, de amely nem tud és nem mond semmit a modern közélet olyan jelentős jelenségeiről, mint a politikai pártok érdekalkuja, viselkedése és versenye, egyáltalán a politikai világ dinamikája. Napjainkra azonban – érdekes és szerencsés módon – nem az alkotmányok, hanem az azokat ekként magyarázó fölfogások lettek időszerűtlenek és idejétmúltak, és azt kell látnunk, hogy a politikatudósok nemrég szinte újra fölfedték az alkotmányokat mint élő, normatív szövegeket, melyeket végre ismét nem a letűnt korok poros levéltári dokumentumai között kell számon tartanunk.

E szemléletváltkozás történetének traktátumát elhagyva, választott tárgyunk terrénján maradván tesszük meg tételünket. Határozottan hangsúlyozzuk, hogy az alkotmányok azon jellegzetessége, hogy az államfő személyét és szerepét központi súlyllyal kezelik, nem csupán világos történelmi okokkal, hagyományokkal és hagyománytisztelettel magyarázható, hanem inherens és fontos alkotmányjogi okokkal is, melyeknek megértése az alkotmányjog-tudomány magjához vezethet el bennünket.

Ha csupán az alkotmányok szerkezetét nézzük, a benyomásunk ugyancsak az, hogy Európa valamennyi alkotmánya mint-

ha szinte az államfő személye köré íródott volna. Az európai alkotmányok szerkezetéről általánosságban elmondható annyi, hogy többnyire intézményi megközelítést alkalmaznak, vagyis az egyes állami intézmények szabályozását végzik el az egyes fejezeteikben, holott elméletileg alkalmazhatnának más megközelítési módot is, például a jogforrások oldaláról is közelíthetnének, vagy általában véve a jogrendszeri megközelítést is alkalmazhatnák.

Mindenesetre tény, hogy az elterjedt intézményes megközelítésű alkotmányokban, azaz jószerivel valamennyi hatályos európai alkotmányban az államfőről legtöbbször önálló alfejezetben rendelkezik a legitim alkotmány szerző. Általában egy egész szerkezeti egység foglalkozik az államfő jogköreivel oldalon át, mint senki/semmi mással az állami intézmények közül. Pedig az államfő esetében természetesen egyszemélyes intézményről van szó (jellemzően és többnyire, nem tekintve most a történelmileg különleges helyzeteket vagy a különleges helyzetű országokat, mint például a sajátos kormányformájú Svájcot vagy az etnikai békességet újratanuló Bosznia-Hercegovinát – olyan országokról pedig egyáltalán nem beszélünk, amelyek nem jogállamok).

Az államfő közjogi jelentőségét sugalló benyomásunkat tovább erősíti, hogy nem csupán az államfőről szóló alfejezetben, hanem más fejezetekben is találunk utalásokat, referenciákat az államfő egy-egy jogkörére. A kinevezett tisztségviselőkről szóló passzusokban, az egyes államjogi aktusokat bemutató passzusokban vagy más, esetleg csupán deklaratív szakaszokban az államfő újból és újból „felbukkan” a normaszöveg egyes pontjain. Ennek közjogi oka sokkal természetesebb annál, mintsem meg kellene magyaráznunk, sőt jogszabály-szerkesztési indoka is nyilvánvaló, és összefügg az intézményi megközelítésről főntebb mondottak logikájával.

Ha az alaptörvények belső arányait vizsgáljuk, akkor is azt látjuk, hogy az egyes alkotmányok nagy terjedelemben, részletesen foglalkoznak az államfő jogállásával, jogosítványaival. Ha ezeket a rendelkezéseket összevetjük a kormányról szóló fejezettel, feltűnő aránytalanságot veszünk észre. Teljességgel nyilvánvaló ugyanis, hogy a kormány az állami élet egyik központja, a közélet legnagyobb hatású, döntő tényezője vagy legalábbis egyike a döntő tényezőeknek, de mindenképpen súlyosabb szereplő, mint a legtöbbször csupán protokolláris szerepkörbe szorított államfő, és mégis jóval kevesebb tételben foglalkozik vele az alkotmány, mint a király személyével vagy a köztársasági elnök választásával, jogkörével és hasonló ritka hívságokkal.

Van ennek persze egy prózai oka is. Általában az államfőről szóló fejezet az alaptörvény „legkönnyebb” fejezete. Nem kell alkotmányjogásznak születni ahhoz, hogy az olvasó értse, mit olvas, mert az egyáltalán fölmerülő lehetséges szabályozási

tárgyköröket az alkotmányozónak könnyebb volt egy fejezetbe gyűjteni, mint más intézmények szabályait. Kevés konkrétabb tevékenységet lehet képzelni, mint az aláírást, a kinevezést, a fölmentést, a megnyitást, az összehívást, a felosztatást, a kihirdetést vagy a kegyelemadást, és kevés nehezebben megfogalmazható cselekvés számíthat az olvasó értésére, mint az irányítás, az igazgatás vagy a politika meghatározása, nem beszélve a kormány létét és jellegét legmeghatározóbban leíró olyan fogalmakról, mint a végrehajtás vagy a bizalom, amelyeknek megértése hosszú stúdiumokat igényel. Ha csak azt tekintjük, hogy a „kollektivitás”, mely a kormány munkájára és felelősségére egyaránt jellemző, mennyivel nehezebben megragadható fogalom, mint az egyéni cselekvés és az egyéni politikai felelőtlenség fogalma, láthatjuk a két intézmény szabályozási szintkülönbségének egyik biztos eredetét. Egy egész elméleti iskola építette teljes fegyverzetét a kormány és a közigazgatás tevékenységét leíró ama – sajátos teljességű – definícióra, mely szerint minden végrehajtás, ami nem törvényhozás és nem igazságszolgáltatás. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a végrehajtó hatalmi tevékenység egy része jogalkotás, mint a törvényhozásé, más része jogalkalmazás, mint az igazságszolgáltatásé, akkor érthető az alkotmányok szűkszavúsága a kormányt bemutató bekezdésekben.

Ha az államfőre vonatkozó szabályozás stílusát, tónusát, „hangját” vizsgáljuk, feltűnő, hogy az idevágó fejezet vagy alfejezet az alkotmány más jogszabályokhoz képest általában is emelkedettebb stílusához viszonyítva is ünnepélyesebben, emelkedettebben fogalmaz, s még olyasfajta, dicsőséget és hatalmasságot sugalló fokozott jelzőket is megenged magának, amelyek az alkotmány normativitásával kapcsolatos kívánalmakat is jelentősen nagyvonalúbban kezelik. Mindez nem csupán a monarchikus alkotmányokra, hanem a köztársasági alaptörvényekre is jellemző, sőt az olyan országok alaptörvényére is, amelyekben vagy kifejezetten negatív megítélésű, vagy egyáltalán nem létezik monarchikus hagyomány, vagy nem létezik állami hagyomány sem, új állami léttel bíró köztársaságokról lévén szó.

Ha jogszabály-szerkesztési szempontból vizsgáljuk e rendelkezéseket – s ez már kétségek nélkül alaposabb vizsgálatot igényel –, hasonló következtetésre jutunk, hiszen aligha kétséges, hogy például a hatályos magyar alkotmány 29. § (1) bekezdésének szerkezete alaposan felülírja a diszpozícióról és szankcióról tanult pozitivisták elméleteket.

Hasonló különlegességeket tapasztalunk, amikor az államfőre vonatkozó szabályokat az adott jogrendszer belső hierarchikus szerkezetében helyezük el. Ha ugyanis jogász szemmel, kissé még „szakmaiban” tekintünk a kérdésre, szintén szembevetődő, hogy jogforrási szempontból is egyenlőtlen a képlet.

Eléggé világos, hogy jól tesszük, ha az „alkotmányt” – klasszikusainak tanítása szerint – nem egyetlen, a jogrendszer felett gyökértelenül „lebegő” dokumentumnak képzeljük el, hanem olyan „alaptörvénynek”, ami szó szerint „alaptörvény”, vagyis a jogrendszerhez ezer szállal kötődő, a jogrendszer egyéb jogforrásait „létrehozó”, a jogforrási hierarchia csúcsán álló különleges törvénynek. Eppen az alkotmány feladata az, hogy az állam intézményeit létrehozza, konstituálja, s mivel ezen intézményeket – önmagát mint intézményt kivéve – teoretice maga az alkotmány hozza létre, de az egyes hatalmi ágak működését – mint majd látni fogjuk – az államfő „indítja be”, indokolt, hogy az államfőről szóló valamennyi szabályozást teljes egészében maga az alkotmány tartalmazza. Ez a kormány és a többi állami intézmény esetében nem föltétlenül van így. Amíg az alkotmány létrehozza, felállítja az intézményeket, még ha azok a valóságban régtől fogva álltak is, de a „legalitás láncával” az alkotmányhoz kötődnek, addig azok működését rengeteg, különböző jogforrási helyzetű részletszabály bontja ki, amelyek nem is férnének bele az alkotmányba.

Az európai kontinensen (vagyis a szárazföldön) az államfőről szóló szabályozást teljes egészében beemelték az alkotmányba, nagyban megkönnyítve ezzel a kérdéssel foglalkozók munkáját, akiknek a teljes anyag megismeréséhez így szinte nem kell más jogszabályokat forrásul felhasználniuk. Ezt azért illő hangsúlyozni, mert éppenséggel komoly garanciális jelentősége van annak, hogy az államfőre vonatkozó szabályok az alaptörvényben vannak, s a fentieket éppen annak bizonyítására fejtettük ki, hogy ez nem is lehet másként.

Világos ugyanakkor, hogy a garanciális jelentőségű szabályok alkotmányba helyezése mellett természetesen külön törvény(ek) szóhat(nak) az államfőt segítő hivatali szervről vagy az államfő juttatásairól és az őt megillető kedvezményeiről, valamint hasonló jelentéktelenségekről, hiszen ezeknek a szabályoknak semmi helyük az alkotmány szent testében és még a normaszöveg legvégéről is joggal kilógnának.

Megjegyzendő, hogy amikor az alkotmány „elejéről”, „közepéről”, „végéről” beszélünk, természetesen az úgynevezett „politikai alkotmány” részeiről szólunk, vagyis nem számítjuk az alapjogok katalógusát, amelyeket a legtöbb valamire való alkotmány a szöveg legelejére helyez. Európa legújabb alkotmányai, különösen a kommunizmus alól a közelmúltban szabadult országok új, jogállami alkotmányai előszeretettel követték azt a korábban korántsem ilyen széles körben elterjedt hagyományt, hogy a politikai alkotmányt egy szuverenitásról szóló bevezető fejezetnek kell megelőznie, még az alapjogok enumerációját tartalmazó nagy rész előtt.

Természetes dolognak számít annak rögzítése, hogy az „államfői fejezet” elhelyezése az államformával is összefüggő kö-

rülmény, hiszen nyilvánvaló, hogy a monarchiák esetében a király, nagyherceg vagy fejedelem személyével, vagyis az alkotmány kihirdetőjével és a trónutódlás szabályaival összefüggő kérdések indokolhatóbban kerülnek az alkotmány elejére, mint a köztársaságok esetében. Mivel az európai alkotmányok történetisége arra tanít minket, hogy az alaptörvényeket a nép, a törvényhozó testület és az uralkodó hármásának országonként és koronként változó harmóniájú és hangsúlyú együttműködése „adta a nemzetnek”, világos, hogy a kihirdető személy (és családjának megnevezése, vagyis legitimitásának indokoltsága) szerkezetileg is előkelő helyet foglal el az általa szentesített alaptörvényben. A néhány európai nyelvben ma is „szuverénnek” nevezett uralkodó ebbéli helye a jogállamokban szuverénnek megített alkotmányokban szerkezetileg is indokoltabbnak látszhat, mint a népszuverenitási koncepciót magukévá tevő republikák alkotmányaiban. Vegyük azonban hozzá, hogy a brit földön hagyományos „parlamentari szuverenitás” tételét az európai szárazföld országai sokszor sajátosan a rousseau-i népszuverenitás-koncepció ötvözetével tették magukévá, ami nemcsak hogy következetlenségekhez vezethetett az elméletben, de éppen az államformák megváltoztatásával is járt olykor a gyakorlatban.

A monarchiák és a köztársaságok e téren megmutatkozó különbségeinek nyilvánvalósága mellett inkább azt hangsúlyozzuk, hogy egyfelől köztársaságok esetében is indokolatlan a parlamentek központi helyen való kezelése, másfelől a köztársaságok esetében is indokolt az államfő első helyen való említése az alkotmányokban. Nem kifejezetten fontossági hierarchizálás miatt, hanem az államfőnek a hatalmi ágak rendszerében elfoglalt központi helyzete miatt, vagyis egyszerűen abból az okból, hogy az államfő az állam feje, akitől a többi hatalmi ág közvetlen legalitása ered.

Ami azt a – már említett és a szakirodalomban legtöbbször fölvetett – kérdést illeti, hogy az alkotmány az államfőt a végrehajtó hatalom részeként, pontosabban fejeként, vagy önálló hatalmi ágként határozza-e meg, az alkotmányok szerkezeti elemeinek vizsgálata kapcsán úgy hozzuk fel, hogy az államfőről szóló szabályok a végrehajtó hatalomról szóló szabályok részeként, pontosabban első alfejezeteként, vagy önálló fejezetben szerepelnek-e. Ebben a tekintetben talán a vártnál is egyértelműbb a helyzet. Az európai alkotmányok döntő többsége ebben a vonatkozásban is az etalonnak számító első belga alkotmány tökéletes másolatának tekinthető. Az 1831-es belga alkotmány III. címének II. fejezete „A királyról és a miniszterekről” címet visel, és ennek I. része szólt a királyról, II. része a miniszterekről és III. része az államtitkárokról. Utóbbiakról természetesen a legtöbb európai alkotmány „A kormány” címszó alatt rendelkezik, továbbá gyakori, hogy a közigazgatásról egy újabb alfejezet

szól; a szembetűnő lényeg azonban az, hogy az államfő, még ha király is, a végrehajtó hatalomról szóló fejezet részeként, pontosabban annak élén kap helyet Európa több alkotmányában. Kivételesnek számít az 1949-es bonni alaptörvény, amely a kormányról szóló fejezet előtt önálló fejezetben szabályozza a szövetségi elnök jogköreit, nem adva összefoglaló címet a két egymástól független fejezetnek. Nem részletezve itt az 1949-ben korlátozott szuverenitású Német Szövetségi Köztársaság egykori alkotmányozásának körülményeit, amelyek sajátossága más szabályozási jellegzetességekben is tetten érhető, csak annyit jegyzünk meg, hogy az alapjogok katalógusának teljesen az alaptörvény elejére helyezett fejezete és a dokumentum „alaptörvény” elnevezése ezzel a szuverenitási helyzettel függ össze.

A gyökeresen más szerkezetű magyar alkotmányon egy gyökeresen más kor „lenyomatát” látjuk, de az államfő említett közjogi „elhelyezését” illetően a magyar alkotmány szerkezete a „német kategóriába” tartozik és európai kisebbséget képvisel.

AZ ELLENJEGYZÉS VALÓDI ÉRTELME

Az államfő alkotmányos erejét ugyanakkor önálló cselekvőképessége adja. Személyiségjegyeinél, politikai befolyásánál, megválasztásának módjánál közjogilag jóval lényegesebb – mi több, közjogilag csak az releváns –, hogy az alkotmány milyen szerepet szán, milyen mozgásteret enged az állam fejének.

Ezért az államfő alkotmányos helyét, valamint „erős”, „gyenge”, „közepesen erős” stb. mivoltát akkor értjük meg, ha megvizsgáljuk, mik azok a jogosítványok, amelyekkel cselekedetei során önállóan élhet. A kérdés kulcsa természetesen az ellenjegyzés intézménye.

Az ellenjegyzés – mint tudvalevő – a parlamentáris rendszer egyik legalapvetőbb klasszikus intézménye, amellyel a „politikailag felelőtlen” államfő aktusaiért más valaki vállalja a felelősséget: természetesen a parlamentáris rendszer sajátosságai-ból adódóan politikai felelősségről van szó. Az ellenjegyzés megléte klasszikusan mellékessé teszi, hogy adott aktushoz az államfő vagy az ellenjegyzést gyakorló miniszter (miniszterelnök), azaz a kormány ragaszkodott, illetve közülük kinek a kezdeményezésére történt az aktus. Eltérő politikai, történeti, kulturális, hagyománybeli háttér különbözteti meg e téren az egyes országokat (Finnországban vagy Franciaországban többnyire inkább az elnök a kezdeményező, míg az európai monarchiákban a kezdeményezés a kormány oldaláról érkezik), de történetileg nyomon követhető, hogy kezdetben a király aktusaiért a parlament előtt felelősséget vállaló kormány egykori alárendelt szerepe megváltozott, és később az államfői aláírás inkább afféle törvényes biztosítékot, alkotmányos pecsétet jelentett a kor-

mány számára, amennyiben a politikát a kormány gyakorolja, azaz a kormánynak van (illetve jó, ha van) külpolitikája, jogpolitikája stb., személyek vonatkozásában elkötelezettsége, illetve lekötelezettsége, de valamely kinevezés vagy egyéb egyszeri aktus érvényességéhez az alkotmány („biztonsági” okokból) államfői hozzájárulást kíván meg.

Ennek az alkotmányos kívánalomnak az elméleti oka nemcsak az, hogy az államfői egyetértést igénylő döntések túlmutatnak a végrehajtó hatalom terrénumán – mint ahogy erre a „semleges államfői hatalom” hívei gyakran hivatkoznak –, illetve sok esetben nem is érintik a végrehajtó hatalmat (pl. rektorok, professzorok kinevezése, ha már az „állami” kinevezés mellett kell döntenet), hanem számos esetben az, hogy jóllehet a döntések a végrehajtó hatalom kompetenciájába tartoznak, „nemzeti” fontosságuk miatt mégis szükséges, hogy a végrehajtó hatalmon kívül álló „legfőbb közjogi méltóság” azokkal egyetértően (pl. tábornokok kinevezése, a jegybank elnökének kinevezése stb.).

Mindez nem változtat a parlamentáris rendszerrel egy időse ellenjegyzés intézményének azon klasszikus alapelvén, hogy minden érvényes döntésért valakinek felelősséget kell vállalnia, amíg az államfő politikailag felelősségre nem vonható (ha ugyanis az volna, már nem lenne „semleges hatalom”, és a végrehajtó hatalom részévé – még ha vezetőjévé is – válnék). Parlamentáris körülmények között aligha kérdőjelezhető meg a parlamentnek azon joga, hogy minden politikai döntést vita tárgyává tegyen, napirendre tűzzön, elemezzen és ellenezzen vagy azzal egyetértően, vitasson napokig, ha jónak látja, ideértve az ún. személyi kérdéseket is, és az egyedi döntésekért valakinek tartania kell a hátát, aki „a politikai felelősség végső érvényesítéseként” elmozdítható (ha a kormány nem áll ki mögötte), és ez természetesen nem lehet az államfő maga (aki – tegyük hozzá – az illetőt, vagyis az ellenjegyzőt kinevezte).

Az államfői intézmény iránti tiszteletünk nem tarthat vissza annak fölismerésétől (és mindez semmit sem von le az államfői hatalom jelentőségéből), hogy az „államot” sok esetben nemcsak az államfő képviselheti, hanem sokszor a kormány valamely tagja (lásd a polgárjogi-vagyonjogi perekben állampolgárral vagy jogi személlyel szemben az „államot” a pénzügyminiszter képviseli, nemzetközi jogvitában az igazságügy-miniszter stb.). Az alkotmányoknak az a hagyományos megfogalmazása, hogy az államfő az államot képviseli kül- és belföldön, a miniszterelnök vagy az általa megbízott miniszter pedig a kormányt képviseli ugyanitt – nem jelent mást (bár ennek elméleti kifejtése az újabb hazai szakirodalomból jórészt hiányzik), mint hogy a jó szokás, a „normális” politikai légkör és közviszonyok, illetve főleg az esemény vagy az aktus fontossága (pl. nemzetközi szerződések megkötésénél), ünnepélyessége stb. el-

dönti a „képviselőt” korántsem olyan nehéz kérdését, figyelembe véve azt a körülményt, hogy a megkötött szerződést többnyire majd ratifikálni kell, a felelősséget pedig a kormánynak kell vállalnia. Jó esetben egy külpolitika van, egy „nemzetpolitika” van, egy biztonságpolitika, egy agrárpolitika, egy pénzügyi politika van, amit a parlament által elfogadott kormányprogram tartalmaz, és bárki képviselje is azt, a végrehajtásáért a kormány a felelős. (Ezért nincs szükség a miniszterek egyéni politikai felelősségre vonhatóságára – a kormány kollektív felelősége mellett vagy azzal szemben.)

Mindezek miatt azt kell mondanunk, hogy éppen az államfő „semlegesítésének” érdekében célszerű az ellenjegyzés nélkül gyakorolható államfői aktusok körét a lehető legszűkebbre vonni. (A kegyelmi jog gyakorlása esetén például az ellenjegyzés puszta formalitás, hiszen e jog gyakorlásának semmi köze a végrehajtó hatalomhoz.)

E fejtegetések azért látszottak szükségesnek, mert némi bizonytalanság tetszik uralkodni az ellenjegyzés alkalmazhatósági körét illetően, és nem egyszer éppen azok érvelnek az ellenjegyzés alkalmazhatóságának szűkítése mellett, akik a „semleges államfői hatalom” tekintélyének fokozásáért szállnak síkra, holott éppen az ellenjegyzés nélkül gyakorolható államfői jogkörök bővítése taszigálná vissza az államfőt az végrehajtó hatalom domíniumába. Ilyen körülmények között az itt közlendő álláspont „radikálisnak” számít, hiszen ez – jóllehet hasonló célok érdekében – az ellenjegyzés alkalmazási körének növelését tartja szükségesnek.

Ennek alapján általános érvénnyel az szögezhető le, hogy minden esetben szükséges a miniszteri (miniszterelnöki) ellenjegyzés, kivéve azokat a precízen megjelölt eseteket, amikor az alkotmány pontos rendelkezése köti az államfőt, s így az „mérlegelési” joggal nem élhet.

Ezen elv szerint immár kimondható, hogy a kormányzás vonatkozásában – a kinevezési jogot illetően – minden kinevezéshez ellenjegyzés kell, a miniszterelnök kinevezését kivéve. Ez utóbbi kinevezés – mint a végrehajtó hatalom konstruálása, megalapozása, a kormányt létrehozó folyamat megindítása – államfői jogkör. Európa legrégebben hatályos alkotmányai ezt a jogot nem is kötik: az államfő elvileg bárkit kinevezhet miniszterelnöknek (általában még csak nem is kell, hogy képviselő legyen az illető, a norvég, a holland vagy a luxemburgi modellben pedig nem is szabad, hogy az legyen, miután kinevezték), legföljebb a kinevezett miniszterelnök nem lesz képes kormányozni, ha nem tudja maga mögött a parlament többségi támogatását (amely – a klasszikus parlamentáris alkotmányok rendszerében – nem is alkotmányos, hanem „csak” politikai kérdés), és realisan még a kormánylista összeállításáig sem juthat el.

Ezért az ilyen „engedékeny” alkotmánnyal rendelkező országokban is az a kormányzati érdek, hogy az államfő lehetőleg olyasvalakit nevezzen ki miniszterelnöknek, aki képes parlamenti többséget „összehozni”. Ezt a kérdést a miniszterelnök kinevezésénél az államfőnek mérlegelési jogot biztosító alkotmányok közvetlenül nem tisztázzák, ám a közjogi-politikai kultúra és az államfőnek a „reális” kormányzást elősegítő-biztosító alkotmányos kötelezettsége megoldja azt, amit az alkotmány expresszája nem mond ki, és az esetek többségében kellő politikai hatalommal és parlamenti súllyal rendelkező pártvezető kap megbízást kormányalakításra (vagy ha nem, hát lemondásával lehetőséget ad az államfőnek az új személyi döntésre).

Az újabb alkotmányok (a görög, a török, a spanyol, a portugál stb.) az államfőt kötik, amidőn előírják, hogy a választásokon győztes párt vezetőjét kell kormányalakításra fölkérni, vagy azt a személyt, akit a szóban forgó párt jelöl, illetve ha ő nem jár sikerrel (nem tud parlamenti többséget fölmutatni), akkor a második legnagyobb parlamenti párt jelöltje kap lehetőséget, és így tovább; illetve előírhatja az alkotmány, hogy a miniszterelnököt a parlamentben képviselt pártok vezetőivel folytatott előzetes konzultációk alapján, illetve után kell kinevezni; illetve az államfőnek törekednie kell arra, hogy olyan személyt kapjon kormányalakítási megbízást, aki bírja a parlament többségének bizalmát.

A minisztereket, államtitkárokat persze már miniszterelnöki ellenjegyzéssel nevezi ki az államfő; ott tehát semmiféle alkotmányos megkötés nem indokolt, mert a politikai felelősség a miniszterelnökkel, azaz a kormánnyal szemben érvényesíthető.

A parlamentáris rendszer főnti logikája egyebek között azt biztosítja, hogy mindig van miniszterelnöke az országnak (a parlamenti támogatás „politikai” kérdés), hiszen a lemondott miniszterelnököt az államfő (miután lemondását elfogadta, s erre köteles) „ügyvezető” miniszterelnökként hivatalban tartja az új miniszterelnök kinevezéséig (más gyakorlat szerint: az új kormány megalakulásáig), mint ahogy a kormány is hivatalban marad az új kormány megalakulásáig (vagyis a miniszterek helyükön maradnak az új miniszterek kinevezéséig).

A hatályos magyar alkotmány alapján a miniszterelnököt nem az államfő nevezi ki, hanem a parlament választja. Ez a megoldás ellentétes a fönt vázolt logikával. Célszerű lenne visszatérni a klasszikus parlamentáris megoldáshoz, a miniszterelnök államfő általi kinevezéséhez. Választások után kinevezendő miniszterelnök esetében nincs elméleti gond.

Más a helyzet a parlamenti ciklus közben lemondott-leváltott miniszterelnök esetében. Hazánkban a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye a miniszterelnök leváltását összeköti az új miniszterelnök (parlamenti) megválasztásával. Érdeemes elgondolkodni azon, hogy egy új alkotmány rendszerében

fönntartandó-e a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye, de ehelyütt célszerű leszögezni, hogy még ha fönntmarad is a „konstruktív bizalmatlanság” intézménye, a miniszterelnöki mandátum létrehozását mindenképpen célszerű az államfőhöz telepíteni (alkotmányosan nem téve különbséget ciklus közben és ciklus elején alakuló kormány között) oly módon, hogy a bizalmatlansági indítvánnyal megbuktatott miniszterelnök helyére az ezzel az aktussal egyidejűleg „megválasztott” „miniszterelnököt” (hogy valóban azzá legyen) az államfőnek kell kineveznie: ez konstituálná alkotmányjogilag a miniszterelnöki megbízást (a német alaptörvény hasonló eljárást ír le).

Az ellenjegyzés nélkül (de az alkotmány által – ciklus közben és ciklus elején egyaránt, bár, látjuk, más formulával – megkötött) kinevezendő miniszterelnök kinevezésén túl – általános szabályként – minden egyéb kinevezéshez ellenjegyzést célszerű megkívánni. Vagyis az ellenjegyzés klasszikus intézményének fönntartása minden esetben indokolt, kivéve az alkotmány által „kötött” eseteket, amelyek – az alkotmányos hagyományok (lásd az ún. klasszikus államfői jogokat) és a parlamentáris rendszer logikája alapján – nem kívánnak ellenjegyzést és politikai felelősségvonzatuk nincs. Ez utóbbiak szűkkörűek. A miniszterelnök kinevezése, a köztársasági elnöki hivatal munkatársainak kinevezése és a parlamenttel kapcsolatos államfői jogok (a választások kiírása, a parlament összehívása, az alakuló ülés megnyitása, az ülések elnapolása, az egyszeri vétő, az „alkotmányos felülvizsgálat” kezdeményezése, a parlament fölosztása stb.) tartozhatnak csupán ide. (A törvények kihirdetésénél megkívánt házelnöki aláírás természetesen nem minősül ellenjegyzésnek, de tény, hogy az a kihirdetés érvényességének föltétele.) E körön túl általában minden államfői döntés ellenjegyzést kíván, ideértve azokat a döntéseket is, amelyeknek semmi közük a végrehajtó hatalomhoz.

Az államfői intézmény jellege, funkciója, „semleges” karaktere „cselekvőképes”, önálló államfői személyiséget kíván, aki méltán tart igényt az országos tiszteletre, de a parlamentáris rendszer sajátos logikája a politikai felelősség érvényesíthetősége érdekében az ellenjegyzés intézményének fönntartását, alkalmazhatóságát is hasonló elvi súllyal követeli meg. Az ellenjegyzés az esetek egy részében a társadalom politikailag semleges (vagy azzá teendő) szférájában megőrzi a felelősség motívumát, az esetek másik részében pedig éppen alkotmányos, garanciális okokból indokolt a kinevezési szint „megemlése”, vagyis annak a kívánalomnak az érvényesítése, hogy fontosságuk miatt bizonyos „nemzeti” intézmények vezető tisztségviselői ne csupán a végrehajtó hatalomtól, hanem a semleges államfőtől nyerjék megbízatásukat (a végrehajtó hatalom szférájában ugyanis az ellenjegyzés kívánalma természetes).

Az ellenjegyzés intézményét természetesen annak ismeretében kell átgondolni, hogy a jelenleg hatályos magyar alkotmány – helyesen – éppenséggel nem tartalmazza a miniszterek egyéni felelősségre vonhatóságának lehetőségét (politikai értelemben). Ez a körülmény azonban nemhogy kizárná, de éppenséggel megalapozza a kormány egészének felelősségét (a miniszterelnök személyén keresztül), amely pedig éppenséggel beleillik a parlamentáris rendszerbe, annak fundamentumáról lévén szó.

A miniszterek egyéni politikai felelősségre vonhatóságának hiánya kiváló vonása a magyar alkotmánynak. Ez még akkor is igaz, ha alkotmányunknak ez a karaktere szemben áll a magyar parlamentarizmus egyik, már 1848-ban megteremtett hagyományával, de – és ez a fontosabb – egyben vissza is tér a magyar parlamentarizmus történetének nyugodtabb időszakában kitűnően funkcionáló hagyományhoz, a kormány testületi felelősségéhez, amely éppúgy európai, mint amennyire magyar, és éppúgy konzervatív, mint amennyire „haladó” hagyomány.

Annál nagyobb hiányosság azonban, hogy a kormány egésze nem az államfőtől kapja a megbízatását, hanem a mandátumkeletkeztető hatalom a magyar alkotmányban kettéválik: a miniszterelnök a parlamenttől kapja a mandátumát, a kormány tagjai és az államtitkárok pedig az államfőtől. Ez olyan következetlenség, amelyből sok egyéb következetlenség következik, és amely nem tartható fenn, ha majd egyszer az alkotmány átgondolt revíziójára sor kerül.

Csak egy átfogó, mindenre kiterjedő és precíz újraszabályozás (lényegében újraalkotás) hozhatja ugyanis vissza a nagy hagyományokkal rendelkező magyar alkotmányosság régi fényét, és hozhatja a magyar alkotmányt abba az állapotba, amelyben tekintélyesen illő helyet foglalnia érdemes lenne – és feltétlenül méltó volna.

SZOMSZÉD ORSOLYA

Államfői jogkörök alkalmazása a gyakorlatban*

BEVEZETÉS

A köztársasági elnök hatásköreit az alkotmány két alapvető fontosságú szabályának jegyében látja el. Az alkotmány 29. § (1) bekezdése értelmében a köztársasági elnök kifejezi a nemzet egységét, és örökdik az államszervezet demokratikus működése felett. Ez a két alapvető feladat ad iránymutatást az alkotmányban és a törvényekben biztosított hatáskörök gyakorlásához. A köztársasági elnök számára az alkotmány, illetve az egyes törvények számos hatáskört teremtenek. Ezeket az alapján csoportosíthatjuk például, hogy mennyire biztosítanak a jogkörök döntési lehetőséget, mozgásteret az államfőnek, de fontos kérdés, hogy ezáltal milyen befolyása lehet a politikai folyamatokra. Az alábbi írás fő témája: mennyire él a hatáskörök nyújtotta lehetőségekkel az elnök, mely jogköröket használja és milyen gyakran, illetve melyek nem kerülnek alkalmazásra.

Természetesen az államfő szimbolikus, reprezentatív funkciójában jelenik meg legtöbbször a nyilvánosság előtt (a magyar állam képvisellete külföldön, illetve nemzeti és állami ünnepeken), de ezen funkciók tárgyalása nem képezi részét az alábbi írásnak.

Azon hatáskörökre sem térek ki, melyekkel bár gyakran él az államfő, általában politikailag nem relevánsak, vagy nem nyújtanak számára egyéni döntési kompetenciát, illetve mozgáste-

* A közölt tanulmány megírásának idején még Mádl Ferenc volt a hivatalban levő köztársasági elnök

ret (kitüntetések adományozása, kegyelmi ügyek, területszervezési döntések, állampolgársági ügyek stb.).

Az államfői szerepfelfogás szempontjából kivételesnek mondható 1990–94 közötti időszak, Göncz Árpád hivatali idejének első négy éve a hatáskörök alkalmazása tekintetében is egyedülálló volt. A jogkörértelmezések nyomán akkor alakult, formálódott tulajdonképpen az, hogy mit is tehet az államfő a gyakorlatban. A hatásköri vita pedig olyan elnöki funkciók kapcsán robbant ki, mint a magyar állam külpolitikai képvisellete, a főparancsnoki jogkör vagy a kinevezések, felmentések vétője. Ezekben az esetekben az alkotmánybírósági határozatok alapján a köztársasági elnök kiszélesítően értelmezte jogkörét, sőt akkori bírálói, főképp a kormány szerint Göncz Árpád túllépte hatáskörét.¹

Miniszteri ellenjegyzés nélkül, az elnök saját kezdeményezése alapján gyakorolható hatáskörei közül több jogával is élt Göncz Árpád az első ciklus alatt. Gyakran vett részt a parlament ülésén, összesen hetvenegyszer, míg később 1994–98 között csupán tizenöt, majd 1998–2000 között tizenkét alkalommal. A köztársasági elnök az alkotmány szerint felszólalhat az Országgyűlés ülésén, ezt Göncz huszonkétszer tette meg az Antall-kormány idején, Horn Gyula miniszterelnöksége alatt már csak négy, Orbán Viktor vezette kabinet hatalomra kerülése után, pedig mindössze két ilyen alkalom volt.

Mádl Ferenc szerényen élt ilyen típusú alkotmányos lehetőségeivel, ritkán jelent meg a parlamentben, és csupán nyolc alkalommal szólalt fel államfőként az Országgyűlés ülésén. Ezek a felszólalások témájukat tekintve tehát nagyrészt protokollárisak voltak, illetve olyan eseményekhez kapcsolódtak, melyekben úgymond illet az elnöknek megszólalnia.²

Göncz Árpád az első parlamenti ciklusban élt törvénykezdeményezési jogával is, öt önálló törvényjavaslatot terjesztett be a parlamentben. Ezek közül különösen nevezetes a közkegyelem gyakorlásáról szóló törvényjavaslat, mely a taxisblokádtól részvevőire vonatkozott, és amelyet 1991. február 19-én az Országgyűlés heves vita után fogadott el (1991. évi V. tv.). Göncz Árpád így kommentálta a történeteket: „Az, hogy vita volt, éles vita, bizonyos mértékig meglepett, sokkal kevesebb szót vártam. (...) Nem számítottam arra, hogy még mindig ilyen mély indulatok élnek. Ennek a törvényjavaslatnak a beterjesztésére a főügyész kért meg. A főügyész számára nekünk tiszta helyzetet kellett teremtenünk. (...) A törvényt egészében nem éreztem rossznak. Alkalmasnak éreztem arra, hogy valamit lezárjon.”³

A köztársasági elnök törvénykezdeményezési joga egyébként a vitatott hatáskörei közé tartozik, mivel bizonyos vélemények szerint nem illik a parlamentáris rendszer keretei között működő államfő szűkre szabott, szimbolikus funkciói közé. Göncz Ár-

pád viszont 1991 tájékán még fontos jogának tartotta: „Az alkotmány módot ad arra, hogy törvényt kezdeményezzek, ami nem annyit jelent, hogy nekem kell a törvényt megfogalmazni, nem úgy, mint most, amikor egy megfogalmazott törvényt nyújtottam be, hanem ha szükségét érzem valami rendezésének, felhívom rá az Országgyűlés figyelmét. Természetesen az Országgyűlés dönti el, hogy ezt a kezdeményezést elfogadja, vagy nem fogadja el. Úgy érzem, hogy ez a politikai élet befolyásolásának olyan törvényes és alkotmányos eszköze, amivel érdemes élnem.”⁴

1994 után már nem került sor többé arra, hogy a köztársasági elnök törvényjavaslatot kezdeményezett volna, ugyanez volt a helyzet a kinevezési és felmentési vétóval. 1990–1992 között ugyanis hét alkalommal vétózta meg a kormányfő személyi kinevezési, illetve felmentési indítványát Göncz Árpád.

Mádl Ferenc egyáltalán nem élt törvénykezdeményezési jogával, szerinte ez a kormány, a pártok és a képviselők feladata: „Bár az alaptörvény rögzíti, hogy az államfő is tehet törvényjavaslatot, erre a rendszerváltás óta egy kivételtől eltekintve nem volt példa. Ez a taxisblokáddal összefüggő amnesztiatörvény volt. A lényeg az, hogy a törvény megadja a lehetőséget, a nemzetközi jogtudomány ugyanakkor erősen vitatja a köztársasági elnöknek ezt a jogkörét. Nem is működik általában. Rendkívül kivételes. Mert a köztársasági elnök nincs fölkészülve arra, hogy nagy apparátussal kutatásokat végeztessen, azok eredményét vitára bocsássa, s kiálljon azt megvitatni mindenféle fórumon, ahogyan egy jó törvényt elő kell készíteni. Az is kérdés, hogy milyen hatása lenne, ha a parlamentben leszavaznák.” (*Magyar Hírlap*, 2001. augusztus 18.)

A törvényhozás menetének befolyásolása szempontjából az államfő legfontosabb eszköze, mely rendelkezésére áll, a törvény alkotmányossági, illetve politikai vétója. A vétó joga az elnök önállóan gyakorolható hatásköre, mellyel elhalaszthatja egy időre az adott törvény életbe lépését, de a végső döntést nem az államfő hozza.

Göncz Árpád ezt a jogkörét is szinte csak 1990–1994 között gyakorolta, akkor hét törvényt küldött az Alkotmánybíróságnak normakontrollra. A Horn-kormány idején nem került sor alkotmányossági vétóra az elnök részéről, viszont két politikai vétó tartanak számon ebből az időszakból. Utolsó két elnöki évében már csak egyszer gyakorolt alkotmányossági vétót Göncz államfő.

Mádl Ferenc hivatalba kerülésével újra feltűnik a gyakorlatban az alkotmányossági és a politikai vétó intézménye, és megállapítható, hogy ez az államfő igen fontos alkotmányos jogköre. Mádl Ferenc elnökségének első két évében háromszor küldött törvényt felülvizsgálatra az Alkotmánybírósághoz, politikai vétót pedig először a Medgyessy-kormány idején alkalmazott, ösz-

szesen kétszer, majd a Gyurcsány-kabinet alatt szintén kétszer küldött vissza törvényt az Országgyűlésnek. 2002 óta még kilenc alkotmányossági vétó írható Mádl államfő neve mellé. Tehát Mádl Ferenc egyéb, hagyományos elnöki hatáskörei mellett nagy jelentőséget tulajdonított a vétójognak. Ez adódhat jogtudás alkatából. Ha a vétók számát tekintjük, nincs nagy különbség aközött, hogy az Orbán-, a Medgyessy- vagy a Gyurcsány-kormány alatt került rájuk sor. Azonban az is fontos információ lehet, milyen témákban, milyen politikai körülmények között alkalmazta ezen jogát az államfő, és milyen visszhangot váltott ki döntése a politikai közvéleményben.

A vétók részletesebb vizsgálatából kiderülhet, hatást gyakorolt-e aktusával az államfő a politikai folyamatokra, illetve milyen jogi következménye volt vétójának.

A köztársasági elnök vétóinak száma

	Göncz Árpád			Mádl Ferenc		
	1990–1994 Antall-kormány	1994–1998 Horn-kormány	1998–2000 Orbán-kormány	2000–2002 Orbán-kormány	2002–2004 Medgyessy-kormány	2004– Gyurcsány-kormány
Törvényalkotmányossági vétója	7		1	3	5	4
Törvénypolitikai vétója		2			2	2

AZ ALKOTMÁNYOSSÁGI VÉTÓ

Az eddigi gyakorlat alapján a köztársasági elnök alkotmányos aggályai legtöbbször megalapozottak voltak, és az Alkotmánybíróság általában több ponton vagy részlegesen alkotmányellenesnek nyilvánította az adott törvényt.

Göncz Árpád hét alkalommal élt a vétó lehetőségével az első parlamenti ciklusban, amikor államfőként ellensúlyszerepet töltött be a kormánnyal szemben. Az elnök által gyakorolt alkotmányossági vétók a kormánnyal való viszonyában így a konfliktusok további lehetőségét adták, amennyiben a parlamenti többség akaratával szemben nem írta alá az elnök az adott törvényt.

Göncz Árpád elsőként a kárpótlási törvényt utalta alkotmányossági kontrollra. A kárpótlás ügye rendkívül fontos belpolitikai téma volt a rendszerváltás után, és az államfő azzal indokolta lépését, hogy több megkeresés érkezett hozzá azzal kapcsolatban, hogy a törvény számos érdeket sért. A közvélemény jelentősen megosztott volt ebben a kérdésben, és Göncz erre hivatkozva fogalmazta meg kétségeit. Az Alkotmánybíróság döntése értelmében a törvény több ponton volt alkotmányellenes [28/1991. (VI. 3.) AB határozat].

Az ügynevezett elévülési vagy igazságtételi törvény kapcsán az államfő a következőket mondta: „Akkor fordulok az Alkotmánybírósághoz, ha a társadalmi konszenzus hiányát észlelem. Itt nem volt egyértelmű a társadalmi konszenzus. Megbízom az Alkotmánybíróság ítéletében (...) fenntartás nélkül el fogom fogadni.” Az Alkotmánybíróság álláspontja pedig az volt, hogy ami jogilag elévült, az a büntetőjogi felelősségre vonásra nem nyújt lehetőséget [11/1992. (III. 5.) AB határozat]. A testület teljes egészében alkotmányellenesnek nyilvánította és megsemmisítette a törvényt. Ez volt az első ciklus elnöki vétői kapcsán született legnagyobb vitákat kiváltó alkotmánybírósági döntés.

A kárpótlási törvény módosításáról szóló törvényt is alkotmányellenesnek ítélte az Alkotmánybíróság az elnök vétője után, és kimondta, hogy az nem lép hatályba.

Ugyanezt állapította meg „az egyes büntető eljárási szabályok kiegészítéséről szóló” törvényről [28/1993. (IV. 30.) és 42/1993. (VI. 30) AB határozat].

Az újabb igazságtételi törvény esetében is normakontrollt kért az elnök, mert szerinte annak alkotmányosságára vonatkozó jogi vélemények nagyon eltérőek voltak egymástól, és mert a közhangulatot mélyen érintette. Az elnök indokai között szerepelt, hogy a törvény másodszor rugaszkodik neki olyan területnek, ahol nagyon sok nemzetközi jogi és büntetőjogi elvi vonatkozás adódik, amelyben a szakmai közvélemény álláspontja nagyon erősen eltér és éppen, mert emberi jogi kérdéseket és a jogállamisággal kapcsolatos kérdéseket érint, szerinte érintheti Magyarország jogállamiságának külső megítélését is. Az Alkotmánybíróság részben ezt a törvényt is alkotmányellenesnek találta [48/1993. (VII. 2.) AB határozat].

Más döntés született azonban a frekvenciagazdálkodási törvény kapcsán, mely az Alkotmánybíróság szerint nem volt alkotmányellenes [53/1993 (X. 13.) AB határozat]. Ennek ellenére Göncz szerint tisztázni kellett a kérdést.

A termőföldről szóló törvényt szintén nem találta alkotmányellenesnek az Alkotmánybíróság [35/1994 (VI. 24.) AB határozat].

Göncz Árpád 1994 után hosszú ideig nem élt az alkotmányossági vétő jogával, majd az Orbán-kormány idején, 1998–1999 fordulóján a kormány kérésére kért előzetes normakontrollt a szer-

vezett bűnözés elleni fellépés szabályairól szóló törvényjavaslatról. Erre azért volt szükség, mert az úgynevezett maffiatörvény parlamenti vitáján az MSZP és az SZDSZ képviselői nem értettek egyet a koalícióval abban, hogy a törvény mely részei módosíthatók egyszerű, illetve kétharmados többséggel. Az ellenzék szerint ügyes taktika volt a kormány részéről, hogy a köztársasági elnök útján maga kezdeményezett alkotmányossági felülvizsgálatot, mert az ellenzéki pártok úgyis a testület elé terjesztették volna a kérdést. Az Alkotmánybíróság pedig részleges alkotmányelleneséget állapított meg [I/1999. (II. 24.) AB határozat].

Mádl Ferenc az Orbán-kormány alatti kétéves elnöksége idején három alkalommal küldött törvényt alkotmánybírósági felülvizsgálatra. Az államfő ezen lépéseivel jelezte, hogy komolyan veszi alkotmányos feladatát, a jogállam védelmét.

Mádl politikailag kevésbé jelentős, ám alkotmányjogi aggodalmakat felvető ügyben élt először jogkörével. Másfél hónappal beiktatása után előzetes normakontrollra küldte az Alkotmánybíróságnak a szervezett bűnözés elleni törvény szövegét. Az államfő aggályosnak ítélte, hogy a türelmi zónákat az önkormányzatok helyett a Belügyminisztérium is kijelölhetné. A tervezet részleges alkotmányellenességét a testület meg is állapította [2/2001. (II. 24.) AB határozat]. A jogszabályt ugyan nem a kabinet, hanem egy kormánypárti képviselő terjesztette be, az elnök mégis a parlamenti többség akaratával szemben döntött.

Mádl Ferenc következő lépése hasonló volt, alkotmányossági vétót emelt a lex Clodóként is emlegetett jogszabállyal szemben. A törvény az államfő szerint túlzott mértékben korlátozta volna a büntetés-végrehajtási intézményekben fogva tartott elítéltek és előzetes letartóztatásban lévők véleménynyilvánítási jogát. A képviselők igen nagy többsége szavazta meg a törvényt, melyet az SZDSZ kivételével valamennyi párt támogatott. Az eddigi gyakorlat szerint inkább olyan jellegű törvények ellen emelt vétót a köztársasági elnök, melyek élesen megosztották a politikai közvéleményt vagy jelentősen szembeállították a pártokat. A lex Clodo esetében erről nem beszélhetünk, és a törvény csupán csekély érdeklődést váltott ki. Az Alkotmánybíróság döntése viszont ismét az államfőt igazolta [13/2001. (V. 14.) AB határozat].

A lex Répássy néven ismertté vált törvénytervezetet az elnök aláírás előtt szintén az Alkotmánybíróság elé utalta (magának az indítványozónak a kérésére), és ezzel a lépésével újra vétót emelt a szólásszabadság védelmében. A törvény bevezette volna a sajtóban a bírált személyek „válaszadási jogát”, az Alkotmánybíróság szerint azonban a tervezet aránytalanul korlátozta volna a sajtó és a véleménynyilvánítás szabadságát [57/2001. (XII. 5) AB határozat].

Ez a három elnöki vétó ugyan valamilyen szinten a kormányoldallal szemben történt, mégsem beszélhetünk ezen időszak-

ban az államfő és az Orbán-kormány közötti komolyabb konfliktusról.

A kormányváltás után Mádl Ferenc először két alkalommal a törvény parlamentnek való visszaküldésével vétőzta meg a parlamenti többség akaratát, tehát első intézkedései a politikai vétő kategóriájába sorolhatók. Újabb alkotmányossági vétőra hosszabb idő elteltével került sor, ám ekkor egyszerre két jogszabályt is az Alkotmánybíróság elé utalt az elnök. Mádl Ferenc nem írta alá az úgynevezett gyűlöletbeszéd fokozott tiltásáról szóló törvényt, illetve a befektetők és a betétesek fokozottabb védelméről szóló, ismertebb nevén PSZÁF-törvényt.

A közösség elleni izgatás büntetésének kiegészítése ügyében való megszólalásával harmadik alkalommal fordult a szólásszabadság védelmében az Alkotmánybírósághoz az elnök. Következésképpen járt el tehát az államfő, amikor azt kívánta tisztázni vétőjával, hogy a felekezeteket, kisebbségeket becsmérő vagy megalázó kijelentések büntethetősége nem csorbítja-e túlzott mértékben a szólásszabadságot. A törvény parlamenti vitája erősen megosztotta a politikusokat és a szakembereket, ezért többen üdvözölték Mádl Ferenc döntését, például Kuncze Gábor, aki korábban személyesen kérte az elnöktől az aláírás megtagadását. Sőt, állítása szerint az SZDSZ-es képviselők közül többen abban bízva szavazták meg az előterjesztést, hogy Mádl Ferenc alkotmányossági vizsgálatot kér. Bárándy Péter is ezt szorgalmazta, mint a javaslat betérjesztője. Sokban hasonlít tehát ez az ügy az előző alkotmányossági vétőhoz, amikor szintén maga az indítványozó kérte, hogy az elnök forduljon az Alkotmánybírósághoz. A gyűlöletbeszéd elleni fellépés szabályozása is azt a kérdést vetette fel, hogy meddig terjed a véleménynyilvánítás joga, és hol kezdődik az emberi méltóság védelme. Az Alkotmánybíróság döntése újra igazolta az államfő aggályait: a testület a törvény alkotmányellenességét állapította meg, mivel a módosítás szükségtelenül és aránytalanul korlátozza a szabad véleménynyilvánítás alkotmányos jogát.

A köztársasági elnök következő alkotmányossági vétőjának tárgya, a PSZÁF-törvény szintén heves vitákat váltott ki a parlamentben. A törvényjavaslat szavazásán az ellenzék nem vett részt, és a fideszes képviselők tiltakozásul elhagyták az üléstermet. Ennek háttérében az állt, hogy a törvénymódosítás lehetővé tette volna a PSZÁF elnökének menesztését, amit az ellenzék Szász Károly elleni támadásnak értékelte. Tehát az államfő vétőjával, melyet az alkotmányosság védelmében tett, nem kerülhetett el, hogy a napi politika egy vitákkal kísért eseményében jelenjen meg. A politika szereplői pedig az államfő lépését saját érdekeiknek megfelelően értékelték. A kormányoldaltól érkező vélemény szerint az államfő döntésével politikailag foglalt állást az ellenzék mellett.⁵ Az ellenzéki oldal szerint viszont az elnök így próbált véget vetni „az intézményrendszer átalakítá-

sának leple alatt végrehajtott fejcsereknek”. Mádl Ferenc a következőkkel indokolta a törvény alkotmányellenességét: egyedi személyi döntést mond ki törvényi formában, és ez visszaélés a törvényhozás rendjével, ezenkívül ellentétes a jobbiztonsággal, nincs jogorvoslati lehetőség, és sérültek az egyeztetésekre vonatkozó törvényi előírások. Az Alkotmánybíróság meghozott határozata szerint sérti az alaptörvényt a törvény azon része, mely megszünteti a hatóság elnökének és helyetteseinek megbízatását, ugyanis jobbizonytalanságot eredményezne, és a PSZÁF jogköreinek gyakorlását tenné határozatlan ideig lehetetlenné. A törvény egészét és a felügyelet átszervezéséről szóló rendelkezését nem tartották alkotmányellenesnek [935/A/2003. AB határozat].

Azonban a különböző politikai erők különböző módon értelmezik az Alkotmánybíróság döntését, és ez azt bizonyítja, hogy nem pusztán alkotmányossági, hanem sokkal inkább politikai kérdésről van szó. Tehát, ha a köztársasági elnök igyekszik is figyelmen kívül hagyni a politikai érdekeket, döntéseinek akarva akaratlanul is lesz politikai jelentősége. Az alkotmányossági vétó fenti esete is azt bizonyítja, hogy bár a semleges, pártok felett álló köztársasági elnök alkotmányos jogköre szerint az alkotmányosság védelmében jár el, lépésével egyben mégis politikai kérdésben foglal állást, és ezzel hatást gyakorol a törvényhozás menetére, ami jelzi politikai súlyát.

A Medgyessy-kormány alatt még három alkotmányossági vétó következett, ám a mezőgazdasági többletkészlet ügye, a kistérségi törvény vagy a nemzetközi szerződés visszamenőleges hatályú kihirdetésének ügye nem váltott ki komolyabb politikai vitát, és a közvélemény érdeklődése sem irányult rájuk. Az Alkotmánybíróság határozata ezekben az esetekben is az államfőt igazolta: a törvények mindegyike részben alkotmányellenesnek bizonyult.

A ciklus közbeni kormányváltás után a köztársasági elnök alkotmányosság védelmére irányuló aktivitása mit sem változott, sőt növekvő tendencia állapítható meg a vétók számát tekintve: míg az Orbán-kormány 2 éve alatt 3, a Medgyessy-kabinet idején már 5, Gyurcsány Ferenc megválasztása óta eltelt rövid idő alatt pedig 4 alkalommal fordult Mádl Ferenc az Alkotmánybírósághoz. Mandátumának végéhez közeledve az államfőben mintha felerősödött volna az alkotmányosságon örökös felelősségérzet: mind a négy vétójára egy hónap leforgása alatt került sor, azaz nem éppen a megfáradt, visszavonulni készülő elnök benyomását keltette Mádl Ferenc.

A legutóbbi négy vétó közül pedig kettő az ügyek súlyát tekintve nagy horderejű, politikai vitákat kiváltó törvények kapcsán született. A biztonsági kamerák ügyét, a felsőoktatási, az ügynök és a kisebbségi önkormányzati törvényt az Alkotmánybíróság jelenleg vizsgálja.⁶

A POLITIKAI VÉTÓ

Az alkotmány szerint az államfő gondoskodik a törvények kihirdetéséről, azonban: „Ha a köztársasági elnök a törvénnyel vagy annak valamely rendelkezésével nem ért egyet, azt aláírás előtt (...) megfontolás végett, észrevételeinek közlésével visszaküldheti az Országgyűlésnek” (alkotmány 26. § (2) bekezdése). Abban az esetben van tehát lehetősége az államfőnek a politikai vétóra, ha célszerűségi, ésszerűségi okból tartja aggályosnak a jogszabályt.

Göncz Árpád 1994–1998 között egyszer sem került összeütközésbe a kormánnyal, és egyetlen egyszer sem élt az alkotmányossági vétó lehetőségével ezen időszakban. Politikai vétóra viszont sor került a Horn-kormány idején, méghozzá ekkor először. Az összeférhetetlenségi és a privatizációs törvények parlamenthez való visszaküldésével azonban inkább az SZDSZ-szel lehetett volna nézeteltérése. Az előbbiben többek között azt kifogásolta, hogy a javaslat különbséget tett képviselő és képviselő között, ugyanis csak azoknak kellett választaniuk a képviselőség és a gazdasági tisztségek között, akik tisztségüket a mandátum megszerzésekor még nem töltötték be. Az utóbbi azért volt aggályos az elnök számára, mert lehetővé tette az állami vagyontérítés nélküli átadását egyes gazdálkodószervezetek számára. Az államfő döntése meglepetést okozott, kiváltképp a kormánypártok soraiban, mivel Göncz Árpád hat és fél év óta először élt a jogával, hogy törvény újratárgyalását kérje az Országgyűléstől. A döntés abban az értelemben is precedens nélküli, hogy az elnök 1994 óta első alkalommal vétózta meg a kormánytöbbség akaratát. Göncz részletesen indokolta lépését, jogi, politikai és szakmai érvek egyaránt fellelhetők voltak az összeférhetlenségi törvénnyel kapcsolatos kifogásaiban. Több ellenvetés, bírálat fogalmazódott meg azonban az elnök döntését illetően. Egyes vélemények szerint inkább az Alkotmánybírósághoz kellett volna fordulnia aggályaival, mások politikai nyomást emlegettek lépése kapcsán. Érthető tehát, hogy a vétó alkalmazásával az államfő akaratlanul is a politikai vita szereplőjévé válik, főleg ha a törvényt ellenző politikai oldal álláspontja visszaigazolását látja a köztársasági elnök döntésében. Ez viszont a továbbiakban, illetve a vétók kimenetele adott esetben az államfő presztízsének árthat. Nem lehet azonban vitatni az elnök azon jogát, hogy visszaküldjön egy törvényt a parlamentnek, és ezáltal késleltesse annak elfogadását, ahogy ebben az esetben is történt.

Mádl Ferenc négy alkalommal élt a politikai vétó jogával, kétszer a Medgyessy-, kétszer a Gyurcsány-kormány alatt.

Elsőként a szociális törvényt küldte vissza megfontolásra az államfő az Országgyűlésnek, mivel a bevezetendő szabályozás megítélése szerint hátrányosan érintette volna azokat az állam-

polgárokat, akik a szociális alapellátásokat egyházi intézményekben kívánják igénybe venni.⁷ Mádl a szociális törvénycsomag egyházak jogait érintő részét kifogásolta, mely szerinte sérti a partneri együttműködés szabályait. Az egyházak is sérelmezték a törvénytervezetet korábban, az ellenzék pedig mivel már a törvény elfogadásakor sem értett egyet annak tartalmával, az államfő mögött „sorakozott fel” az ügyben a kormánnyal szemben. Így az elnök döntésével egy a közbeszédet hosszabb ideig meghatározó, politikai konfliktus szereplőjévé vált. Az Országgyűlés változatlan formában fogadta el másodszor a szociális törvények módosítását tartalmazó csomagot, tehát a koalíció nem fogadta el az elnök észrevételeit, amit megtehetett, mivel az Országgyűlés nem köteles változtatni az újratárgyalt törvényen.

Mádl másodszor a kórháztörvénnyel szemben alkalmazott politikai vétót, mert úgy látta, hogy azáltal, hogy a törvény lehetővé teszi, hogy profitorientált vállalkozások átvegyék a fekvőbeteg-szakellátás működtetését, egy ismeretlen, hatásában nehezen kiszámítható új elem jelenik meg a kórházi ellátásban.⁸ Az elnök hiányolta a hatástanulmányok készítését egy ilyen, a lakosság egészét érintő kérdésben. A kórházprivatizációt több politikai erő kifogásolta ebben a formában. Miután Mádl Ferenc visszaküldte az Országgyűlésnek megfontolásra a törvényjavaslatot, azt a kormánypárti többség még aznap este változatlan formában elfogadta. Ez a lépés további politikai konfliktust generált, és az ellenzék szerint a kormány ezzel megsértette a demokráciát. Az államfő a törvény újbóli elfogadása után egy héttel három kérdésben alkotmányértelmezést kért az Alkotmánybíróságtól.⁹

Mádl Ferenc egyrészt azt tudakolta, milyen feltételek mellett tesz eleget a parlament annak, hogy megfontolta a visszaküldött törvényt. Az államfő ezen kívül a „szavazáskor elkövetett jogszabálysértésre” hivatkozott, mert a parlament ülésén való részvétele nem teljesülhetett. Az államfő arra is választ várt az Alkotmánybíróságtól, mi a teendő, ha a parlamenti megfontolás után módosuló, esetleg alkotmányellenessé vált törvény az államfő elé visszakerül, és ő köteles kihirdetni. Az elnök tulajdonképpen a politikai vétó lényegére, illetve az államfő alkotmányos lehetőségeire kérdezett rá. A köztársasági elnök indítványa nyomán az Alkotmánybíróság megállapította, hogy közbizonyosan érvénytelen a kórháztörvény, miután az Országgyűlés nem az alkotmány előírásai szerint folytatta le a törvény újratárgyalását, és ezért a testület megsemmisítette a jogszabályt. A törvény tartalmának alkotmányosságát nem vizsgálták. A határozattal az Alkotmánybíróság lényegében a politikai vétó jogát erősítette meg, mivel kimondta, hogy alkotmány sértést idéz elő, ha a köztársasági elnök által megfontolásra visszaküldött törvényjavaslatot nem tárgyalják érdemben, illetve ha nem bizto-

sítják az érdemi tárgyalás feltételeit. Ezek szerint biztosítani kell, hogy a képviselők felkészülhessenek az érdemi tárgyalásra, amelyről időben és levélben kell értesíteni a köztársasági elnököt, ellenkező esetben kiüresedik az alkotmányban rögzített részvételi és felszólalási joga. Az Alkotmánybíróság döntésének másik fontos eleme, hogy míg az államfő politikai vétójának legitimitását megerősítette, addig az alkotmányos vétóra nézve viszonylagos korlátozásokat fogalmazott meg: a köztársasági elnök az alkotmányban meghatározott időn belül ugyanazon törvénnyel kapcsolatban csak egy intézkedést kezdeményezhet, vagy a törvény alkotmányosságának előzetes vizsgálatát, vagy a törvény újratárgyalását kéri [62/2003. (XII. 15.) AB határozat].

Az Alkotmánybíróság határozatának legfontosabb hozadéka, hogy egyértelművé tette, a köztársasági elnök politikai vétója az elnöki státus egyik legfőbb alkotmányos jogköre, ezért nem hagyható figyelmen kívül. Ettől függetlenül vannak olyan vélemények, melyek szerint nehezen összeegyeztethető a pártok felett álló, semleges közhatalmat gyakorló államfői tisztség a politikai vétó gyakorlásával, illetve annak kimenetelével.

Az államfő a Gyurcsány-kormány felállása óta a jegybanktörvény és a közbeszerzési törvény módosítását küldte vissza megfontolásra az Országgyűlésnek.

AZ ÁLLAMFŐ A POLITIKAI NAPIRENDEKEN

A pártok által uralt politikai porondon a Magyar Köztársaság elnöke ritkábban kerül a figyelem középpontjába, általában a „gyenge” államfői hatalomnak megfelelően szimbolikus, reprezentatív szerepben láthatjuk a magyar közéletben. Az elnök határozott politikai szerepvállalására leginkább csak az első parlamenti ciklusban volt példa a rendkívüli körülmények következtében. Az államfő azóta általában akkor vált a politikai napirend fontos szereplőjévé, ha alkalmazta valamelyik egyébként ritkábban gyakorolt alkotmányos jogkörét, azaz a politikai vagy az alkotmányossági vétót. A vétó gyakorlásával a köztársasági elnök hosszabb ideig képes tematizálni a közbeszédet.

Az államfő politikai aktivitását az is jellemzi, mennyire kapcsolódtak személyéhez politikailag releváns ügyek, vagyis alkotmányban meghatározott csekély közjogi szerepéhez képest felértékelődött-e politikai jelentősége egy-egy esemény kapcsán. A következőkben ezeket az eseményeket szükséges röviden áttekinteni. Ugyanis az is meghatározhatja az elnök tényleges politikai súlyát, hogy mely kérdésekben szólalt meg, vagy éppen melyekben nem.

Göncz Árpád 1990–1993 között több, politikailag konfliktusos helyzetben, kérdésben vállalt szerepet, leginkább a kormány ellensúlyaként. Az első alkalom, amikor az elnök egy fontos bel-

politikai ügyben megszólalt a kormánnyal szemben, az a taxis-blokád volt 1990-ben. A benzináremelés miatt tiltakozó taxisok tüntetése miatt kialakult krízishelyzetben Göncz Árpád nyilatkozatban szólította fel a kormányt az áremelés felfüggesztésére, a demonstrálókat a normális helyzet helyreállítására, a fegyveres erők főparancsnokaként pedig leszögezte: fegyverek nem használhatók. Ekkor kezdődött a már említett hatásköri vita, melynek egyik fő kérdése a főparancsnoki jogállás volt. Bírálói szerint Göncz Árpád hatáskörét túllépve letért a pártatlanság és a semlegesség útjáról, mivel kijelentésével a tüntetők mellé állt. Az államfő tehát komoly politikai tényezőként lépett fel ebben az ügyben, melynek kapcsán saját maga úgy fogalmazott: „a politikai helyzet politikai megoldást kíván”.

A következő nagy horderejű politikai esemény, amely Göncz Árpád személyéhez kapcsolódott, a médiaháború volt. 1991. június 12-én az államfő lelkiismereti okokra hivatkozva nem írta alá Antall József rádiós és televíziós alelnökjelöltjeinek kinevezését. A hatásköri vitában ezúttal is a kormányfő álláspontjával egyezett az Alkotmánybíróság döntése, és később Göncz Árpád aláírta a kinevezéseket. 1992-ben folytatódott az államfő szerepéről a közjogi vita a médiavitán belül, mivel Göncz nem járult hozzá Gombár Csaba rádióelnök és Hankiss Elemér televíziós elnök felmentéséhez. A köztársasági elnök és a kormányfő között levelezés kezdődött a médiaelnökök leváltásának ügyében, akik végül benyújtották lemondásukat.

Ebben az időszakban számos támadás érte az államfőt szerepvállalása miatt. 1992. október 23-án az elnök nem mondhatta el ünnepi beszédét a Parlament előtt a téren gyülekező tüntetők miatt. Boross Péter akkori belügyminiszter szerint hiba volt, hogy az államfő nem szólalt meg, Göncz Árpád viszont direkt provokációt emlegetett.

Heves vitát váltott ki az államfő a *La Stampa* című olasz lapnak adott interjúja is, mely „Az elnök is a jobboldali kormány ellen: Segítsen Európa!” címmel jelent meg.

Göncz Árpád az első ciklusban tehát meghatározó szereplője volt a belpolitikai eseményeknek, főképp a kormánnyal való konfliktusa következtében.

A köztársasági elnök bár 1994-ben nem jelent meg kevesebb hírben, mint az első időszakban, szerepe lényegesen megváltozott, sokkal inkább formálissá vált és más funkciót kapott. Azaz már a második parlamenti ciklus elején érezhető volt a változás.

Lényegesen kevesebb közvetlen megszólalásra került sor az államfő részéről, mint korábban, amikor bár külpolitikai aktivitása felé nagy figyelem irányult, a vele kapcsolatos hírek jelentős részének volt konkrét belpolitikai vonatkozása. A választások után az elnök megnyilatkozásaiból eltűnt a kormány ellen-súlyát megtestesítő hozzáállás. A belpolitikában lényegesen kisebb szerephez jutott, tevékenységében a korábbinál is na-

gyobb hangsúly került a külpolitikára. Göncz Árpád megjelenésének ez a módja összhangban volt a kormány szándékával, mely szerint nagyobb szerepet szántak az államfőnek a külpolitikában, ennek következtében érthetően távolabb került a belpolitikai eseményektől. Az államfő aktivitásának csökkenése azonban éppen úgy kiváltott bírálatokat, mint korábbi politikai szerepvállalása. Azaz voltak olyan belpolitikai ügyek 1994–1998 között, melyekben főként az ellenzék szerint meg kellett volna szólalnia az államfőnek: például a Bokros-csomag bevezetése, fontos médiakérdések, a Tocsik-botrány vagy a nyugdíjmelés.

Göncz Árpád az új kormány 1998-as hivatalba kerülése után változatlanul passzív maradt, melynek több oka lehetett, ezek között említhető, hogy valószínűleg az Orbán-kormány sem kívánt tág teret engedni az államfőnek a belpolitikában. Az akkori ellenzék viszont több esetben hiányolta az elnök szerepvállalását, közbenjárását: például a háromhetes parlamenti ülésrend vagy a csonka médiakuratóriumok ügyében.

Mádl Ferenc államfővé választása után leginkább az európai csatlakozás és a nemzetközi kapcsolatok kérdéseiben jelent meg, illetve egyes törvények alkotmányossági felülvizsgálatával került fel a napirendre. Első fontos belpolitikai lépése, a szervezett bűnözés elleni törvény vétója is ezt bizonyítja. Mádl Ferenc esetében hivatalba lépése óta nemigen volt található példa határozott politikai szerepvállalásra, vagy arra, hogy a kormány ellensúlyát képezte volna mint elnök. 2000–2002 között Mádl Ferenc a politikai konfliktusokat kerülő, reprezentatív feladatokat ellátó, alkotmányosság felett őrködő elnökként működött. Az előző ciklust tekintve tehát nem beszélhetünk az államfő jelentős politikai aktivitásáról, személyéhez nem kapcsolódtak nagy horderejű ügyek.

Az elnöki intézmény érthető módon az országgyűlési választásokkor, illetve az új kormány kinevezésekor került újra előtérbe. A második forduló után kialakult végeredményt követően jelentősen foglalkoztatta a közvéleményt az államfő politikai szerepének mértéke a miniszterelnök személyének kiválasztásában: kit is kell felkérnie a köztársasági elnöknek a kormányzásra? A választásokon legtöbb mandátumot szerzett pártszövetség miniszterelnök-jelöltjét kell-e minden esetben javasolnia a parlamentnek? A kétségeket végül eloszlatta, hogy az elnök a kormányzóképes parlamenti többséggel rendelkező erőt maga mögött tudó Medgyessy Pétert javasolta miniszterelnöknek.

Legközelebb az „ügynöküggyel” kapcsolatban tért vissza Mádl Ferenc az érdeklődés középpontjába. Először Medgyessy Péter titkosszolgálati múltjáról kialakult vitával kapcsolatban adott ki közleményt, melyben jelezte, hogy a kormányfő előzőleg nem tájékoztatta őt múltbéli tevékenységéről, és így nem volt lehetősége arra, hogy teljes körű információ birtokában jelölje miniszterelnöknek. A mini kormányválság után újabb el-

női közlemény következett, mégpedig a kormánytagok állam-biztonsági múltját vizsgáló parlamenti bizottság tevékenységéről. Ebben Mádl Ferenc egyértelműen alkotmányellenesnek nevezte a Mécs Imre által vezetett bizottság működését, ami nagy vitát váltott ki a közéletben, főleg miután az államfő sem beleegyező, sem elutasító nyilatkozatot nem tett azzal kapcsolatban, hogyan kezeljék a titkos jelentések rá vonatkozó részét. A politikai közvéleményt erősen megosztó vitában felvállalt véleménye Mádl Ferencet egy ideig a politikai napirenden tartotta és több bíráló is érte álláspontja miatt. Mécs Imre nyílt levelet írt az elnökhöz, amire Mádl Ferenc válaszolt és megerősítette, hogy mint államfő foglalt állást az ügyben.

Közben még egy jelentős, közvéleményt felkavaró eseménnyel kapcsolatban is megszólalt az államfő: a „hídcsatáként” elhíresült 2002. július 4-i demonstráció után nyilatkozatban ítélte el a történeteket, és kijelentette, a törvénytelen megmozdulás semmilyen formában nem elfogadható, és be kell látni, hogy a törvényes rend biztosítása a mindenkori kormány felelőssége.

Az elnök politikai aktivitása a szociális törvénycsomag kapcsán meglepetésként hatott, hiszen az államfő vétőjával vállalta a kormánnyal való konfrontációt, ez pedig felvetette egy új elnöki szerep kialakulásának lehetőségét.

A státustörvényt ért bírálatokkal kapcsolatban készült uniós szakértői anyagról szóló közleményében is „nézeteltérése” volt Mádl Ferencnek a Medgyessy-kabinettel. A szintén heves társadalmi vitát kiváltó drogtörvényt viszont aláírta az államfő.

A kórháztörvényt azonban visszaküldte az Országgyűlésnek, vállalva az újabb konfrontálódást a kormánnyal, a törvényt pedig később az államfő alkotmányértelmezési indítványa nyomán az Alkotmánybíróság megsemmisítette. A kórháztörvényvel szembeni politikai vétője, majd a következő két alkotmányossági vétő már jelezte, hogy Mádl Ferenc saját korábbi szerepfelfogásánál aktívabb lett, és többször a politikai napirend szereplőjévé vált.

A vétők tekintetében pedig ez az aktivitás megmaradt, és növekvő tendenciát mutatott, azonban más tekintetben az államfő nem vált politikaformáló tényezővé, tevékenysége a szimbolikus funkciókra és az alkotmányos védelemre korlátozódott.

Mádl Ferenc utoljára a kettős állampolgárságról szóló eredménytelen népszavazás kapcsán érezte szükségét a megszólalásnak: levélben kérte fel az Országgyűlést törvényjavaslat kidolgozására.

Ha azonban az elnök radikálisan változtatna szerepfelfogásán, rendszeresen élne egyéb alkotmányos jogaival is, főképp kezdeményezésekkel, a jelenleginél lényegesen jelentősebb politikai napirend befolyásoló szereppel bírna, hiszen erre alkotmányos hatáskörét tekintve elméletileg lehetősége van.

ÖSSZEGZÉS

Az államfő hatalma bár alkotmányjogi szempontból csekély, a gyakorlatban a „gyenge” és a „közepesen erős” elnöki modell is kialakult, de utóbbira csak 1990–1993 között volt példa. Mind-ebből arra következtethetünk, hogy az alkotmány szövege mellett a köztársasági elnök szerepfelfogása van legnagyobb hatással tényleges politikai súlyára. Az egyéni szerepfelfogást pedig olyan további tényezők befolyásolják, mint a politikai szituáció, az államfő személyisége, habitusa stb. Ezen tényezők vizsgálata alapján megállapítható, hogy Göncz Árpád első államfői ciklusa kivételesen aktív volt, míg általában a reprezentatív-szimbolikus államfői modell volt jellemző a gyakorlatban és vált hagyománnyá a magyar politikai rendszerben.

Bár Mádl Ferenc politikai és alkotmányossági vétóinak számát tekintve aktívabbnak bizonyult, mint Göncz Árpád utolsó hat hivatali évében, ez mégsem jelent automatikusan visszatérést az első ciklus közepesen erős, ellensúlyszerepet vállaló államfői modelljéhez. Mádl Ferenc elnökségére nem vonatkoztatható a politikailag aktív elnöki szerep, csupán többször élt a számára adott alkotmányos jogosítványokkal. Pártpolitikai ügyekben való megszólalását tekintve passzívnak mondható az elnök magatartása, ebben tehát Göncz Árpád második államfői időszakának gyakorlatát követte. Mádl Ferencnek nem volt olyan éles konfliktusa sem a pártokkal, mint elődjének első hivatali éveiben.

A köztársasági elnök mai megnyilvánulásai azonban elmaradnak az alkotmányban biztosított lehetőségektől. Az államfő rendszeresen élhetne például a törvény- vagy a népszavazási kezdeményezés jogával, illetve bármikor felszólalhatna a parlamentben, ezáltal a jelenleginél lényegesen komolyabb befolyásra lehetne a politikai folyamatokra.

Az alkotmány arra is lehetőséget nyújt a köztársasági elnöknek, hogy kifejtse saját álláspontját valamely kérdésben, de olykor az elnök hallgatásának is üzenetértéke lehet. Alkotmányos helyzetéből adódik, hogy a legfőbb közjogi méltóság természetesen nem azonosulhat nyíltan valamely politikai oldallal („kifejezi a nemzet egységét”), viszont a demokratikus rend védelmében bizonyos kérdésekben meg kell szólalnia („örkődik az államszervezet demokratikus működése felett”). Ezáltal nehéz helyzetbe kerülhet a köztársasági elnök, ha személyét pártpolitikai vitákba akarják bevonni, hiszen, ha állást foglal, elfogulatlanságát, semlegességét kérdőjelezhetik meg, ha viszont nem szólal meg egy fontos, az egész társadalmat érintő kérdésben, azzal vádolhatják, nem tesz eleget alkotmányos kötelezettségének, feladatának.

A különböző politikai erők, különösen az éppen aktuális ellenzék részéről gyakori, hogy napi politikai ügyekben szólítják

meg a köztársasági elnököt, ezzel nagyobb súlyt kívánnak adni az általuk fontosnak ítélt ügynek. Az államfő véleménye, tekintélyéből kifolyólag, tehát nem mellékes a pártok számára. Ezért kaphat különösen nagy jelentőséget vétője egy adott politikai szituációban.

Az államfő két legfontosabb jogosítványa az alkotmányossági és a politikai vétő, mivel ezen eszközeivel az elnök, ha korlátozott mértékben is, de befolyásolhatja a törvényhozás menetét. Jogi hatásán túl azonban a vétő alkalmazásának jelzésértéke is lehet a politikai vezetők felé. Tehát, ha az elnök visszaküld egy törvényt az Országgyűlésnek vagy normakontrollra utalja az Alkotmánybíróságnak, akkor ezt az alkotmányosság védelmében teszi, azonban politikai jelentősége is lehet lépésének. Az államfő végső soron aktuálpolitikai kérdésekben foglal állást a vétő alkalmazásával, és mivel, mint a legmagasabb közjogi méltóság teszi ezt, a politikai erők számára releváns, mely politikai állásponttal egyezik az elnök véleménye. Így akárcsak az Alkotmánybírósággal kapcsolatban, a köztársasági elnök esetében is felmerül az a feltételezés, hogy tevékenysége „átpolitizálódik”, azaz nem maradhat politikailag semleges a törvényhozás aktuálsával kapcsolatos döntése során.

JEGYZETEK

- ¹ 1991. szeptember 23-án az Alkotmánybíróság a köztársasági elnök jogkörét illetően megállapította, hogy a hadsereg vezetése békeidőben nem a köztársasági elnök feladata, a Magyar Televízió és a Magyar Rádió vezetőinek kinevezését és leváltását illetően pedig az államfőnek a demokráciát súlyosan veszélyeztető esetekben van mérlegelési joga.
- ² Ezek a felszólalások a következők voltak: 2000. június 6.: megválasztása alkalmával köszönetnyilvánítás, eskütétel; 2000. november 30.: az Európai Bizottság által közzétett országjelentés kapcsán; 2002. február 26.: a választások közeledtével történő felszólalás; 2002. május 15.: javaslat a miniszterelnöki posztra, az Országgyűlés alakuló ülésének megnyitása, 2003. február 4.: a Szent Korona újra Magyarországra kerülése okán való megszólalása; 2005. június 7.: Sólyom László államfővé választása alkalmából mondott köszöntő.
- ³ László György–Wisinger István (szerk.) (1994): Beszélgetések az elnökkel. Budapest, 124. o.
- ⁴ Uo. 125. o.
- ⁵ Gyurcsány Ferenc „árnyékállam” kiépülésére utaló megjegyzése szerint: az államfő aktusa „megerősítheti azt a véleményt, hogy létezik együttműködés a mai ellenzéki párt és az általa jelölt vagy kinevezett közjogi méltóságok és köztisztviselők között annak érdekében, hogy létezhesen egy párhuzamos hatalom ma Magyarországon”.
- ⁶ A biztonsági kamerák ügyében az államfő az általános személyiségi, illetve információs önrendelkezési jogok védelmében emelt vétót. A felsőoktatási törvény körül elsősorban politikai természetű viták összpontosultak, nem szakmaiak. Az államfő szerint pedig a törvény egyes szabályai ellentétesek a tudományos élet szabadságával, az oktatási miniszter viszont úgy látja, az elnök kifogásai nem érintik a jogszabály lényegét. Az ügynöktörvény esetében

olyan ügyről van szó, melynek törvényi szabályozása hosszú idő óta vita tárgya a magyar politikai közéletben, és az államfő már korábban – a Mécs Imre-féle bizottság felállításakor – is szükségét érezte a közbeavatkozásnak. A kisebbségi önkormányzati törvényt a népszuverenitás csorbulása és a választójog egyenlősége szempontjából tartja aggályosnak Mádl Ferenc.

- ⁷ Korábban is küldött vissza törvényt az Országgyűlésnek még az Orbán-kormány idején, az úgynevezett pénzügyi „salátatörvényt”, melynek oka az volt, hogy a törvény zárószavazása során az Országgyűlés – egy adminisztratív hiba folytán – nem az Országgyűlés által korábban már kinyilvánított szándékával megegyező tartalmú törvényszöveget fogadta el. Ebben az esetben tehát nem a jogszabály érdemi részét kifogásolta az államfő.
- ⁸ Később, 2003. november 11-én a köztársasági elnök az Európai Parlament tagjainak megválasztásáról és jogállásáról szóló törvényt is visszaküldte az Országgyűlésnek, mert a törvénynek minősített többséget igénylő, lényegi részei nem kapták meg a szükséges többséget. Ebben az esetben tehát a jogszabály elfogadásának módjával nem értett egyet az államfő.
- ⁹ A köztársasági elnök indítványa az Alkotmánybírósághoz az alkotmány 26. § (2)–(3) bekezdéseinek és az alkotmány 30/A. (1) bekezdésének e) pontjának értelmezésére vonatkozóan 2003. június 30.

EURÓPAI UNIÓ

BÖRÖCZ JÓZSEF–MAHUA SARKAR

Mi az Európai Unió?¹

E tanulmányunkban két kritikai megközelítésmód – a világrendszer-elmélet és a posztkoloniális elemzés –, továbbá egyetlen, kulcsfontosságú hasonlat erejéig a flexibilis globális termelés szociológiája segítségével globális geopolitikai olvasatát adjuk az Európai Unió (EU) jelenségének. Elsőként kritikai elemzésnek vetjük alá az EU-val kapcsolatos szakirodalom azon – meglehetősen jelentős – részét, amely jobbra csak implicit módon (néha azonban *expressis verbis* is) államként tekint az Európai Unióra. Ezután felvázolunk néhány olyan mechanizmust az EU külső és belső kapcsolatrendszereinek kapcsán, melyek lehetővé tették az EU számára – melyet mi a föntiektől eltérően nem államként fogunk föl –, hogy sikeresen működjék egy olyan közegben, ahol rajta kívül szinte minden egyéb szereplő állam. Végezetül némely, az alvállalkozói-beszállítói láncolatok gazdaszociológiájából merített megfigyelések alapján kísérünk meg választ adni arra a kérdésre, milyen elméleti eszközök segítségével ragadható meg az EU az államiság analógiáján túl.

NEM ÁLLAM

A nyugat-európai integráció története nagyrészt a széthúzás, az érdek- és értékkonfliktusok, s a viharos, drámai feszültségekkel terhes, az utolsó utáni pillanatban improvizált, senki által igazán nem támogatott, kiizzadott kompromisszumok története. Ugyanakkor a közös valuta bevezetése és nyilvánvaló sikere úgy tűnik, szinte teljesen háttérbe szorította az EU-ról szóló szakirodalom azon, korábban jól kivehető vonulatát, mely sze-

rint az EU nem állam, hanem más, valamiféle újszerű vámunió, kormányközi szervezet vagy ezek valamilyen öszvérváltozata, netán a közhatalom egyéb, eleddig ismeretlen válfaja volna. Továbbra is támadhatatlanul érvényesek azok a vezető EU-szakértő politikatudósok és szociológusok által tett megfigyelések, melyek szerint például „a tagállamok meglepő sikerrel védelmezik a saját gazdaságuk irányítására vonatkozó érdekeiket” (Streeck, 1996: 65), s hogy az EU egész történetén végigvonul „a nemzetek fölötti európai jog és a kormányközi európai politikacsínálás kettőssége” (Scharpf, 1996: 15). Mégis, az EU mai szakirodalmát egy fölöttébb „egységbe forrt”, feltűnően államszerű politikai szervezet képe látszik meghatározni. Ez annál is meglepőbb, mivel – miként azt például az EU-szakirodalom élő klasszikusa, Philippe Schmitter már jó tíz évvel ezelőtt megmutatta (1996b: 133–138) – az államiság fogalmának csak ügyel-bajjal találnánk olyan jelentését, amely maradéktalanul vonatkoztatható volna a jelenlegi EU-ra, s az állam mivolta még a jövőre nézve is csak az egyik, s nem is szükségyszerűen a legvalószínűbb kimenetele a ma megfigyelhető európai integrációs folyamatoknak. Az EU jövőjéről folyó viták (szövetségi-nemzet fölötti vagy konföderatív-kormányközi szervezet? Egy- vagy „többsebességű” unió? Központosított vagy decentralizált hatalmi szerkezet? stb.) háttérben kimondatlanul is az a feltevés áll, hogy a vita tárgyát a majdani EU *mint állam* minéműsége képezi. Eközben még abban sincs egyetértés, érvényes elemzési egység-e az Európai Unió (Stone-Sweet és Sandholtz, 1998, Caporaso *et al.*, 1997) – e kérdésre még tanulmányunk végén módunk lesz visszatérni. Az is teljesen egyértelmű, hogy eközben az államok már viszonylag régóta „nem az egyedüli, s talán nem is a meghatározó aktorai a regionális-nemzetközi rendszernek” (Schmitter, 1996a: 6), s hogy emiatt az EU-t (a nemzetközi rendszer többi résztvevőjéhez hasonlóan) aligha érthetjük meg önmagában, azaz anélkül, hogy az államszocialista tömb szétporlása utáni helyzetben a geopolitikai dráma többi szereplőjéhez fűződő viszonyát tekintetbe ne vennénk. Mindezek ellenére az EU-val kapcsolatos szakirodalom túlnyomó része a nyugat-európai állam egyfajta leegyszerűsített képzetén mint szemüvegen keresztül tekint az EU-ra. Mindehhez járul, s mindezt részben meg is magyarázza az a csaknem a szakirodalom egészére jellemző tendencia, hogy az EU működés módjának értelmezésekor figyelmen kívül hagyják az EU szerkezeti jellegzetességeinek és magatartásának *külső*, az EU és az EU-n kívüli világ közötti kapcsolatokban megjelenő elemeit. Így – a globális viszonyokkal foglalkozó társadalomkutatók bánatára – a tipikus EU-elemzésből szinte teljesen hiányzik a geopolitikai mozzanat.

Első pillantásra egész tűrhetően leírja az EU-t az állam analógiája. Az Európai Unióban rendszeresen tartanak választáso-

kat, parlamentje pedig rutinszerűen bocsát ki „törvényeket” és egyéb „szabályokat” és „előírásokat” – e vonások kétségkívül hagyományosan a modern állam jellegzetességei. Az EU-nak jelentős hatalommal bír, a társadalom többi részétől és az egyéb elitcsoportoktól élesen elkülönülő, weberi terminusokban leírható bürokráciája van, nem beszélve a sok gonddal és kompromisszumok százain keresztül megfogalmazott, hivatalos „politikáiról” (lásd például az EU kereskedelmi politikáját, a gazdasági versennyel kapcsolatos politikáját, mezőgazdasági politikáját stb.). Az EU által termelt joganyagáradatban (az *acquis communautaire*-ben) foglaltakat mind az EU-n belül, mind pedig azon kívül az összes érintett nagyjából betartja, vagy legalábbis tiszteletben tartja. Az EU központi szerve – a bizottság – olyan részfeladatok ellátására szakosodott szervezetekből áll, melyek munkamegosztása nagyjából emlékeztet a modern államok kormányait alkotó minisztériumok közötti feladatmegosztásra. Az Európai Bizottság 2004-ben leköszönt elnöke, Romano Prodi többször is megerősítette az állami analógiát azzal, hogy az „EU kormányként” határozta meg az általa irányított testület mibenlétét. Az EU Tanácsa egyfajta kollektív elnöki feladatkört tölt be. Van az EU-nak erős, a tagállamokkal szemben felülbírálati jogkörrel is fölrüházott központi bírósága (Európai Bíróság) és központi bankja (Európai Központi Bank), s az utóbbi buzgón őrökdi a jelenlegi 25 tagállam közül a teljes EU-gazdaság túlnyomó részét magáénak tudó tizenkettőben törvényes fizetőeszközként használt, a többiben pedig *de facto* hegemóniával bíró „közös valuta” stabilitása fölött. Az EU jogrendjéből hiányzik minden, a tagok kizárásának lehetőségére vonatkozó szabály és eljárás, s még a tagság fölfüggesztésének kérdése is csak a közelmúltban, a szervezet „keleti bővítése” kapcsán merült föl (az 1997-ben tartott amszterdami csúcstalálkózón). Az EU-n belüli politikai folyamat kitermelt egy széles körben „EU-alkotmánynak” titulált jogi szöveget is, s ez az államiság tematizáltságát jelzi, a ratifikációjával kapcsolatos minden politikai bonyodalom ellenére. Az EU nagykövetségeket tart fenn világszerte, és vezetői rutinszerűen írnak alá szerződéseket államokkal. Végül – s ez talán a legnyomósabb érv az EU államisága mellett – az EU vitathatatlanul nagy globális geopolitikai súlyt tudhat magáénak. Megnyilvánul ez az EU-nak a közvetlen környezetére gyakorolt hatásában csakúgy, mint abban, ahogy szándékait és érdekeit képes a világ egészére kivetíteni. A két kezünkön megszámlálhatjuk a világ azon aktorait, melyeknek geopolitikai jelentősége az EU súlyához fogható, s ezek vagy államok, vagy pedig – elvértve – transznacionális vállalatok (mely utóbbiak analógiája még az államénál is kevésbé alkalmazható az EU-ra). Mindezek alapján körülbelül állapíthatunk meg, hogy az EU valamiféle politikai-köz hatalmi intézmény, amely sok szempontból bír némi államszerű jelleggel.

Van azonban az EU szerveződési logikájának egy olyan eleme, amely alapvetően megkülönbözteti az EU-t a modern államtól, azaz megkérdőjelezi az államiság analógiájának érvényességét az EU-val kapcsolatban: *az EU-nak nincs végrehajtó apparátusa*. Mintegy szépirodalmi munkásságának részeként az Európai Bizottság elnöke utalhat ugyan az Európai Bizottságra mint „az EU kormányára”, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az EU-nak nincs végrehajtó gépezete² az „általános igazgatóságoknak” (Directorates-General) titulált kváziminisztériumok szintje alatt. Igazgatóságok tehát vannak, sőt, még azt is mondhatjuk, hogy valamiféle, áttételes értelemben még igazgatottak is vannak, nincs viszont saját szervezet, végrehajtó apparátus, vagyis hiányzik a modern állam sine qua nonja, a társadalomszervezet azon sajátos formája, melyen keresztül az igazgatás állami tevékenységének elvileg meg kéne nyilvánulnia.

Max Weber óta közismert és a politikaszociológia alapvetésének tekinthető definíció szerint az állam ugyanis nem más, mint az a szervezet, mely a legitim erőszak monopóliumával rendelkezik egy meghatározott területen. Az EU-nak nemcsak, hogy nincs monopóliuma a legitim erőszak vonatkozásában: a fizikai kényszer értelmében jószerével semmiféle erőszak-alkalmazási eszközrendszer nem áll az EU rendelkezésére – talán a félig-meddig megvalósult, csigalassúsággal fölálló „gyorsreagálású haderőt” kivéve, melynek konkrét feladatai még kidolgozásra várnak, s melynek mind a mérete, mind pedig a rendelkezésére bocsátott erőforrások nagyságrendje világosan mutatja, hogy távlatilag sem lesz sem hivatott, sem pedig alkalmas arra, hogy egy négyszázötvenmilliós, földrésznyi „EU-állam” globális stratégiai véderejének funkcióját ellássa. Részben a saját végrehajtó apparátus teljes hiányára vezethető vissza, hogy az EU-nak, mint említettük, nincs kizárási klauzulája, s hogy – mint azt a 2000-ben fölállított, a szélsőjobbaldalt is magában foglaló, s ebbéli minőségében a többi tizennégy EU-tagállam kormányai által ideológiailag demokráciaellenesnek, s így elfogadhatatlannak tekintett³ új osztrák kormány megalakulása nyomán kialakult nemzetközi fejtelenség és diplomáciai válság jól mutatta – még az EU egészére nézve alapelveként elfogadott politikai szabályokat megsértő tagállamok megrendszabályozására, adott esetben megbüntetésére vonatkozó szabályozás is komoly kívánivalókat hagy maga után. Az EU-nak sem saját tagállamaival, sem pedig az EU-n kívüli világ szereplőivel szemben nincs saját szervezeti intézményrendszere. Az autonóm cselekvésre való képesség – vagyis a saját végrehajtó hatalom – teljes hiánya nézetünk szerint kizárja, hogy az EU-t államként fogjuk föl.

Lehetséges persze az az ellenvetés, hogy léteznek olyan államok – így például a gyarmati lét utáni vagy a poszt-államszocialista harmadik világban –, melyeknek cselekvőké-

pességét oly mértékben aláásták a különféle politikai, gazdasági, társadalmi stb. válságok, hogy államkénti működésük gyakorlatilag megszűnt. Az EU ugyanakkor értelemszerűen aligha hozható közös nevezőre az államközi rendszer ezen, az állami cselekvőképesség tekintetében betegesen legyengült tagjaival. Vizsgálódásunk tárgyát élesen megkülönbözteti a nemzetközi rendszer minden egyéb tagjától az a tény, hogy soha nem is volt – és soha nem is törekedett arra, hogy legyen – saját végrehajtó apparátusa, s mégis kiválóan működik saját, az államiságétól legalább egy alapvető tekintetben elütő logikája szerint. Mi több, igen jelentős nemzetközi hatalommal és tekintéllyel bír, olyan hatalommal és tekintéllyel, amelyhez fogható az EU-n kívül csak államok mondhatnak magukénak.

HATALMI SZERVEZET – VÉGREHAJTÓ APPARÁTUS NÉLKÜL

Hogy éri el tehát az EU, hogy törvényeit, rendeleteit és egyéb jogi szabályozásait mind a belső, mind pedig az unión kívüli szereplők, szervezetek és intézmények nagy csoportja betartja, illetve – legalábbis nagy vonalakban – tiszteletben tartja? Talán még fontosabb: Hogyan biztosítja az EU, amely nem állam, saját geopolitikai sikerét? Miként képes arra, hogy jórészt államokból és nagyvállalatokból álló külső környezetét úgy formálja, hogy az az EU érdekeinek megfelelően viselkedjék? Más szóval, hogyan működhet sikerrel egy közhatalmi szervezet a legitim erőszak monopóliuma nélkül, vagyis elkerülve azt, hogy államná váljon egy olyan rendszerben, ahol szinte minden egyéb szereplő állam?

Ha e szempontból vetjük az EU-t vizsgálat alá, egy négy mechanizmusból álló, fölöttébb kifinomult hálózatrendszer képe alakul ki előttünk: ezek együttes alkalmazása látszik biztosítani az EU meglepő geopolitikai sikerét. E négy hálózati mechanizmus a következőképpen ragadható meg: 1. a tagállamok apparátusaihoz fűződő kapcsolatrendszerek, 2. a kormányközi szervezetek, 3. a „keleti bővítés” geopolitikai játszmája, illetve 4. az EU-ban székelő transznacionális vállalatok részvétele a nemzetközi rendszer hatalmi folyamataiban. Tanulmányunk következő szakaszában e négy kapcsolathálózati mechanizmust vesszük szemügyre közelebbről.

A tagállamok apparátusai

Az EU-joganyag végrehajtásában és az EU geopolitikai érdekeinek széles körű érvényesítésében kulcsszerep hárul a tagállamok apparátusaira. A teljes jogú EU-tagság azzal a kötelezett-

séggel jár, hogy a tagállam mint saját joganyagát hajtsa végre az *acquis communautaire*-t. E látszólag egyszerű, logikus és sok szempontból magától értetődő előírás természetesen politikai problémák sorát hozza elő, hiszen az egyes tagállamok legitimációs szerkezetei gyökeresen eltérnek az EU különféle szabályozás- és jogalkotói testületeinek legitimációs struktúráitól. Ebben az értelemben az EU működésmódjának leírására széles körben használt, elegáns képlet – mely szerint az EU nem más, mint a tagállamok szuverenitását egybeolvasztó és azt minden tag rendelkezésére bocsátó szervezet („sharing and pooling of the member states’ sovereignty”)⁴ – egyfajta szerződéses viszonyt ír le, melyben az EU mintegy a tagállamok hátán lovagol, vagyis lényegében valamiféle metaállamnak tekinthető.

A metaállam azonban nem ugyanaz, mint az állam. A modern állam végrehajtó funkciója a törvényhozói hatalom és az állampolgárok kollektív testülete által nyújtott legitimáció közötti, meghatározóan fontos, szoros, egyszeri és megismételhetetlenül zárt kapcsolaton alapul. A saját végrehajtói apparátus hiánya egy lépéssel még a modern államnál is jobban eltávolítja az EU-t az állampolgártól, azaz az EU-szerte uralkodó, liberális államfölfogás szerint a legitimitás végső forrásától. Így súlyos, sokszor áthidalhatatlan szakadék keletkezik a mai nyugat-európai társadalmak lakosai mint állampolgárok és az állítólag az ő politikai érdekeiket artikulálni, értékorientációikat képviselni hivatott szervezetek, a nyugat-európai államok törvényhozói és végrehajtó apparátusai, illetve az ezek fölé rendelt, metaállam EU között. Alighanem az EU mint metaállam legitimációs rendszerének papírvékonyasága, s az EU politikai szférája és az állampolgárok életvilága közötti távolság magyarázza például a legutóbbi évek nyugat-európai választásain megfigyelhető, makacs empirikus összefüggést, hogy az európai parlamenti helyeket eldöntő szavazásban választási rendszertől függetlenül mindenütt sokkal kevesebben vesznek részt, mint az adott társadalom „saját” állami törvényhozásának összetételét meghatározó szavazásokon. A legutóbbi választások során ezen európai uniós „legitimációs deficit” uniós átlagértéke elérte a választásra jogosultak 24,4%-át⁵, s skálája Írországtól (2,9%) és Litvániától (10,4%) Svédorszáig (42,5%) és Szlovákiáig (53,4%!) terjedt. A ma Nyugat-Európában tapasztalható EU-kritika és az EU-ellenzők politikai aktivizmusa okkal-joggal irányítja tehát az EU és az állampolgárok közötti távolságra a közfigyelmet. Az EU és az állampolgárok közötti viszony áttételes és a nyugat-európai államok állampolgárai számára ködös, áttekinthetetlen jellege nagyban alátámasztja azokat a vádakot, melyek szerint az EU még a liberális, képviseleti-„polgári” demokrácia erősen korlátozott demokráciafelfogása szerint sem tekinthető demokratikus intézménynek.

A KORMÁNYKÖZI SZERVEZETEK

Talán még érdekesebb, miként tesz szert az EU jelentős geopolitikai hatalomra azáltal, hogy tagállamai egyben tagjai különféle olyan, a világfolyamatokat alapvetően kordában tartó kormányközi szervezeteknek és stratégiai csoportosulásoknak, mint a Világkereskedelmi Szervezet (WTO), a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Világbank (IBRD), az Európai Rekonstrukciós és Fejlesztési Bank (EBRD), az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (OSCE), az ENSZ és ennek sok száz szakosított szervezete, illetve az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO). Mivel a külső védelem az állam egyik legjelentősebb végrehajtó hatalmi funkciója, s mivel ez meghatározóan fontos részét képezi a nagy politikai szervezetek geopolitikai stratégiájának, témánknak alapvető részkérdése, hogyan szervezi meg globális védelmét az EU.

Az elmúlt hatvan év európai geopolitika-történetének ismeretében nem meglepő: az EU globális, stratégiai védelmét a NATO látja el. Ez az egyszerű tény fölöttébb érdekes hatalompolitikai megoldást takar: a NATO intézményi mechanizmusai jóval szélesebb globális hatalmi bázist ölelnek föl, mint ami a tagállamok egyszerű „szuverenitás-összeolvaszó és -újraelosztó” rendszeréből következnek. Az a tény, hogy az EU védelmét *de facto* a NATO látja el, nem pusztán abból következik, hogy az EU tagállamainak jelentős része mintegy „véletlenül” éppen a NATO-nak is tagja. A NATO – és vele a nyugat-európai stratégiai védelmi rendszer – alapjellegzetességei a hidegháború történetében gyökereznek. Ez egyben jelzi azt is, hogy az EU mint szervezet maga is a csaknem ötvenéves európai geopolitikai konfliktus sajátos, szervezetszociológiai szempontból fölöttébb különös terméke. Az EU – a hidegháború során kialakított, mára jól bebetonozott geopolitikai stratégiai megfontolásoknak megfelelően – mondhatnánk: mintegy alvállalkozásban – a NATO-ra testálja saját védelmének feladatát. Mindezt NATO-tag tagállamain keresztül teszi, ám az ebből a szervezeti átfedésből következő védelem-, hírszerzés-, technológia- és egyéb globális geopolitikai előnyökből végső soron nemcsak a NATO-tagállam EU-tagok részesülnek, hanem Nyugat-Európa egésze, így a térség nem NATO-tagállamai is. Az EU és a NATO viszonyára minden egyéb stratégiai szövetségnél jobban alkalmazható a történelmi elkötelezettség, a hosszú távú partneri viszony fogalma, mely előnyös globális pozíciókat biztosít mind Nyugat-Európa, mind pedig Észak-Amerika társadalmi számára a technológiaáramlások, a termelés és az ezek alapján egyre növekvő egyenlőtlenségek globális rendszerében. Az EU–NATO stratégiai szövetségben foglalt globális geopolitikai viszony szervezetszociológiai szempontból meglehetősen figyelemre méltó, újszerű megoldást szült: az EU külső s részben

belső védelmét is egy olyan szervezet látja el (s bizonyos mértékben még finanszírozza is), mely fölött sem maga az EU mint szervezet, sem pedig az EU egyes NATO-tag tagállamai nem gyakorolnak teljes, osztatlan, szuverén közhatalmat. Nyugat-Európa területvédelmét egy, az emberiség története során példa nélkül álló mértékű, abszurd túlerőt fölvonultató geopolitikai hatalomkoncentrációs rendszer látja el: a NATO-ba tömörült, s a világnépeesség alig tíz százalékát kitevő államok együttes világgazdasági súlya meghaladja a világ-GDP felét. Az e fölállás mögött meghúzódó gazdasági, politikai, morális és kulturális-reprezentációs szerkezetek megértése nélkül el sem kezdhető a mai világ működés módjának leírása.

A „KELETI BŐVÍTÉS”

Az 1989 óta eltelt időszakban Kelet-Európa kulcsszerepet játszott az EU geopolitikai stratégiájában. A harmadik fontos mechanizmus, melynek révén érvényesülnek az EU globális érdekei, s melynek jóvoltából az EU-joganyag alkalmazásra kerül az EU határain kívül is így a „keleti bővítéssel” függ össze. A „keleti bővítés” lényege, hogy ennek során az Európai Unió beilleszti saját jogi struktúráit a keleti és délkeleti határán elhelyezkedő államok szerkezetébe, mintegy „beoltja” saját joganyagával szomszédainak jogrendszerét. Mint a téma iránt érdeklődő magyarországi olvasó bizonyára jól emlékszik a közelmúltból, az EU három feltétel teljesülésétől tette függővé a belépésre áhító pályázó államok taggá válását. E kritériumok egyike arra vonatkozott, a pályázó állam milyen mértékben veszi át és viszi be a gyakorlatba az EU joganyagát – a jelentkezés előtt.⁶ A kívülről oktroyált törvénykezés eme minősített esetét – és a szuverenitás ezzel összefüggő, jelentős mértékű sérülését – a pályázó államok mindegyike szó nélkül tudomásul vette, cserében az EU által kínált társult tagságért, amelyről viszont széles körben köztudott, hogy nagyon aszimmetrikus módon mind gazdasági, mind pedig geopolitikai szempontból az EU-nak kedvez. Eközben a teljes tagság időpontja és konkrét feltételei vonatkozásában az EU szinte az utolsó pillanatig „lebegtette”, bizonytalanságban tartotta a pályázó államokat és ezek társadalmait.

Fontos megkülönböztetni a „keleti bővítést” a csatlakozás fogalmától. Az utóbbi azt a lépést jelenti, melynek során a pályázó állam formálisan, teljes jogú tagként részévé válik az EU-nak, s megkapja a mérete alapján őt megillető, meghatározott számú helyet az Európai Bizottságában, az Európai Tanácsban, az Európai Parlamentben és az EU egyéb szerveiben. Így egyáltalán nem szükségszerű, hogy a „keleti bővítés” egyben csatlakozáshoz is vezessen, mint azt a kilencvenes évek végén a

„keleti bővítésben” való részvételre meghívott, ám a 2004-es bővítési menetből kihagyott Románia, Bulgária és Törökország társadalmi nemrég első kézből megtapasztalhatták.

A csatlakozást emellett ugyancsak célszerű megkülönböztetni a teljes befogadástól, amelynek lényege, hogy unió a belépő állam polgáira is kiterjeszt minden, a korábban belépett államok polgárait megillető jogot és lehetőséget. A formális csatlakozás nem szükségszerűen jelent teljes befogadást; a legtöbb korábbi tagállam ellenkezése ugyanis olyan helyzetet idézett elő, melyben az EU-állampolgársággal járó jogok egy meghatározott része (így a szabad mozgáshoz, a letelepedéshez és a munkavállaláshoz való jogok, azaz az EU négy „szabadsága” közül a legambiciózusabb „szabadság” megvalósulása) még igen csak várat magára a 2004-es csatlakozás kapcsán – konkrétan 2011-ig. Talán mondanunk sem kell, a kelet-európai munkaerőnek a nyugat-európai tőke által *Kelet-Európában* történő foglalkoztatására vonatkozóan természetesen semmi efféle korlátozás nincs életben, hacsak nem tekintjük a kelet-európai termőföld vételére vonatkozó – a „zsebszerződéses” megkerülő megoldások jó tíz évvel korábbi elharapódzásának ismeretében merőben formálisnak tekinthető – szabályokat ilyen előírásnak.

Eközben – mivel az EU törvénycsomagjának bevezetése az EU-ba való jelentkezés sikerének feltétele volt, vagyis mivel az EU-s joganyag bevezetése definíció szerint jó néhány évvel megelőzi a csatlakozást (a teljes befogadásról nem is szólva) – az EU-felvételi vizsgák rendszerét úgy alakították ki, hogy minden, az EU-tagsággal járó terhet a tagságra pályázó államnak kell viselnie, s teljesítenie kell minden, a tagsággal összefüggő kötelezettséget is, az egyetlen tagdíjfizetést kivéve. A pályázó mivolta ezzel együtt igen előnytelen gazdasági feltételrendszert teremt a kelet-európai tagjelöltek számára, hiszen a teljes tagsággal járó infrastruktúra-fejlesztési támogatások és szubvenciók hiánya versenyhátrányok sorát teremt nemzetgazdaságaik egésze, illetve tőkecsoportjaik számára. A Kelet-Közép-Európa számára létfontosságú nyugat-európai piacokhoz való szabad hozzájutás – így a nemzetijövedelem-termelés – strukturális akadályai pedig jelentős potenciális bevételi forrásoktól fosztják meg a pályázó államokat. Eközben – nagyrészt éppen az EU által előírt liberalizációs és államtulajdon-privatizációs folyamatok következtében – a belső termelés szinte kizárólag külföldi tulajdonban, a külföldi befektetők számára nyújtott, világméretben is igen vonzó szabályozási és adófeltételek között zajlik, s így drasztikusan beszűkülnek a poszt-államszocialista állam egyéb jövedelemforrásai is. Emiatt azután már-már törvényszerűnek kell tekintenünk, hogy az EU-tagságra áhítozó poszt-államszocialista társadalmak új világgazdasági illeszkedésének logikája a munkaerő újratermelését alig-alig biztosító bérszínvonal és az irrelevánssá válás határára szűkített helyi

állam mint kettős „versenyképességi tényező” körül szerveződik. Minél hosszabb a pályázóra rótt várakozási penzum, annál valószínűbb, hogy a kívül lét „átmeneti” problémái a pályázó társadalmak tartós szerkezeti jellegzetességeivé, belső sajátosságáivá válnak.

A jogi és szabályozási téren megfigyelhető függőség e formája a kelet- és kelet-közép-európai pályázó államok globális helyzetét némileg a gyarmati uralom bizonyos formáihoz, így a „függő területek”⁷, „protektorátusok” működésmódjához és a kívülről irányított kormányzás „indirekt uralom”⁸ néven ismert változataihoz teszi hasonlóvá. Az EU és Kelet-Közép-Európa közötti viszonyban különösen jól megfigyelhető az EU jelentős túlsúlya a gazdaságpolitika vonatkozásában. A 2004-ben csatlakozott (s teljes befogadásra a legoptimistább számítás szerint is csak 2011 táján kerülő) tagállamok várhatóan 18 évig fognak tehát e gazdasági kváziprotektorátusi helyzetben létezni; a bővítés következő fordulója kapcsán ma emlegetett államok – így Románia, Bulgária és Törökország – társadalmának ötéves csúszást feltételezve 23 évig, azaz csaknem egy emberöltőn keresztül lesz osztályrésze a külső függés ezen elrajzolt változata.⁹

A TRANZNACIONÁLIS VÁLLALATOK

Az Európai Unió alapvetően a nyugat-európai és észak-amerikai uralkodó osztályok némely, kulcsfontosságú csoportjainak közös, hosszú távú, globális, világtörténeti vállalkozása.¹⁰ Európa és Észak-Amerika kapcsolata oly fontos magyarázó eleme az EU kialakulásának és működésének, hogy megragadására kutatók egy csoportja (pl. Pollack and Schaffer, 2001) külön fogalmat, a „transzatlanti kormányzatiság” fogalmát vezette be. Egy, az EU-t civil társadalmi ellenőrzés céljából figyelő alapítvány nemrég arra hívta föl a figyelmet,¹¹ hogy – némely, mindkét földrészen tevékeny transznacionális vállalat jól szervezett, közös lobbitevékenységének eredményeképpen – az EU és az Egyesült Államok kiterjedt tárgyalásokba kezdett egy észak-atlanti szabadkereskedelmi és vámunió létrehozása céljából. Jól mutatja e lobbitevékenység sikerét, hogy egyik, a 2004-es bővítést és EU-választásokat megelőző, utolsó ülésén az EU Parlamentje elfogadott egy határozati javaslatot, mely felszólítja az EU központi szerveit, hogy „indítsanak be egy tízéves cselekvési tervet a transzatlanti piac elmélyítése és kiszélesítése, valamint a transzatlanti gazdaság és monetáris együttműködés elősegítése érdekében azzal a céllal, hogy 2015-re létrejöhessen egy akadálytalan, szabad transzatlanti piac”.¹²

Az EU a világ néhány legnagyobb hatalmú üzleti szervezete – a Nyugat-Európában gyökerező és/vagy ott aktív transznacionális vállalatok – és a Volker Bornschier és Patrick Ziltener

(1999: 35–36) által igen találóan brüsszeli „politikai vállalkozókként” aposztrófált EU-központ között kötött elitpaktum terméke. E paktum részeként az EU a nyugat-európai nemzeti államoknál egy-két nagyságrenddel nagyobb méretű belső gazdasági mozgásterét, az EU-n kívüli világ vonatkozásában pedig üzleti érdekeik képviselőinek hatékony szervezeti és geopolitikai bázisát, azaz globális előnyök egész sorát nyújtja a nyugat-európai transznacionális vállalatoknak. Mindezért cserébe a nyugat-európai transznacionális vállalatok tevékenységük legváltozatosabb formáin keresztül elősegítik mind az EU-s joganyag tiszteletben tartását, mind pedig az EU általános geopolitikai érdekrendszerének érvényesülését világszerte. Azt, hogy a transznacionális vállalatok kiemelt szerepet játszanak a világ társadalmi között megfigyelhető technológiai, pénzügyi és kereskedelmi függés különféle válfajainak kialakulásában és fenntartásában, a nemzetközi függőségről szóló szakirodalom immár jó két generációval ezelőtt pontosan leírta.¹³ Az EU megjelenése annyiban hozott újdonságot e vonatkozásban, hogy a nyugat-európai integráció a korábbiaknál jóval nagyobb globális súllyal rendelkező közhatalmi szervezet erőforrásait nyújtja a korábbinál jóval globalizáltabb termelésben részt vevő, azt jelentős mértékben szervező nyugat-európai transznacionális vállalatoknak. Ráadásul az EU arra is módot ad, hogy szervezeti-hatalmi egységmivolta következtében a nyugat-európai tőkeérdekek között korábban megfigyelhető rivalizálás és konfliktusok jelentős része értelmetlenné váljék és kiiktatódjék.

Az EU volt államszocialista szomszédainak az utóbbi tizenöt évben végbement átalakulása különösen jól szemlélteti az EU és a nyugat-európai transznacionális vállalatok közötti összjáték függőségteremtő hatását. Ennek során a közvetlen tőkebefektetéseken, kereskedelmi és technológiai úton létrejövő függőség mellett megfigyelhető volt a szabályozások hatalmi kényszerek útján történő oktrojálása, a gazdaságpolitika közvetlen, „kézi vezérléses” befolyásolása, a katonai, határőrizeti, oktatási, egészségügyi és egyéb társadalmi kérdésekről nem is szólva, szinte függetlenül attól, hogy e kérdések egyáltalán részét képezik-e az EU „kompetenciáinak”.

Államszocialista történelmük utolsó időszakában Kelet-Közép-Európa társadalmainak külső függési rendszerét a kötődések kettőssége jellemezte (Böröcz, 1992a, 1992b, 1993). A „kettős függőség” szerkezetei számos párhuzamos folyamat eredményeképpen jöttek létre. E sokrétű folyamatok között valószínűleg a hatvanas évek végétől a hetvenes évek közepéig bevezetett, részleges piacgazdasági reformok struktúraátalakító hatásai, a kelet-közép-európai államok nem alapszükségletet képező árucikkek magánfogyasztásának szubvencionálására vonatkozó, „középosztály-képződést támogató” döntései, illetve a térség államaira a fosszilis energiahordozók árrobbanásából

következő, késleltetett, de elkerülhetetlenül megjelent világ-gazdasági kényszerek voltak a leglényegesebbek. Miközben az államszocialista tömb moszkvai központja igencsak rövid geopolitikai pórázon tartotta a régió államait, Kelet-Közép-Európa kis- és középállamai egyre növekvő, típusosan a késő államszocialista időszakra jellemző, féloldalas függésbe kerültek a nyugat-európai tőke egyes csoportjaitól, különösen a bozóttűz módjára elharapódzott külső eladósodás jóvoltából (Andor and Summers 1998: 8–16). A külső függés ezen, második típusáról képzelte az államszocialista időszak rendszerreformáló értelmiségének nagy része, hogy mintegy a szovjet túlsúly ellentpontjaként a kelet-közép-európai társadalmak részleges emancipációjához vezet majd.

A szovjet típusú államszocializmus nyolcvanas évek végi összeomlásának fő eleme a térség társadalmi fölött gyakorolt szovjet geopolitikai ellenőrzés fegyelmezett és fokozatos megszüntetése – azaz a kettős függőség szovjet pólusának kiiktatása – volt. Ez ugyanakkor a társadalmat a piacgazdaságtól védelmű, az államszocialista időszakból öröklött mechanizmusok utolsó maradványainak fölszámolásával is együtt járt (Ferge, 1997, Thoma, 1998, Bereti, 2003). Részint a Nyugat-Európában honos, transznacionális pénzügyi tőkétől való függés már az államszocialista időkben létrejött szerkezetei révén, részint pedig az új, egységes és egyre mélyülő nyugat-európai integrációs folyamat geopolitikai tömegvonzásának következtében Kelet-Közép-Európa társadalmi szinte észrevétlenül kerültek a helyzetüket ma jellemző, az EU-tól való egypólusú függés állapotába.

Mint köztudott, Kelet- és Kelet-Közép-Európa modern története nagyrészt a különféle nyugat-európai aktoroktól való hosszú távú gazdasági és politikai függés története. E vonatkozásban Kelet-Közép-Európa államszocializmus utáni függősége csak két értelemben új: 1. intenzitása, mértéke tekintetében, és 2. abban a vonatkozásban, hogy e függőség mintegy „mágneses” központja, Nyugat-Európa a kapitalizmus történetében egyedülálló módon és mértékben egységes.

A kései államszocialista időkben kialakult adósságfüggés így szinte észrevétlenül változott kereskedelmi és befektetési függéssé, s mire az új jelöltek az EU-tagság kézzelfogható közelségébe kerültek, addigra már rég megtörtént exportorientált, másodlagos frissességű technológiákat alkalmazó ipari és szolgáltatási termelési helyszínné alakulásuk. A regionális integrációs rendszerek fölszámolása miatt (előre borítékolható módon) összeomlott iparuk szinte kizárólag külföldi tőkével, a külföldi befektetéseket támogató adó- és egyéb költségkedvezmények jóvoltából épült újjá, s immár szinte kizárólag az Európai Unió piacára termelt szinte kizárólag az Európai Unióból ide vándorolt tőke érdekeltségi rendszerében.¹⁴ Mire a ke-

let-közép-európai államok első csoportja 2004-ben formálisan belépett az EU-ba, a nyugat-európai transznacionális iparvállalatok, az ugyancsak túlnyomó részt nyugat-európai pénztőkével karöltve rég érdekeltségi-ellenőrzési körükbe vonták az EU keleti határvidékének volt államszocialista társadalmi által a világgpiacra vitt erőforrások – s benne kitüntetett helyen a munkaerő – értékesítésülésének folyamatát.

A külső gazdasági függés fogalmát eredetileg Latin-Amerika gazdasági, politikai és társadalomtörténetének megragadására dolgozták ki a huszadik század hatvanas és hetvenes éveiben.¹⁵ A Latin-Amerika és Kelet-Közép-Európa közötti, sok szempontból tagadhatatlanul erős analógia egy ponton azonban érvénytelenné válik. Az Egyesült Államok – Latin-Amerika regionális nagyhatalma és függőségének helyi centruma – ugyanis tagadhatatlanul *állam* a szó weberi értelmében, sőt, alighanem a világ második világháború utáni történelmének legnagyobb hatalmú és befolyású állama.

Az EU – Kelet-Közép-Európa gazdasági függőségének központja – ezzel szemben nem állam, hanem egy gyors átalakulásban levő, az államiság elől szinte bújkáló szupranacionális közhatalmi szervezet. Gazdasági hatalma és geopolitikai befolyása ugyan egyre inkább hasonlítható az USA hatalmához, ám az utóbbival szöges ellentétben az EU-nak nem áll rendelkezésére a közvetlen kényszer állami eszköztára. Ennek következtében az EU kizárólag az imént felsorolt indirekt, flexibilis, áttételes mechanizmusokon keresztül éri el globális befolyását. Tanulmányunk befejező részében az EU kapcsolatrendszerének ezen hajlékony, sokoldalú és rendkívül alkalmazkodóképes vonását próbáljuk értelmezni, s ezzel összefüggésben szólnunk a lehetséges következményekről is.

A KÜLSŐ KAPCSOLATRENDSZEREK KÖZPONTI JELENTŐSÉGE

Az EU-ról szóló könyvtárnyi szakirodalom, s különösen az EU föderatív avagy konföderatív jellegéről politológusok által folytatott viták egyik meghatározó vonása, hogy részvevői kizárólag *belülről* szemlélik tárgyukat. E vonatkozásban a társadalomtudományi viták ugyanabba a csapdába esnek, mint „a tagok szuverenitását egybeolvasztó és azt minden tagnak újraelosztó szervezet” képlete. Az EU-t mind a saját politikai beszédmódja, mind pedig a róla szóló tudományos viták jelentős része kizárólag mint részeinek valamiféle összegét képzeli el.

Az EU-t azonban aligha érthetjük meg anélkül, hogy globális összefüggésekbe ne helyeznénk.¹⁶ A fönt idézett, az EU globális sikerét, magas profitú, szolgáltatás- és technológiaintenzív főlhalmozási rendszerének globális talpon maradását biztosító

négy intézményi alapmechanizmusa közül három olyan, amelyeknek megvalósulásában kulcsszerepet játszanak a legkülönbélebb, az EU-n kívül elhelyezkedő szereplők, folyamatok, szervezetek és következmények. Ez utóbbiak tehát nem véletlenszerűen keverednek az EU történetébe, hanem központi jelentőséggel bírnak. Az EU sikere ezek működésén múlik; ezek az EU valódi pillérei.

1. táblázat. A 2003-ban EU-tagállamok gyarmatbirtokai 1878-ban, 1913–14-ben, 1933-ban és 1939-ben (ezer km², illetve %)

	1878 ¹⁷	1913 ¹⁷	1914 ¹⁸	1933 ¹⁷	1939 ¹⁸
A 2003-ban EU-tagállamok gyarmatbirtokainak összterülete (ezer km ²)	38 627	57 196	55 392	57 533	36 206
A 2003-ben EU-tagállamok gyarmatbirtokai az Európán kívüli lakható földterület százalékában ¹⁹	31,1%	46,1%	44,6%	46,3%	29,2%
A 2003-ben EU-tagállamok gyarmatbirtokai az összes gyarmatbirtok százalékában ²⁰	57,8%	73,4%		73,6%	

A fentiekén túl még egy alapvetően fontos történelmi ok miatt kell az EU-t globális összefüggésében látnunk ahhoz, hogy működését helyesen megérthessük. Az EU mában élő múltjának, történelmi beágyazottságának egyik központi eleme az a tevéleges szerep, amelyet a tagállamai és ezek elődei a modern világ legalapvetőbb globális szervezeteinek, így a tőkés világ-gazdaság és az államközi rendszer kialakulásának és fenntartásának folyamatában játszottak-játszanak. A huszonegyedik század elején az EU-szövetségbe forrt államok ugyanazok a szervezetek, mint amelyek egy-két generációval ezelőttig viszonylag közvetlen, ceremóniamentes formában gyakoroltak birodalmi főhatalmat a világ Európán kívüli részének jelentős hányada fölött. Mint az 1. táblázat adatai mutatják, még az 1930-as évek elején is – azaz történelmi léptékkal mérve igazán „tegnap,” s az EU közvetlen elődjének, az Európai Szén- és Acélközösség-

nek a kikiáltása előtt tizenvalahány évvel – a ma EU-tag nyugat-európai államok gyarmatbirodalmai még majdnem háromnegyedét tették ki a világ összes területi külbirtokainak, s a világ Európán kívül lakható szárazföldi területének csaknem felét foglalták el.²¹

Számos következtetés adódik mindebből. Először is arra a mában is meghatározóan fontos tényre irányítja a figyelmet, hogy az EU történeti örököse mindazon államoknak, melyek földarabolták és szétesztették egymás közt, majd évszázadokon keresztül uralták a világ Európán kívüli részét. Ahogy arra Michel Foucher francia történeti geopolitikus rámutat, „az Európán kívüli világban a jelenleg létező határok durván 60 százaléka külső eredetű, azaz nem a ma a két oldalukon található államok valamelyike húzta meg őket” (Foucher, 2001: 160). A mai országhatárok mintegy negyven százalékát a brit vagy a francia birodalmi hatalom húzta meg (uo.). Mindez érvényes persze Európán belülre is, gondoljunk csak a mai Kelet- és Kelet-Közép-Európára, benne Magyarországra. A birodalmi hatalmi viszonyok története nélkül sem a világ, sem pedig közvetlen térségünk történetét nem érthetjük meg.

A modern, nyugat-európai központú birodalmak és a kolonialitás története – azaz a kapitalizmus és a modern államiság világtörténete – nem más, mint az a folyamat, melynek során a nyugat-európai államok, valamint ezek különféle megbízottai és ügynökei leigázták és kizsigerelték a világ Európán kívüli társadalmait. Amikor a második világháború utáni világgazdasági és világpolitikai helyzetben létrejövő Európai Unió a nyugat-európai államok és nagyvállalatok globális hatalmának biztosítása végett külső szereplőkre, folyamatokra és szerkezetekre kezd támaszkodni, akkor ez a szervezetszociológiai újítás nem légüres térben, a semmiből jön létre, hanem jelentős, súlyos történelmi szerkezetekre, hagyományokra, mintákra és megoldásmódokra támaszkodik – nevezetesen arra a folyamatra, melynek során a nyugat-európai birodalmi államok célratörő racionalitással tartották uralmuk alatt a világ Európán kívüli részét. Az Európa-központú birodalmiság világtörténete tehát egyszerre útfüggési mechanizmus (vagyis olyan történeti intézmény, amely korlátozza a cselekvők arra való képességét, hogy új cselekvési irányokban tájékozódjanak), és egyszerre része a globális hegemoniára való törekvés intézményi mechanizmusainak. Az EU e vonatkozásban igazán nem ad, nem is adhat mást, csak ami lényege: a rasszista gyökerű „Európa nem Európa” különbségtételt, melynek kognitív és magatartási elemei mintegy sűrített formában képviselik az európai kulturális hagyomány legádázabb, legelvetemültebb, legemberellenesebb részét. Ha az Európai Uniót – bizonyos értelemben helyesen – olyan szervezetként írjuk le, amely tagállamainak „szuverenitását egyesíti és ebből részesíti valamennyi tagját”, akkor az EU-t

olyan szervezatként is látnunk kell, amely tagállamainak gyarmatbirodalmi történeti hagyatékát is „egyesíti és elosztja”.

A nyugat-európai központú gyarmatbirodalmak története a legnagyobb birodalmi rendszerek második világháborút követő időszakban történt fölbomlásának ellenére máig az emberiség egyik gazdasági, politikai, kulturális, morális és geopolitikai tekintetben legfontosabb közös eleme, s így a mai globális társadalmi gyakorlat egyik legalapvetőbb meghatározója. A gyarmatbirodalmi rendszer által létrehozott kapcsolatrendszerek egyenlőtlen, elnyomó és kizsákmányoló jellege szolgál a mai globális egyenlőtlenségek egész rendszerének alapjául. Mindennek talán a legnyilvánvalóbb következményeként a nyugat-európai társadalmak képesek voltak arra, hogy a gyarmatbirodalmi rendszer révén a kapitalizmus korai szakaszában létrehozzanak egy semmilyen racionális érveléssel alá nem támasztható, végletesen egyenlőtlen globális hatalmi rendszert, s ebben a saját maguk számára biztosítsák a legelőnyösebb életfeltételeket és a legnagyobb befolyást. Nyugat-Európa mai világgazdasági helye erre – a gyarmatbirodalmi rendszer jóvoltából elért korai csúcstra érése – vezethető vissza. Ha az EU tagállamainak szuverenitását egyesíti, akkor ezeknek ebül szerzett gyarmati zsákmányát is „egyesítenie” kell. A volt államszocialista tömb ma EU-tagságért pályázó társadalmi e zsákmányból kérik most a részüket.

A nyugat-európai politikai integráció létrejötté nemcsak a hidegháború kezdetével esett egybe, hanem a legnagyobb Európa-központú gyarmatbirodalmak összeomlásával is. Francia források alapján nagy biztonsággal állíthatjuk, az ötvenes évek elején született nyugat-európai integrációs rendszer logikájának szempontjából politikai-stratégiai alapkérdés volt, mi történjék a leendő tagállamok gyarmatbirodalmaival – pontosabban: milyen szervezeti keretben, milyen konkrét megoldások képzelhetők el arra, hogy az EU-ba belépő nyugat-európai államok úgy hozzák magukkal „saját” gyarmatbirodalmaikat, hogy az őket a gyarmataikhoz fűző hierarchikus uralmi viszony és az egymáshoz képest többé-kevésbé mellérendelő viszony ne váljék elviselhetetlen politikai feszültségek forrásává. (Nagy-Britannia EU-tagságának késleltetése mögött is nagyrészt az ezzel összefüggő kérdések rendezetlensége és a gyarmati viszonyok viharos átrendeződése állt.) Nemrégiben például Jonathan Gosnell mutatott rá (2002), hogy Franciaország részvételét az európai integrációs folyamatban például lényegében mindenki úgy képzelte el, hogy Franciaország mintegy magával hozza saját, korábban megszerzett a gyarmatait: az *Union Française* nevű szervezet keretében kialakított „különleges kapcsolatot” az Európán kívüli világ jelentős részével. A posztkoloniális irodalom és a négritude mozgalom úttörője, Aimé Césaire már 1950-ben írott, ma a posztkoloniális gondolkodás alapműveként szá-

mon tartott *Beszéd a kolonializmusról* (2000 [1950]) című eszszéjében pontosan látta mindezt.

Az EU gyarmatbirodalmi előtörténetére való utalások alig-alig lelhetők föl az EU jövőjéről szóló politikai, illetve társadalomtudományi vitákban: itt-ott meg-megemlítik mindezt az Európába tartó migrációs áramlások elemzése kapcsán (melyeknek háttérében a volt gyarmatok és nyugat-európai gyarmattartók közötti aszimmetrikus társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális-reprezentációs és morális viszonyok állnak). Indirekt fél- és negyedutalások formájában és módon föl-fölbukkan e téma akkor is, amikor politikai elemzők a jómódú nyugat-európai államok által volt gyarmataiknak nyújtott alamizsnát próbálják igazolni elemi történeti ténytöredékekre támaszkodó érvekkel. Az EU-val kapcsolatos szakirodalom ugyanakkor nagy ívben kerüli, hogy akárcsak említést is tegyen a gazdasági érték masszív és folyamatos, több száz éves Nyugat-Európába áramoltatásának folyamatáról, a nyugat-európai gyarmattartók által véghezvitt politikai erőszak, a birodalmi háborúk és az ismételt népiirtások évszázados következményeiről, a katonai-stratégiai hatalom „befolyási övezetek” formájában történő fönntartásáról vagy a korábban gyarmatosított, ma formálisan független, ám erőforráshiányban szenvedő társadalmak kulturális, politikai, morális és vallási szövetének folyamatos roncsolásáról. Mindezen jelenségek értelemszerűen relevánsak kell hogy legyenek az EU mai léte és működése szempontjából is.

A gyarmati rendszer felbomlása máig nem ért véget. Egy internetes világatlasz²² például ötvennyolc ma is „függő helyzetű területet” tart nyilván. Ebből tizenöt brit, kilenc francia, kettő dán s további kettő pedig holland „fennhatóság” alatt létezik. Összesen harminc ilyen területet – vagyis a ma *de facto* létező gyarmatoknak több mint a felét – EU-tagállam tart ellenőrzése alatt. Tagállamainak folyamatos gyarmati „érintettsége” miatt értelemszerűen az EU maga is részt vesz a gyarmati ügyekben, a szó négyszáz éves értelmében is. Bármely, az Európai Uniót helyesen ábrázoló térképnek föl kellene tüntetnie a Virgin- és Falkland-szigeteket, Martinique-ot és Réuniont, csakúgy, mint Grönlandot és Arubát. Az EU-tagállamok gyarmati közelmúltját tekintve már aligha meglepő, hogy a 2004-ben leköszönt Európai Bizottság külügyeinek vitelével Hongkong utolsó brit gyarmati helytartóját bízta meg a bizottság akkori elnöke. A nyugat-európai államok szuverenitásának rendszere a birodalmi világrend keretei között, Nyugat-Európa gyarmatosító államainak uralma alatt jött létre és formálódott. Ha az EU-t mint a tagállamai szuverenitását „egyesítő és újraelosztó” szervezetet értelmezzük, nem feledkezhetünk meg a megmaradt birodalmi ügyeik „egyesítéséről és újraelosztásáról” sem, a múltbeli birodalmi rablógazdálkodás ma is jól kamatozó profitjáról nem is beszélve.

Hacsak nem tételezzük föl azt a kultúrszociológiai abszurdumot, hogy a közös élménykörnek, a tudásnak, a habitusnak és a mentalitásnak, röviden: a kultúra formáinak nemzedékek közötti átvitele teljességgel megszűnik, akkor mindebből az is következik, hogy a nyugat-európai EU-tagállamok gyarmati történelme és a birodalmi hagyatéék egésze, beleértve a mai nyugat-európai jólétet, hatalmat, globális előjogokat és kulturális fennsőbbrendűségekre vonatkozó vélekedéseket, mind-mind része kell hogy legyen a nyugat-európai államok közös tudattartalmának. 2003-ban az Európai Unió összlakosságának kilencven százaléka olyan állam polgára volt, amelyet gyarmattartó hatalomként kellett föltüntetnünk az 1. táblázatban. Az EU tehát kiemelt, központi szerepet játszik a mai világban e kulturális örökség – a kolonialitás és a birodalmiság kulturális hagyatékának – artikulációjában, és az EU szociokulturális egysége jelentős mértékben e két hagyományelemre támaszkodik.

Végezetül idetartozik az is, hogy az Európai Unióban szövetkezett társadalmaknak van egy másik, a gyarmati rendszertől némely fontos részlet tekintetében eltérő, ám ugyancsak birodalmi hagyatékuk is, mégpedig a szárazföldi egybefüggő birodalmi struktúrák történelmi öröksége. Különösen releváns a birodalmiság e típusa Kelet- és Kelet-Közép-Európa vonatkozásában. Ha a modern világrendszer történetét joggal tekintjük a gyarmatbirodalmak történetének, akkor ugyanilyen joggal értelmezzük ezt úgy is, mint a szárazföldi birodalmak közötti komplex, többszereplős nagyhatalmi-geopolitikai játszmák történetét. E szárazföldi birodalmi szerkezetek egész modern története szinte másról sem szól, mint arról, hogy az erőforrások – így a termőföld, a népesség, a hágók, az utak, a hajózható folyók és elérhető kikötők, a természeti kincsek, az energiaforrások stb. – újraelosztásáért folytatott szüntelen küzdelem során e birodalmak előremasíroznak és visszavonulnak, felosztják és újrafelosztják egymás közt az útjukba kerülő kisebb államokat, társadalmakat, mikrorégiókat. Európa egész területe érintett ebben a több száz évig tartó, modern geopolitikai játszmában, benne a földrész keleti és középső fertálya is. Közlebbi térségünkben e vonatkozásban négy szárazföldi nagyhatalom – a Habsburg-, az oszmán, a porosz és az orosz birodalom – játszotta a legmeghatározóbb szerepet. Az Oszmán Birodalom megszűnt, fölváltotta a modern török állam: ma ez az EU legkitartóbb és legkitartóbban marginalizált tagjelöltje. Az Orosz Birodalmat egy más típusú birodalmi projekt keretében újratermelte a Szovjetunió, melynek föloszlása után ennek jogutódja, az Orosz Föderáció új európai szerepre tett szert: ez biztosítja Nyugat- és Közép-Európa energia- és nyersanyagbiztonságát, továbbá eurázsiai katonai ütközőzónaként szolgálja a nyugat-európai integrációs rendszer globális érdekeit. A másik két, régióinkban érintett birodalom központja – Németország és Auszt-

ria – az EU oszlopos tagja, míg a közelmúltban EU-tagjelöltté avanszált volt államszocialista államok (Albánia, Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia) kivétel nélkül e négy birodalom romjain, ezek visszavonulása, földarabolása vagy összeomlása után, a tizenkilencedik vagy huszadik században létrehozott kis- és középállamok. A birodalmiság e szárazföldi formája²³ tehát ugyancsak fontos közös történelmi öröksége az EU-nak.

AKKOR TEHÁT MI IS AZ EU?

Hogy írhatjuk le tehát az EU-t az itt fölsorakoztatott empirikus bizonyítékok alapján? Mit árul el mindez a közhatalom természetére nézvést? Ha a széles körben elfogadott, weberi kritérium (a legitim erőszak monopóliuma) szempontjából értelmezük tárgyunkat, egyértelműen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy saját végrehajtó apparátus hiányában az EU nem tekinthető államnak. Végrehajtó hatalom helyett az EU-nak fölöttebb jól szervezett, kifinomult hálózati kapcsolatrendszere van, s e kapcsolatrendszer tartja fenn az EU mint metaállam működését. Ahhoz, hogy az EU-t értelmesen megragadhassuk közhatalmi szervezetmivoltában, hiba volna (az EU-ról szóló szakirodalom nagy többségével együtt) kizárólag „Brüsszelle” – azaz az uniós szintű politikai és jogi-szabályozási folyamatokra koncentrálni. Álláspontunk szerint az összes érintett társadalmi formára és egységre – így „Brüsszelen” kívül a tagállamokra, az európai központú transznacionális vállalatokra, az Atlanti-óceán két oldalának tőkés osztályát egyre intenzívebben egybefűző globális osztályérdekekre, valamint az össznyugat- (és ma már közép-) európai politikai nyilvánosságban megfigyelhető társadalmi, kulturális, politikai és gazdasági mozgásokra – s az ezeket átfogó, egyetlen, sűrű szövetű hálózati „klikkbe” szervező történelmi folyamatokra is figyelnie kell annak, aki meg akarja érteni az EU mibenlétét. E folyamatok a kapitalizmus négy-öt száz éves történetében először a második világháború után létrehoztak egy közös nyugat-európai geopolitikai szervezeti rendszert, amely az eltelt ötven év során a közhatalom olyan új típusává alakult, amely külső és belső kapcsolatrendszerének sajátosságai következtében mintegy három lépés távolságot tart a világ azon szerveződési pontjaitól, ahol tetten érhető a weberi értelemben vett kényszer, az erőszak, az állami végrehajtó hatalom konkrét megnyilvánulásaiban.

Az e metaviszonyban létrejött távolság az EU-központ és a tagállamok között fontos összetevője az EU globális magatartásának: ez teszi lehetővé az EU számára, hogy „tisztán” ússzon meg olyan helyzeteket, amelyeken az államok nyakig sárosan,

üggyel-bajjal vergődnek át. Azzal, hogy stratégiai védelmének feladatát alvállalkozásba adja a NATO-nak, az EU elegáns távolságot tud tartani a globális geopolitikai erőszak szinte minden konkrét megnyilvánulási formájától – s teheti mindezt anélkül, hogy saját védelmét veszélyeztetné. A „keleti bővítés” folyamatában az EU keleti és délkeleti határvidékén elterülő, félperifériás volt államszocialista társadalmak EU-kompatibilitásához szükséges társadalom-, gazdaság-, politika- és kultúra-átalakítási feladatok „piszkos munkájának” jelentős részét az érintett társadalmak „saját” állami apparátusa és politikai elitje vállalta magára. A gazdasági, környezeti, társadalmi és jogi kényszerintézkedések nagy részét az EU-ban gyökeröző transznacionális vállalatok végezték anélkül, hogy az EU-nak bármikor is a konvencionális erőszak eszközéhez kellett volna nyúlnia. A globális gyarmatbirodalmi rendszer fölbomlása után is fennmaradt függőségi viszonyok, a német és osztrák központú szárazföldi birodalmak történetében kialakult és az államszocialista tömb összeomlása után újból, minden korábbinál intenzívebb formában létrejött függőség, továbbá a volt gyarmattartók és volt gyarmataik között újból és újból kialakuló újgyarmati kapcsolatrendszerek szinte a világ egész „volt államszocialista” és „harmadik-világbeli” részét az EU-hoz kötik, az utóbbi számára nagyon kedvező cserearányok, energia- és nyersanyag-ellátási rendszerek, a kisemmizett és minden (ön)védelmi képességétől megfosztott munkaerő foglalkoztatása és a volt államszocialista tulajdon mélyen értéke alatti külföldi tulajdonra váltása (vagyis az államszocializmus bukásából származó extraprofit) révén. Mindez anélkül történik, hogy az EU-nak a legkisebb mértékben közvetlenül részt kellene vennie a globális értéktobblet-eltulajdonítással összefüggő társadalmi és környezeti erőszakban. Nagyrészt alighanem épp a közvetlen erőszak konkrét megnyilvánulási pontjaitól való elegáns szervezetszociológiai távolságtartása miatt tarthatják az EU-t a morális „jó” megnyilvánulási formájának a nemzetközi politikában, ezzel is megerősítve az „európai jóság” több évszázados eurocentrikus ideológiáját.

Az erőszak azért oly központi eleme az államiségnek, mert alkalmas rá, hogy létrehozza az államot alkotó társadalmi csoportok számára létfontosságú közös jószágok egyik legfontosabbikát: a *rendet*. A modern állam erőszakmonopóliuma azonban nem önmagában létezik, hanem az elszámoltathatóságra vonatkozó társadalmi követelésekkel dinamikus kölcsönhatásban. Semmilyen egyéb erőszakszervezetnek nem kell szembenéznie az elszámoltathatóság olyan mértékével, mint az államnak. A végrehajtó apparátus, s így az erőszakmonopólium hiánya az EU esetében az elszámoltathatóság hiányához is vezetett. Az EU magatartása, követelései, érdekérvényesítő tevékenysége az egész világra, a világ összes társadalmára kiterjed, míg el-

számoltathatósága még saját polgárai vonatkozásában is fölöt-
tebb kétes.

A hatalom és a kényszer alkalmazására az EU által létrehozott kifinomult elosztási és alvállalkozói kapcsolatrendszer és az elszámoltathatóság visszacsatolási folyamatának teljes hiánya megdöbbentő hasonlatosságot mutat a gazdasági termelőtevékenységet globális szinten szervező mai nagyvállalatok tevékenységével, különösen a „flexibilis specializáció” (Piore és Sabel, 1984), a „hálózati szervezetrányítás” (Powell és Smith-Doerr, 1994) és a „just-in-time” termelés²⁴ néven ismert termelés-szervezési formákkal, amelyek közös jellegzetessége, hogy rendkívül komplex, többdimenziós alvállalkozási rendszerek (Eccles, 1981, ENSZ, 1981, Deyo, 1995). Az EU globális stratégiája különösen jól rezonál az áruláncolatok (commodity chains) gazdaságszociológiája (pl. Gereffi és Korzeniewicz, 1994) által föltárt összefüggésekkel, különösen ennek a „fölvásárló által irányított” és Gary Gereffi által leírt (1994) típusával. Ebben a kereskedelmi tőke szervezi a termelést, mely egymástól nagy távolságban elhelyezkedő, sok-sok termelő között kialakított, nagyon összetett kapcsolatrendszerekből épül föl. Mindez tipikusan a kereskedelem azon ágazataiban tud kialakulni, ahol a kereslet szerkezete nagyon diverzifikált és gyorsan változik. Miként az alvállalkozói rendszer jóvoltából a transznacionális vállalatok képesek arra, hogy rendkívül alacsony szintre szorítsák le a béreket, s mégis elkerüljék a tisztességtelen bérezés miatti politikai támadásokat, az EU is elegánsan kívül marad minden, globális érdekérvényesítési tevékenységének társadalmi hatásaival kapcsolatos számonkérési kísérlet hatóköréből.

Az EU-ban tehát igencsak szellemes, kreatív szervezeti megoldást hozott létre a nyugat-európai nagytőke, amely korábban ismeretlen mértékben megvalósítja a modern nyugat-európai liberalizmus egyik fő álmát: olyan profittermelő és globális előnyök egész sorát biztosító rendszer jött létre, amely képes a társadalmi átalakulások előnyös következményeit elválasztani az ezek alapjául szolgáló brutális erőszaktól és egyéb morális problémáktól. Mintha a „láthatatlan kéz” kitört volna a piacról: immár a politikai szervezet szférájában is működni látszik. 2003-ban a világ lakosságának mintegy hat százaléka az Európai Uniónál jelentkezett a világ össztermékének mintegy negyede-harmada.²⁵ Szinte erőfeszítés nélkül érte el a volt államszocialista államok szolgálatkész együttműködését, miközben – egy régi nyugat-európai geopolitikai álmat valóra váltva – részben ütközőzónává, részben pedig természeti és társadalmi erőforrássá redukálta Kelet-Közép-Európa társadalmait. A világ ma is létező gyarmatainak több mint a felének a birtokában, és a globális elnyomás, rasszizmus és politikai terror több évszázados történetével a háta mögött elérte, hogy széles körben a

politikai jóság megtestesüléseként tekint rá a világ nagy része. A NATO-val az oldalán az EU képes arra, hogy a semleges, szelíd, bársonyos erő önképét állítsa a világ többi társadalmi elé.

A társadalomtudományoknak – ha lépést akarnak tartani az EU-val és a globális elszámoltathatatlanság problémájával mint társadalmi ténnyel – az a feladatuk, hogy kidolgozzák a globális geopolitikai érdekek mentén nem állami, hanem alapvetően hálózati logika mentén szerveződött politikai közhatalom fogalmi apparátusát, az államiság hagyományos elméleti képzetein túl. A valóság nagyon is kézzelfogható, vadonatúj formában jelen van: az elmélet feladata, hogy megpróbálja vele lépést tartani, megpróbálja megragadni minden komplexitásával, gyorsaságával és sikamlósságával együtt.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a kölni Max Planck Institut für Gesellschaftsforschung, a Rutgers Egyetem, a Binghamtoni Egyetem (SUNY) és az MTA Politikai Tudományok Intézete támogatásával jött létre. Korábbi változata az *International Sociology* című folyóirat 2005/2. számában jelent meg. A szerzők ezúton köszönik meg Siba Grovogui, Melegh Attila és Patrick Ziltener hasznos jó tanácsait, valamint az *International Sociology* recenzensének és szerkesztőinek kommentárjait.
- ² E szabály alól a boszniai Mosztár városa képezi az egyetlen kivételt: ezt az EU közvetlenül igazgatja.
- ³ Miután a szélsőjobboldali, idegengyűlöletéről hírhedt FPÖ kapta meg a kormányzati pozíciók felét a 2000-ben megalakult, az Ausztria EU-tagsága utáni első új osztrák kormányban, az EU valamennyi tagja tizennégy, egymástól függetlenül bevezetett bojkott formájában fölfüggesztette az Ausztriával főnnállól kétoldalú kapcsolatát. Eközben az Európai Bizottság akkori elnöke, a szocialista volt olasz miniszterelnök, Romano Prodi az új osztrák kancellárhoz küldött gratuláló rutintáviratában azon „bizonyosságának” adott hangot, hogy Ausztria továbbra is ragaszkodik „a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok és szabadságok, valamint a törvényesség” tiszteletben tartásához (EU Official Document IP/00/123) és biztosította, hogy „várakozással néz elébe a konstruktív munkakapcsolatnak” Ausztriával (uo.). Az FPÖ-höz foghatóan szélsőjobboldali és/vagy idegengyűlölő pártok jelenléte az EU többi tagállamának kormányaiban még ennyi szemöldökráncolást sem idézett elő az Európai Bizottság részéről.
- ⁴ E kifejezést EU-szerte széles körben használják. Néhány hivatkozás a közelmúltból: Thomas Klestil (osztrák köztársasági elnök): <http://www.austria.org/press/prel0715b.htm>, Chris Patten (2004-ig az EU külügyi biztosa): <http://www.publicservice.co.uk/pdf/europe/spring2003/EU5%20Chris%20Patten%20ATL.pdf>, Romano Prodi (2004-ig az Európai Bizottság elnöke): http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/prodi/sp02_465.htm, illetve Jack Straw (brit külügyminiszter): http://europa.eu.int/futurum/documents/other/oth270701_en.htm. (Az idézett honlapok 2003. december 5-i állapota szerint.)
- ⁵ Az adatok forrása: http://www.idea.int/elections/voter_turnout_europe/images/EPElections-Table1.pdf, az elemzéseké pedig: http://www.idea.int/elections/voter_turnout_europe/index.htm.

- ⁶ Erről részletesebben ld. Böröcz 2000, Kovács and Kabachnik 2001 és Kovács 2001.
- ⁷ „Dependencies.”
- ⁸ „Indirect rule.”
- ⁹ Ld. még: Böröcz 2003.
- ¹⁰ Erről részletesebben ld.: Pijl, 1984, Arrighi, Barr and Hisaeda, 1999: 138–140, és Anderson, 1997: 57–63).
- ¹¹ <http://www.corporateurope.org/tpntabd.html> , a 2004. július 21-i állás szerint.
- ¹² Uo., utalva az Európai Parlament határozatának 17. paragrafusára: „European Parliament resolution on the state of the Transatlantic Partnership on the eve of the EU-US Summit in Dublin on 25–26 June 2004@ P5_TA-PROV(2004)0375-B5-0185/2004), 2004. július 21-i állás szerint.
- ¹³ Kiváló összefoglalását adja a szakirodalom e részének Gereffi 1994, McMichael 1996 vagy Sampat 2003.
- ¹⁴ E folyamatok részletes dokumentálása természetesen túlfeszítené e tanulmányunk kereteit. A korábban idézett forrásokon túl ld. még például Adam Burgess (pl. 1997), Böröcz (1999), Hannes Hofbauer és Andrea Komlosy (pl. 1998), Hofbauer (pl. 2003), Bill Lomax (pl. 1998), Hugo Radice (pl. 1998), illetve Szalai Erzsébet (pl. 1999) idevágó munkásságát.
- ¹⁵ Ezen irodalmat kitűnően összegzik Jorge Larrain (1989), illetve Alvin So (1990) nagyszerű könyvei.
- ¹⁶ Ugyancsak helyhiány miatt nem térünk ki részletesen itt a globális összefüggések gazdag társadalomtudományi irodalmára, csupán utalnunk Immanuel Wallerstein (pl. 1974), Samir Amin (pl. 1976), Giovanni Arrighi (pl. 1996), Christopher K. Chase-Dunn (pl. 1998), illetve Arrighi és Beverly Silver (pl. 1999) munkásságára.
- ¹⁷ A számítások Clark, 1936 (Table I: 23–24) alapján az Egyesült Királyság, Franciaország, Olaszország, Belgium, Dánia, Németország, Hollandia, Portugália és Spanyolország birtokolta „mandátumterületek” („mandates”), függő területek („dependencies”), továbbá önkormányzó területek („self-governing territories”) összeadásával készültek.
- ¹⁸ A számítások alapjául Ansperger, 1989 szolgált, aki Veit, 1915-öt idézi az 1914-es adatok vonatkozásában.
- ¹⁹ A Föld teljes szárazföldi területe 148 941 000 km². Ebből levontuk Antarktikut (14 .000 km²) mint lakatlan területet, továbbá Európát (10 507 630 km²). Így kaptuk a 124 88 370 km²-es, Európán kívüli lakhatóterület-adatot. Forrás: Hammond 1913.
- ²⁰ Clark 1936, Table IV, („Percentages of Territorial Holdings of the Western Powers”, p. 32) alapján.
- ²¹ Böröcz (2001) ugyanezt a táblázatot némileg más összefüggésben elemezte.
- ²² <http://www.worldatlas.com/dependtr.htm> , a 2002. május 3-i állás szerint.
- ²³ Böröcz (2001) részletesebben taglalja a tengerentúli és a szárazföldi birodalmiság közötti hasonlóságok és különbségek társadalomszervezeti következményeit és összefüggérendszerét.
- ²⁴ A „just-in-time” (azaz: „épp-időben”) termelési rendszert a Toyota Corporation dolgozta ki először a nyolcvanas években. Mint egy vállalatirányítási konzultáns cég honlapja kifejti, az ebben rejlő szervezeti innovációk gyökeresen „csökkentik a fogyasztói rendelés és a szállítás közötti időtartamot” (<http://rockfordconsulting.com/lean.htm>, a 2004. július 18-i állapot szerint), csakúgy, mint a termelési és elosztási folyamat egyéb pontjai közötti időt. A ma létező „just-in-time” rendszerek sokszor igen nagy földrajzi távolságok átfogására képesek (Prakash et al, n. d.). Ld. még McMichael (1996: 107).
- ²⁵ Cserearányon számítva, az IBRD 2002 adatai alapján.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Amin, Samir (1976): *Unequal Development. An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. New York, Monthly Review Press.
- Anderson, Perry (1997): „*Under the Sign of the Interim*.” In: Peter Gowan and Perry Anderson (eds.): *The Question of Europe*. London, Verso, Chapter 3., 51–76. pp.
- Andor, László and Martin, Summers (1998): *Market Failure. A Guide to the Eastern Europe's „Economic Miracle”*. London, Pluto Press.
- Arrighi, Giovanni (1996): *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*. London, Verso.
- Arrighi, Giovanni and Kenneth, Barr and Shuji, Hisaeda (1999): „*The Transformation of Business Enterprise*.” In: Arrighi, Giovanni and Beverly J. Silver. (1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis, University of Minnesota Press, Chapter 2., 97–150. pp.
- Arrighi, Giovanni and Beverly J. Silver (1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Ansperger, Franz (1989): *The Dissolution of the Colonial Empires*. London–New York, Routledge.
- Bereti Gábor (2003): „*Helyzetkép és jövőkép. Szociális fórum Miskolcon, 2003. április 5–6.*” *Eszmélet*, 60., 128–32.
- Bornschier, Volker and Patrick Ziltener (1999): „*The revitalization of Western Europe and the politics of the »social dimension«.*” In: Thomas Boje, Bart van Steenberghe and Sylvia Walby (eds.): *European Societies: Fusion or Fission?* London, Routledge, 33–52. pp.
- Böröcz, József (1992a): „*Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery*.” In: *Theory & Society*, 21: 77–104. Magyarul: „Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián.” *Szociológiai Szemle*, 1992, 3., 3–20.
- Böröcz, József (1992b): „*Dual Dependency and the Informalization of External Linkages: The Case of Hungary*”. In: *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, 14., 189–209. Magyarul: „Kettős függőség és a külső kötések informálissá válása.” *Eszmélet*, 1993, 18–19., 74–88.
- Böröcz, József (1993): „*Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality in Hungary*.” In: *Archives européennes de sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie / European Journal of Sociology*. XXXIV., 1. May, 81–107. Magyarul: „Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból.” *Politikatudományi Szemle*, 1995, 3. ósz, 19–39.
- Böröcz, József (1999): „*From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment and Peripheralization in Post-State-Socialist Central Europe*.” In: Smith, David A., Dorothy J. Solinger and Steven C. Topik. (eds.): *States and Sovereignty in the Global Economy*. London, Routledge, 193–209. pp.
- Böröcz, József (2000): „*The Fox and the Raven: The European Union and Hungary Renegotiate the Margin of »Europe«.*” *Comparative Studies in Society and History*, 42., 4. Oct., 847–75. Magyarul: „Térkép e táj. Az EU–magyar »párbeszéd«.” *Kritika*, 1998, 4., 2–9.
- Böröcz, József (2001): „*Introduction: Empire and Coloniality in the »Eastern Enlargement« of the European Union*.” In: Böröcz, József and Melinda Kovács. (eds.): *Empire's New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*. E-book available on-line at <http://aei.pitt.edu/archive/00000144/01/Empire.pdf>. Holly Cottage, UK, Central Europe Review. Magyarul: „Birodalom, kolonialitás és az EU keleti bővítése.” *Replika*, 2001, 45–46., 23 november, 4–50. pp.
- Böröcz, József (2003): „East European Entrants to EU: Diffidently Yours.” *The Polish Foreign Affairs Digest*, 3, 4 (9): 47–58.

- Burgess, Adam (1997): *Divided Europe. The New Domination of the East*. London, Pluto Press.
- Caporaso, James A., Gary Marks, Andrew Moravcsik, and Mark A. Pollack (1997): „Does the European Union Represent an *n* of 1?” *ECSA Review*, X., 3. Fall, 1-5. pp.
- Césaire, Aimé (2000 [1950]): *Discourse on Colonialism*. New York, Monthly Review Press.
- Chase-Dunn, Christopher (1998): *Global Formation. Structures of the World-Economy*. Lanham, Rowman & Littlefield.
- Clark, Grover (1936): *The Balance Sheet of Imperialism. Facts and Figures on Colonies*. New York, Columbia University Press.
- Deyo, Frederic C. (1995): „*Capital, Labor, and State in Thai Industrial Restructuring: The Impact of Global Economic Transformations* In: David A. Smith and József Böröcz (eds.): *A New World Order? Global Transformations in the Late Twentieth Century*. Westport, CT, Greenwood Press, .” Chapter 8., 131-44. pp.
- Eccles, Robert (1981): „*The Quasifirm in the Construction Industry*.” *Journal of Economic Behavior and Organization*, 2., 4 Dec., 335-357. pp.
- Ferge, Zsuzsa (1997): „*The Perils of the Welfare State's Withdrawal*.” *Social Research*, 64., 4., Winter, 1381-1402. pp.
- Foucher, Michel (2001 [1988]): „*The Geopolitics of Front Lines and Borderlines*.” In: Jacques Lévy (ed.) *From Geopolitics to Global Politics. A French Connection*. London, Frank Cass, 159-70. pp.
- Gereffi, Gary (1994): „*The International Economy and Economic Development*.” In: Neil J. Smelser and Richard Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton and New York, NY, Princeton University Press and Russell Sage Foundation, Chapter 9. 206-33. pp.
- Gereffi, Gary and Miguel Korzeniewicz (eds.) (1994): *Commodity Chains and Global Capitalism*. Westport, Connecticut, Greenwood Press.
- Gosnell, Jonathan (2002): „*Colonial Paradigms for an Emerging EU?*” Paper presented at the conference of the Council for European Studies, „Europe in the New Millennium: Enlarging, Experimenting, Evolving.” Chicago, 14-16. March.
- Hammond (1913): *Hammond Universal World Atlas*. Maplewood, NJ: Hammond. MCMXCIII.
- Hall, Stuart (1995): „*The West and the Rest: Discourse and Power*.” In: Stuart Hall, David Held, Don Hubert, and Kenneth Thompson (eds.): *Modernity. An Introduction to Modern Societies*. Cambridge, UK, Polity Press, Chapter 6. 184-228. pp.
- Hofbauer, Hannes (2003): *Ost-Erweiterung. Vom Drang nach Osten zur peripheren EU-Integration*. Wien, Promedia.
- Hofbauer, Hannes and Andrea Komlosy (1998): „*Tőkefelhalmozás és gazdasági fejlődés dilemmái Kelet-Európában*.” In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Budapest, Napvilág Kiadó, 87-113. pp.
- IBRD (2002): *World Development Indicators*. CD-ROM, Washington, D. C.: International Bank for Reconstruction and Development.
- Kovács, Melinda (2001): „*Putting Down and Putting Off: The EU's Discursive Strategies in the 1998 and 1999 Follow-Up Reports*.” In: Böröcz, József and Melinda Kovács. (eds.): *Empire's New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*. E-book available on-line at <http://aei.pitt.edu/archive/00000144/01/Empire.pdf>. Holly Cottage, UK, Central Europe Review, 196-234. pp.
- Kovács, Melinda and Peter Kabachnik (2001): „*Shedding Light on the Quantitative Other: The EU's Discourse in the Commission Opinions of 1997*.” In: Böröcz, József and Melinda Kovács. (eds.): *Empire's New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*. E-book available on-line at

- <http://aei.pitt.edu/archive/00000144/01/Empire.pdf>. Holly Cottage, UK, Central Europe Review, 147–195. pp.
- Larrain, Jorge (1989): *Theories of Development. Capitalism, Colonialism and Dependency*. Cambridge, UK, Polity Press.
- McMichael, Philip (1996): *Development and Social Change. A Global Perspective*. Thousand Oaks, CA, Pine Forge Press.
- OECD (2001): *International Trade by Commodities Statistics*, <http://www.oecd.org/xls/M00017000/M00017616.xls>.
- Pijl, Kees van der (1984): *The Making of an Atlantic Ruling Class*. London, Verso.
- Piore, Michael and Charles Sabel (1984): *The Second Industrial Divide*. New York, Basic Books.
- Pollack, Mark A. and Gregory C. Schaffer (eds.) (2001): *Transatlantic Governance in the Global Economy*. Lanham, MD, Rowman & Littlefield.
- Powell, Walter W. and Laurel Smith-Doerr (1994): „*Networks and Economic Life*.” In: Neil J. Smelser and Richard Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton and New York, NY, Princeton University Press and Russell Sage Foundation, Chapter 15. 368–402. pp.
- Portes, Alejandro and József Böröcz (1989): „*Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on Its Determinants and Modes of Incorporation*.” *International Migration Review*. 1., Silver Issue, 87., Vol. 23., Fall, 606–630. pp.
- Prakash, Amarnath C., James C. Wetherbe and Brian D. Janz. (N. d.): „*Reducing Cycle Time in the Apparel Retailer-Manufacturer Global Supply Chain Through Interorganizational Linkages*.” <http://www.people.memphis.edu/~cscm/CTR3/ReducingCTinApparelSC.pdf> last viewed on 17. July 2004.
- Radice, Hugo (1998): „*A feltámadt kapitalizmus: Kelet-Közép-Európa a globalizáció fényében*.” In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Budapest, Napvilág Kiadó, 194–209. pp
- Sampat, Preeti (2003): *Economic Globalisation Today. Resource Book*. Bangalore, Books for Change.
- Scharpf, Fritz W. (1996): „*Negative and Positive Integration in the Political Economy of European Welfare States*.” In: Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck: *Governance in the European Union*. London, SAGE, Chapter 2., 15–39. pp.
- Schmitter, Philippe (1996a): „*Examining the Present Euro-Polity with the Help of Past Theories*.” In: Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck: *Governance in the European Union*. London, SAGE, Chapter 1. 1–14. pp.
- Schmitter, Philippe (1996b): „*Examining the Future of the Euro-Polity with the Help of New Concepts*.” In: Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck: *Governance in the European Union*. London, SAGE, Chapter 6., 121–50. pp.
- So, Alvin Y. (1990): *Social Change and Development. Modernization, Dependency, and World-System Theories*. Newbury Park, SAGE.
- Streeck, Wolfgang (1996): „*Neo-Voluntarism: A New European Social Policy Regime?*” In: Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck: *Governance in the European Union*. London, SAGE, Chapter 4. 64–94. pp.
- Stone-Sweet, Alec and Wayne Sandholtz (1998): „*Integration, Supranational Governance, and the Institutionalization of the European Polity*.” In: Wayne Sandholtz and Alec Stone-Sweet (eds.): *European Integration and Supranational Governance*. Oxford (UK), Oxford University Press 1–26. pp.
- Szalai Erzsébet (1999): *Oroszlánok és globalizáció. Kísérlet az 1998 tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai elemzésére*. Budapest, MTA PTI – Új Mandátum.

- United Nations (1981): „*Transnational Corporation Linkages in Developing Countries: The Case of Backward Linkages via Subcontracting: A Technical Paper.*” U. N. Centre on Transnational Corporations, 75 pp.
- Thoma László (1998): „*Védtelen társadalom. A rendszerváltás és a szakszervezetek (1988–1992).*” In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* Budapest, Napvilág Kiadó, 245–69. pp.
- Veit, Valentin (1915): *Kolonialgeschichte der Neuzeit.* Tübingen.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* New York, Academic Press.

KÖZPOLITIKA

SÁSKA GÉZA

A magyar közoktatás-politika a népességcsökkenés és finanszírozási zavarok időszakában

A közoktatás másfél évtizede egyenletes növekedési pályára állt: egyre hosszabb ideig maradnak a gyermekek a közoktatási rendszerben, egyre nagyobb programkínálattal állnak elő az iskolák, egyre bonyolultabb és költségesebb a rendszer, az érdekek hálója egyre sűrűbb szövésű és egyre nagyobb kiterjedésű. Az Oktatási Minisztérium egymást követő vezetései a rendszerváltás óta folyamatosan a szolgáltatásbővítés politikáját folytatják – a Bokros-csomagtól és a 2005. évi költségvetéstől eltekintve *fűtött* állapotban tartották és tartják ma is a közoktatás rendszerét. Ez a politika meginogni látszik napjainkban. Két okból is. A népességfogyás, valamint az önkormányzatok önálló gazdálkodását jelentősen szűkítő kormányzati politikák – különösen a közalkalmazotti bérek forrásainak előteremtése – arra kényszerítik az iskolafenntartó önkormányzatokat, hogy *hűtsék* a rendszert, s ebből magától értetődően feszültség támad. Az egyházi fenntartású oktatás esetében ismeretlen ez a probléma.

A NÖVEKEDÉS KORLÁTJA: A NÉPESSÉG CSÖKKENÉSE

Az oktatási rendszer működését minden tekintetben meghatározza, hogy hány tanuló vesz részt a közoktatásban. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint, míg a demográfiai csúcsponton, 1985-ben százharmincezren születtek (a mai húszévesek), addig 2002-ben harmincháromezzerrel, egy nagyobb városnyival kevesebben. A két időszak között folyamatos a csökkenés.

Ha nem számolunk a bevándorlás jelentős növekedésével és a produktivitást erősen növelő új népesedéspolitikával, akkor tartós csökkenésre és az ezzel járó és állandósuló feszültségekre kell felkészülnünk. A népesség fokozatosan csökken (és öregszik), és ez a tény a gyermekek és a fiatalok oktatásra szakosodott intézmények sorsát is kényszerítő erővel határozza meg. (Az élethossziglani tanulás közpénzekből finanszírozott programja iránt ezért is fogékonyak a munkanélküliségtől joggal féltő pedagógusok.)

Ha az évenként változó adatokat a kormányzati periódusok szerint tagoljuk, a jelenlegi kormányzati időszakban az általános iskolákba miskolcnyival kevesebb gyerek jár, a középfokú oktatásban a kormányzati ciklus második felében enyhül a nyomás, de csak azért, hogy a következő időszakra újra elmélyüljön.

A változás mértékét másféleképpen is tudjuk érzékeltetni, aszerint például, hogy nagyságrendben hány tanulócsoport indítását és hány általános iskola¹ sorsát érinti a demográfiai változás. Szem előtt kell tartanunk, hogy az alábbi adatok voltaképpen „mutatószámok” csupán: nem a tényleges állapotot tükrözik², a probléma nagyságának érzékeltetésére azonban elegendők, s nekünk itt ennyi elég is.

Az általános iskolai tanulócsoportok és iskolák becsült számának csökkenése 2002–2010 között

	Létszámváltozás/20 fős* tanulócsoport	20 fős oszt./16 tantermes isk.
2002–2004	2700	169
2004–2006	2700	169
2006–2008	1750	109
2008–2010	1200	75

* OM Statisztikai tájékoztató, Oktatási évkönyv 2001/2002 szerint 19,8 az egy osztályra jutó tanulók száma. Jelentés, 2003, 383. o. alapján.

Általános tapasztalat szerint egy új tanulócsoport megszervezéséhez többnyire két új pedagógus munkába állítása szükséges. Az összefüggés fordítva is igaz, következésképpen – elvileg – az általános iskolákban a jelenlegi kormányzati ciklus első és második felében is 1350–1350-es pedagógusfelesleg keletkezik, tehát súlyosan vetődik fel előbb a tanítók, majd később a tanárok alkalmazásának problémája.

A tanítókat fenyegető munkanélküliség elkerülése adja a reálpolitikai magyarázatát annak, hogy az oktatási törvény legutóbbi módosítása szerint a tanítók miért dolgozhatnak már az 5. és a 6. osztályban, ahol korábban nem, hacsak nem az alapképességek (báziskompetencia) fejlesztésének kikerülhetetlen szükségszerűsége miatt.

A fenti adatok alapján (ha ezres nagyságrendben lehet jósolni a tanulócsoportok számának csökkenését, és százas nagyságrendben az iskolák kiürülését) érzékeltetni lehet az iskolafenntartókra nehezedő nyomás nagyságát, a település nagyságától és szerkezetétől függően azonban más okokból.

Település- és városszerkezet és a demográfiai változás

A népességcsökkenés természetesen nem egyenletesen jelentkezik az országban. Vannak olyan települések, ahol a népesség kifejezetten növekszik: főként a Budapest környéki településeken. A fővárosból ki- és a községekből beköltöző fiatal házaspárok gyermekei részére néhány helyen nincs is megfelelő nagyságú iskola.

A községek

Európában a legdecentralizáltabb oktatásirányítási rendszer Magyarországon van (CERI 1998, 293). Igazi hungarikum. A 2349 közoktatási intézményt fenntartó önálló és egymás mellé rendelt önkormányzat több mint a felének (1540) kétezer főnél kisebb a lakossága, és ezeken a kis településeken tartották fenn 1999-ben az általános iskolák meghatározó hányadát: 1353-at a 2310-ből.

A rendszerváltás egyik jellegzetes motívuma az (iskola-)körzetesítés politikájával szembeni ellenállásból fakadt. Az önállósá válás fölötti öröm érzése ugyanakkora volt, mint a gazdasági források kimeríthetlenségébe vetett hit. Az igen kis települések nemcsak hogy újraindították kisiskoláikat, hanem a legelső kormányzat támogatásával új oktatási épületeket is emeltek. Másfél évtizeddel később éppen ebben a körben lelhetjük fel azokat az önkormányzatokat, amelyek forrásaik hiányában (önhibájukon kívül) képtelenek kifizetni helyi közalkalmazottaik bérét.

Napjainkban ezekben az előregedő falvak iskoláiban igen kevés gyermek tanul, két okból is. Az egyik ok a természetes demográfiai, a másik pedig a vándorlási folyamatokból fakad. Nemcsak arról van szó, hogy a fiatalabb korosztályok többnyire iskolázottabb hányada a (közeli) városba vagy városi rangra vágyó nagyobb településre költözik, hanem arról is, hogy a községekben élő iskolázott szülők jelentős hányada – maguk a peda-

gógusok is –, élve a szabad iskolaválasztás jogával, *nem* a községi iskolájában taníttatja a gyermekét, hanem elviszi egy másik, többnyire nagyobb, több iskolát fenntartó településen lévő iskolába.

Az előregedés, az elvándorlás, a pedagógusok magatartása következtében a községi önkormányzati iskolákban inkább a szerényebben iskolázott szülők gyermekei tanulnak: így lesz homogén ezeknek az iskoláknak a szociális összetétele és igen alacsony a tanulmányi teljesítményük.

A KÖZSÉGI ISKOLÁK TELJESÍTMÉNYE

Ha az életben való sikerek szempontjából az iskolának van jelentősége, ha az olvasás és az elemi matematikai ismeretek milyensége az egyén boldogulásában szerepet játszik, akkor a falusi iskolások helyzete az elmúlt évtizedben folyamatosan és erősen romlott az egymást követő felmérések szerint (Jelentés, 2003: 530). A vidéken élő, a községi iskolába járó gyerekek tudása egyre hanyatlik, és ebben természetesen a pedagógusok munkájának a hatékonysága is közrejátszik.

A megyeközponti iskolákhoz képest a községi iskolákban dolgozni szerény pedagógiai sikert ígér, és mindemellett – mint majd látjuk, pénzügyi hatékonysági szempontból is pesszimiztikus az ügy. E pedagógiai és pénzügyi hatékonysági szempontokat mérsékelten kielégítő helyzet fenntartásában azonban egzisztenciális oldalról erőteljesen érdekeltek a községekben élő pedagógusok.

Minthogy az önkormányzat képviselő-testületébe nagy eséllyel többnyire az iskolázottabbak – orvosok, pedagógusok – kerülnek be, akik személyükben egyszerre képviselik a helyi társadalom és saját munkahelyük érdekeit – s következésképpen a helyi közszolgáltatás-fejlesztés politikai feltételei adottak, csak a legszorítóbb körülmények között születik döntés az óvodai és iskolai feladatellátás szűkítéséről, de akkor is elsőbbséget élvez a helyben lakó pedagógusok foglalkoztatásának szempontja.

Noha gazdasági, oktatásszervezési tekintetben a (kistérségi) társulásban fenntartott iskoláknak kétségtelen előnyei lehetnek, ezek a szempontok sokszor másodlagossá válnak a helyi érdekviszonyok rendszerében. Tudunk olyan esetről, hogy amikor a pénzforrások elapadása és a gyermeklétszám csökkenése miatt szűkítették a társulásban működő óvoda kapacitását, s ezzel együtt a másik községben lakó és az onnan bejáró óvónőket elbocsátották.

Azt pedig, hogy a társulásokat a pénzügyi csábítások és kényszerek és nem az iskolai szinten értelmezhető pedagógusi-szülői racionalitás hozza létre, jól mutatja az a tény, hogy az iskolafenntartó társulások többnyire tanulmányi versenyekre, a tanártovábbképzésekre és az oktatási kormányzatok által egyre bővített pedagógiai szolgáltatások körére (logopédia, korai fej-

lesztés stb.) terjednek ki, s az iskola hagyományos üzemmódjára: a diákok oktatásra igencsak ritkán.

A városok

A városi iskolák helyzeti adottságaikból fakadóan komoly vonzerővel rendelkeznek; megfigyelhető, hogy egy-egy város kifejezetten erre a kedvező helyzetre építi oktatáspolitikáját. Városgazdálkodási és intézményfenntartási szempontból fontos, hogy minimalizálják konfliktusaikat a helyi értelmiséggel.

A városi iskolák egyfajta szociális szűrőként is működnek, megosztják a nem városi népességet. A városba elsősorban a tanulás, a tudás értékeit fontosnak tartó, iskolázott szülők küldik gyermekeiket, valamint azok, akik ebbe a társadalmi csoportba szánják és küldik gyermekeiket, de maguk a községekben a társadalom alsóbb szeleteiben élnek továbbra is.

A városkörnyéki önkormányzatok olykor követelik, hogy a városi önkormányzatok korlátozzák a szülők szabad iskolaválasztási jogát, mondjanak nemet a községekből jövőeknek, hogy továbbra is megmaradhasson a községi iskola és vele együtt a községi helyi társadalom teljes vertikuma. Ez a retorika a városellenes indulatok keltéséhez jó, de a városi praxis befolyásolásához igen ritkán elég.

VÁROSRESZI ISKOLÁK

A községi oktatáshoz igencsak hasonló képlet rajzolódik ki azokban a városrészekben, amelyek még évekkel a városhoz csatolódásuk után is megőrizték a korábbi községi mivoltukból származó szerkezetüket, társadalmi összetételük főbb jegyeit. A egykori község központjában többnyire egy, kevesen látogatott iskola működik, mert sok szülő inkább a város központjában lévő, jobbnak gondolt iskolába íratja gyermekeit.

A város egészének szempontjai szerint ezek az iskolák igen költségesek, ugyanakkor politikai szempontból nagyon érzékenyek. A valamikori községhez kötődő lokálpatriotizmust, a pedagógusok állásféltségét igen gyakran felkarolja egy-egy ellenzékben lévő párt vagy más szövetség, különösen a nagyobb városokban.

A LAKÓTELEPI ISKOLÁK

Mára a lakótelepek éppen úgy előregedőben vannak, mint a kisebb települések, kor- és szociális összetételük is hasonló: többnyire itt a társadalmi hierarchia alsóbb szeleteiben élők találunk. Az átlag alatti tanulói teljesítmény mutató és pénzügyi tekintetben pedig kifejezetten költséges iskolák vonzereje szerény, ide önként községekből vagy a város más részeiből csak elvétve iratkoznak be.

ELITISKOLÁK

Minél nagyobb a város, annál több iskolája van, és annál nagyobb az iskolák közötti különbség, amely a szabad iskolaválasztás és az iskolák önálló pedagógiai programkészítői tevékenysége következtében folyamatosan és jelentősen növekszik. Minden nagyobb városban van az iskolák tekintélyrendszerének csúcán álló elit általános iskolán kívül hat- vagy nyolcosztályos gimnázium, ahová a helyi elit gyermekei járnak. A kisebb városokban pedig, ahol nincs egy iskolányi tehetségesnek tartott gyermek, egy-egy iskolán *belül* különült el a városi elit képzése. Az elitiskolák iránt mindig nagy a kereslet a városi elit és az ebbe a rétegbe törekvők körében, következésképpen létszámhiánytól nem kell tartaniuk ezeknek az iskoláknak, s az itt dolgozó pedagógusok is az átlagnál nagyobb tekintélyt élveznek, a helyi pedagógusi karrierpálya végpontja sokszor az elitiskolában tanítani. Szociológiai és politikai okok miatt ezek a legvédelettebb oktatási intézmények a közoktatásban.

NÖVEKEDÉSI PÁLYÁN

A közoktatási közszolgáltatás folyamatos növekedését a közpénzek elosztásának rendszerével, a szakmai tekintetben önkormányzó iskola és politikai tekintetben autonóm önkormányzat modelljével, kettőjük szembeállításával magyarázzuk.

Az OECD-országok közül egyedül a magyar iskola tekinthető önkormányzónak, nincs még egy a miénkhez fogható nemzet, amely a közműveltség tartalmának meghatározását teljes egészében az iskolák tantestületeire bízta volna (CERI, 2000: 242). Ez az óbalos szocialista berendezkedés még a nyolcvanas évekből maradt fenn, amikor a magyar politikai vezetés az önigazgató köztársaság vízióját követő Szolidaritás sikereinek hatását kívédendő az önigazgatás, a közvetlen demokrácia, a munkavállalók munkahelyük irányítása feletti jogának megerősítését szorgalmazta, a meghatározó hatalomgyakorlási eszközökről le nem mondva (Sáska, 2002, 2003). Ez a gyökere a szakmai tekintetben autonóm, a pedagógusok közössége által működtetett mai iskolairányításnak, amelyben a tantestület maga állapítja meg önön ellenőrzésének szabályait, munkaadójuk hatáskörét, és többségi szavazással állapítják meg a tankötelezettség célját: mi kerüljön a helyi tantervbe.

Ugyanakkor a közszolgáltatások működtetésének a rendszer-váltás idején kialakult és természetessé vált üzemmódjában a közpénzek mind nagyobb hányadára igényt tartó szülői és pedagógusi magatartásnak szervezeti értelemben korlátot csak az iskolafenntartó önkormányzatok állítanak – innen is a velük szembeni ellenszenv.

A helyi, a közoktatási szükségletek meghatározó hányada ma az autonómia védelmében még 1985-ben eltörölt szakmai ellenőrzés és az igen gyenge önkormányzati törvényességi kontroll nélkül működő iskolákban keletkeznek, ám a (szabadon) választott laikus képviselő-testületek döntenek arról, hogy az autonóm iskolák szakmai céljai megvalósíthatóak-e: van-e rá közpénz. Gyakran áll elő az a helyzet, különösen a kisebb településeken, hogy a köz alkalmazottai tűzik ki a közcélokat és azoknak kell ezt finanszírozniuk, akik felelősek a helyi közügyekért.

Az iskola, az önkormányzat, a minisztérium hármas függőségi rendszerében meghatározó az iskolában dolgozó pedagógusok, valamint a választásokon győztes politikai párthoz csatlakozó pedagógusi elit vezette minisztérium közötti szoros érdekkapcsolat. Ettől az elrendezéstől transzformálódik egyfelől a közoktatás közügyből szakmai ügygé, olyanná, amelynek a pedagógiai lényegéből adódóan nincs pénzügyi korlátja: valamennyi, még az egymást kizáró pedagógiai elképzelések is szakmailag indokolhatóak, amit az elmúlt két évtizedben az egymást váltó pedagógiai élitek például a nemzeti alaptanterv és a kerettantervek kapcsán be is bizonyítottak. Másfelől pedig jogszabályokban írják elő az iskolafenntartók által finanszírozandó, szolgáltatást bővítő és állásmegőrző új feladatokat.

Az iskola igazgatója a jelenlegi jogszabályi és politikai kereteket legjobban belakva akkor cselekszik helyesen, ha a szülőknek olyan gazdag és vonzó pedagógiai programot kínál, hogy gyermeküket az ő iskolájába és ne egy másikba adják; továbbá ha pedagóguskollégáinak állását megvédi és a jövedelmét növeli. Ennek a feladatnak teljesítése a népesedés csökkenése idején egyre nehezebb. Tudunk olyan városi általános iskoláról, amelyik az első osztályban angol és német tagozatot hirdetett meg, s mind a két nyelv oktatását a nyári szünetben továbbképzett tanítónőre alapozták. A betűvetéssel, az olvasás tanításával együtt a számítógép használatára is oktatják a hat- és hétéveseket, mondván, hogy a XXI. század szükségletei megkívánják a programkínálat efféle bővítését. Időnként negatív kampányról is lehet hallani, egy dunántúli iskola állítólag a riválisáról azt terjesztette, hogy körülötte kábítószerárusok ólálkodnak. Az akció sikeres volt: a szülők nem a rossz hírbe kevert iskolába írtatták be gyermekeiket, s az iskolabezárási terv e szerint módosult is.

A tantestület elvárja a tőle függő igazgatótól, hogy garantálja foglalkoztatásukat: növelje a tanórán kívüli foglalkozások számát, bővítse a napközi otthonos foglalkozások körét; és növelje a tanulócsoporthoz számát is: akár úgy, hogy egy osztályt két vagy három tanulócsoporthoz bont – felzárkóztatás és tehetséggondozás címen –, akár úgy, hogy eleve kis létszámú osztályokat indít. A szolgáltatásbővítő intézkedések az igazgatóválasztásokat megelőző időszakban a leggyakoribbak, hiszen a leendő igazgatónak kampányolnia kell a munkahelyén, mert a tantes-

tület támogatását is meg kell nyernie az újrávalasztásához. A közszolgáltatás terjedelme természetesen folyamatosan bővül, ha a munkavállalók döntenek munkaadójuk személyéről, az iskola programjáról, de a pénzügyi források fölött nem rendelkeznek.

Ennek az elmúlt tizenöt-húsz éve kiépült magatartásnak és berendezkedésnek egyik érzékelhető következménye, hogy amíg az Európai Unió országaiban a kilencvenes évek végén 1000 tanuló oktatásához az alap- és középfokú oktatásban körülbelül 74 teljes munkaidőben foglalkoztatott pedagógust alkalmaztak, addig Magyarországon ugyanennyi tanuló oktatását 93, azaz 26%-kal több pedagógus végezte el (Jelentés, 2003: 104).

Az óvoda és az iskola érdekeit követő pedagógus-szakszervezet helyi és központi érdekérvényesítő képességének hatékonyságát mutatja, hogy az óvodában és az általános iskolában egyre kevesebb gyerekkel egyre több pedagógus foglalkozik. A középfokú intézményekben a tanulólétszám növekedési üteménél nagyobb mértékben növekszik a főállású pedagógusok száma³, miközben általában csökken a tanulók teljesítménye.

A FINANSZÍROZÁS

A forráselosztás logikája

Magyarországon a rendszerváltás egyik meghatározó eszméje a helyi társadalom önszerveződése, a központi szervezőerő teljes elutasítása volt. Ebből az eszméből egyenesen következett, hogy a közösségi iskolák fenntartói az önkormányzatok, az állami iskolákból pedig önkormányzati iskolák lettek. Ez az elrendezés azt eredményezte, hogy ezeknek az állami, közösségi feladatot ellátó iskoláknak a költségeit, mint valamennyi közszolgáltatáséét, egyrészt központi, másrészt pedig helyi forrásokból kell fedezni. A központi költségvetés egyenlíti ki az önkormányzatok pénzügyi forrásaiban mutatkozó különbséget, a helyi adóerő mértékétől függ, hogy a helyi társadalom szükségleteit milyen mértékben sikerül kielégíteni.

A másik győztes (pedagógiai) eszme szerint nem kell különbséget tenni az állami-közösségi (*public*) és a nem kormányzati, magán (alapítványi, egyházi) – elvileg – piaci, az azonos világnézetűek által fenntartott elvek alapján működő szféra között, mert mindegyik szektorban van iskola, gyermek és pedagógus; a tanulók képességének fejlesztése nem lehet szektorfüggő. Ezért legyen szektorsemleges a közoktatás, amelyben nincs versengés, hiszen az (elvi) gyermekek nem lehetnek a versenynek sem tárgyai, sem alanyai. Ez a jellegzetesen antikapitalista (szakmaiságra hivatkozó és kollektív) attitűd átmentődött a korábbi időszakból a közoktatásban, s képviselői a gazdasági

szférában történetekkel gyökeresen ellentétes irányt szabtak az elmúlt tizenöt-húsz évben.

A demokratikus átalakulásnak éppen az a lényege, hogy újra elváljék egymástól a magán- és a közösségi tulajdon, és ennek megfelelően élesen elkülönül egymástól a piaci és a közösségi szféra, valamint a közhatalom és a tulajdon megszerzése egyaránt vetélkedésen alapul. Ez a szétválás – vagy ha úgy tetszik rendszerváltás – elmaradt vagy korai fázisában megrekedt a közoktatásban, s talán a közegészségügyben is. Ez a magyarázata annak, hogy miért öröklődött át és miért erős ma is az anti-demokratikus legitimitáció, amely a szakmai racionalitást és vele együtt a szakma – mint pedagógusfoglalkozás – érdekeit elsődlegesnek tartja a szabad választások alapján megszerveződő – az oktatás ügyeihez nem értő – önkormányzatokkal szemben. A hagyományos antikapitalista szemlélet továbbélése magyarázza a versengésen, a teljesítményen alapuló iskolai kultúra tagadását; és ugyanezért kíséri erős ellenszenv és gyanakvás a liberális polgári kultúra lényegét alkotó tantárgyi ismereteket, és elvből utasít el minden hierarchiát, hogy helyébe az önszervező közösségek sokasága lépjen (Sáska, 2005). Ma éppen olyan szitokszó a közszolgáltatás piacosítása, mint amilyen a központosítás volt évtizedekkel ezelőtt. Mindkettő egyfelé vág: az iskolában élő munkavállalók függetlenségét számolja fel.

A nem közösségi szféra

Az önkéntesen közösségi feladatokat ellátó és ezért nem az önkormányzati szférán belül működő történelmi egyházak finanszírozása – az állam és a történelmi egyházak közötti megállapodás (a vatikáni egyezmény) alapján – másfajta, mint a többi, nem közösségi iskolafenntartóké. A történelmi egyházak is jogosultak a normatív hozzájárulásra, ugyanakkor a központi költségvetésből további kiegészítő hozzájárulásban is részesülnek. Megkapják azt az összeget is, amellyel az oktatásra szánt állami normatívát az önkormányzatok kiegészítik. Ennek következtében míg az oktatás költségvetési normatívája 2000–2001 között 14%-kal, az egyházi támogatás mértéke 33%-kal növekedett. Így aztán nem is értesülünk az egyházi iskolák bezárásáról vagy összevonásáról. (E pénzzel való ellátási mód megváltoztatására tett kormányzati intézkedésekkel szemben sikeres volt a politikai jobboldal törekvése, amit az általuk támogatott egyházi iskolákba járó diákok és pedagógusok tüntetése is alátámasztott.)

A nem egyházi magániskolák képviselői ugyanezt szeretnék elérni: e szféra finanszírozásának a mértéke, biztonsága is az egyházak által fenntartottakéval egyezzen meg: legyen teljes körű az állami finanszírozás, és hasonlóképpen maradjanak

függetlenek a pénzt adó államtól. A követelés nem alaptan a magukat alternatívnak tartó alapítványi iskolák⁴ körében, hiszen világnézetek alapján szerveződnek ezek is, csakhogy laikus ideológiát hirdetnek, és éppúgy aktív missziós tevékenységet folytatnak, mint a történeti és a nem történeti egyházak képviselői.

A szektorsemleges és a versenyelvet elvető és a pedagógusi szemlélethez illeszkedő oktatáspolitikai következménye egyértelmű: az értelmiségivé válás előkészítésében a legnagyobb hatékonyságot elsősorban az egyházi iskolák érték el és az elmúlt tíz év alatt megszerzett előnyüket még növelni is tudták. A végzős osztályaikból 1992–1996 között 41,9% tanult tovább, s következő öt év átlagában az arány 57,6%-ra növekedett (Neuwirth, 2003: 51). Mindebből nem nehéz megjósolni, hogy a jövő jól képzett értelmisége milyen világnézetet fog követni a szektorsemlegesség elvét követő oktatáspolitikai következtében.

Rendkívül érdekes, hogy tíz esztendő alatt az alapítványi fenntartású iskolák meghatározó hányada (tehát a többségük, de nem mindegyik) a tovább nem tanulók iskolája lett. A kilencvenes években csökkent az ilyen iskolákba beiratkozó tanulók felsőfokú továbbtanulási esélye: 1992–1996 között 36,2% volt, 1997–2001 között 32,9%-ra csökkent az utolsó évfolyamra járó középiskolásokból a továbbtanulók aránya (uo.). Az történt ugyanis, hogy komoly és fizetőképes kereslet mutatkozott az átlagostól eltérő kultúrájú, az iskolai kötöttséget szétfeszítő, az erőfeszítést nem kedvelő diákok speciális oktatására is, olyanra, amelyben az érettségi bizonyítvány megszerzéséhet nem kötődik a hagyományos tudás birtoklása.

A települési önkormányzati iskolák a továbbtanulás tekintetében pedig olyanok, mint Európa közösségi iskolái: átlagosak, vannak náluk jobb és rosszabb nem közösségi iskolák. (1992–1996 között a végzettek 28,8%-a, a következő öt év átlagában pedig 36,6%-a tanult tovább felsőfokon (uo.).

A közösségi szféra, az önkormányzati finanszírozás

Az iskolák felől nézve a közoktatásra fordítható összegek felett az önkormányzatok rendelkeznek, még a kilencvenes évek elején kialakított koncepciónak megfelelően. Az óvodák költségvetésének mindössze 8,2%-a származik a központból, az alap- és középfokú oktatás esetében pedig a központból származó forrás aránya elenyésző 1,8% (Jelentés, 2003: 400).

Az önkormányzat tehát a kulcsszereplő, ezért természetes, hogy az iskolák igazgatói és tantestületei, illetve az önkormányzatok közötti viszony a finanszírozás tekintetében a meghatározó. A szakmailag autonóm iskoláknak vagy meg kell szerezniük a fenntartójuk jóindulatát, vagy éppen ellenkezőleg: politikai

eszközökkel – tüntetésekkel, nyilatkozatokkal, aláírásgyűjtésekkel – ki kell préselni a szakmai szempontból indokolt összeget.

A nyomásgyakorló magatartás mindaddig sikeres volt, amíg a mainál nagyobb volt az önkormányzatok pénzügyi mozgástere. Amint azonban – alább ismertető okokból – drámaian leszűkült, s innen inkább elvonásokra, semmint több pénzre lehet számítani, természetesen növekszenek a konfliktusok, s megoldást a közvetlen központi finanszírozási módban látnak egyes szakszervezetek és önkormányzatok is.

Az önkormányzatok pénzügyi mozgásterét bevételeiknek és kiadásaiknak szerkezete szabja meg. Bevételeik az ország költségvetéséből, a helyben hagyott adókból, illetve a helyi adókból és egyéb forrásokból származnak. A kiadásait pedig a kötelezően ellátandó és az önként vállalt feladatok határozzák meg. Ebben a rendszerben, a központi forrás mértékének, az új központi feladatok nagyságának a változása szabja meg az önkormányzatok pénzügyi mozgásterét, állandónak tekintve az önkormányzatok saját forrásainak nagyságát és kiadásainak szerkezetét. Ha növekednek az önkormányzati terhek, akár úgy, hogy csökken a költségvetésből a változatlan feladatokra szánt összeg nagysága, akár olyképpen, hogy a központból elrendelt ellátandó feladatok válnak terjedelmesebbé változatlan országos költségvetési feltételek mellett, akkor mindkét esetben az önkormányzatok közszolgáltatás szűkítő magatartásra kényszerülnek.

Az ország költségvetése az önkormányzati oktatást főként *szabad* felhasználású, a tanulói létszámra épített normatív fejkvóta alapján finanszírozza. Ez az összeg az önkormányzatok közoktatásra fordított költségeinek kevesebb mint 60%-át tette ki az 1999-es, 2000-es, 2001-es esztendőkből⁵. Ennél jóval kisebb hányadot tesznek ki a *kötött* felhasználású normatívák. A kilencvenes években azonban arányuk fokozatosan növekedett, kifejezve egyfelől az önkormányzatokkal szembeni bizalmatlanságot, másfelől a központi akarat elsőbbségét. Az iskolák érdekeinek képviselői is ebbe az irányba terelnék a finanszírozás módját, mert így nem kell az iskolafenntartókkal ütközniük. Érzékelhetően a feledés homályába merült annak az előző rendszernek és központi finanszírozási formának az irracionalitása, amelyre válaszként született meg a jelenlegi decentralizált rendszer és finanszírozási mód. Máskülönben a demográfiai hullámhegy idején kedvező a gyermeklétszámon alapuló finanszírozási technika, a hullámvölgy idején azonban határozottan nem.

A központi költségvetési politikák

Az előző kormányzati ciklusban, 1998–2002 között a vidék: a föld, a mezőgazdaság, a falu komoly politikai támogatást kapott,

amelyből a községi oktatás is jócskán részesült. A kis települések (és az egyházak) oktatásának költségeit teljes egészében az állam állta az előző kormányzati időszakban, kifejezve, hogy politikai támogatást honnan remél. Nagyobb támogatást kaptak az 1100 lakos alatti települések iskolafenntartó önkormányzatai, mint az 1100–3000 közöttiek, de ők is többet, mint a 3000–3800 lakosú települések iskoláik után. Ha ezeken a településeken még nemzeti kisebbségi oktatás is folyt, akkor a támogatás mértéke még ennél nagyobb is lehetett.⁶ Ha az általános iskolai iskolaotthonos oktatás után igényelhető támogatást is figyelembe vesszük, akkor a központi finanszírozás többé-kevésbé fedezte a kisebb településeken működtetett oktatás teljes költségét.

Ezzel a finanszírozási móddal a település nagyságával fordított arányban növekedett az oktatás központi pénzügyi kontrollja, olyannyira hogy az igen kis községekben *közvetlen* finanszírozáshoz hasonló állapot jött létre (Balogh, 2004). Ez a politika a községekben megerősítette azt a hitet, hogy a tiszta természet, a romlatlanabb erkölcsök helye a községekben és nem a városokban van, továbbá nem a tanulók és a pedagógusok teljesítménye a fontos, hanem az értékközpontú nevelés. S emiatt, valamint az esélyek egyenlősége okán az ország költségvetésének kell a szegény községi oktatás fenntartásának terheit teljes egészében magára vállalnia.

A városi önkormányzati költségvetést ezzel szemben összességében szűkítő kormányzati politikai párt kudarcra a 2002-es választásokon arra is visszavezethető, hogy az ellenzéki pártok által vezetett (nagyobb) városi önkormányzatoknak a központtól független önálló bevételi forrásai lehetővé tették a független önkormányzati politizálást. Ez a pénzügyi berendezkedés omlik össze a kormányváltás után a közalkalmazotti béremelések következtében. Jelentősen csökken az önkormányzatok pénzügyi függetlensége, végső soron a mindenkori kormányzat súlya növekedett meg a szocialista-liberális kormány alatt. Miképp?

A közalkalmazotti béremelések hatása

A kormány választási ígéretének megfelelően hallatlan mértékben, 50%-kal emelte meg a közalkalmazottak bérét. Az önkormányzatok a béremelés fedezetét 2002 második felében még az ország költségvetéséből közvetlenül kapták meg, a 2003-as költségvetésből azonban már nem. Új finanszírozási technika jelent meg: már nem a normatívákön keresztül finanszírozódott a közszférailletmény igénye, hanem az önkormányzatok általános bevételei emelkedtek a béremelés mértékével, megközelítőleg 30 százalékkal. Ez a pénzügyi elrendezés különösen a kisebb és a megyei önkormányzatokat sújtotta, amelyek vagy nem vethetnek ki helyi adót (megyei önkormányzatok), vagy pedig – a fal-

vak esetében – számottevő bevételre ebből a forrásból nem számíthatnak.

A bérintézkedések másodlagos következményeként az önkormányzatok önálló gazdálkodásának lehetősége erősen szűkült, különösen a nagyvárosokban, ahol a legtöbb a közalkalmazott, hiszen a kifizetendő közalkalmazotti béreken felül jóval kevesebb szabadon felhasználható pénze maradt, s ennek megfelelően csökkent az érdemi önkormányzati függetlenség.

A közepes és nagyvárosi önkormányzatok költségvetésében az egészségügy és a szociális szféra mellett a közoktatási ágazat súlya is kiemelkedően nagy lett. Az önkormányzati költségvetésben kevesebb jutott az egyéb helyi szolgáltatásokra, erősen takarékoskodni kellett: az önkormányzatok a helyi (oktatási) közszolgáltatás szűkítésére kényszerültek.

Önkormányzati fékezési politikák

Az önkormányzati oktatás finanszírozásában nem a tanulók létszáma a meghatározó – noha amúgy ennek alapján jutnak a központi normatív támogatáshoz –, hanem a tanulócsoportok száma. A tanulócsoportok számának és a tanulók óraszámának a szorzatából ki lehet számítani, hogy mennyi pedagógust kell alkalmazni. Belátható, hogy a pénzsűke éveiben az önkormányzatok abban érdekeltek, hogy a tanulócsoportokat az oktatási törvényben megadott felső határig töltsék fel, hiszen a fajlagos költségeik így a legalacsonyabbak: így foglalkozik a legkevesebb pedagógus a legtöbb gyerekkel.

Az általános iskolákat fenntartó kis települések mozgástere természetesen a legszűkebb. A nyolc tanulócsoportot (nyolc évfolyamot) és egy-két napközis csoportot magában foglaló iskolában nincs mit átszervezni, még akkor sem, ha a tanulók száma évfolyamonként 6–8 fő. A mozgástér hiánya komoly feszültséget teremt. Ebből a körből kerülnek ki a közalkalmazotti béreket önhibájukból kifizetni képtelen önkormányzatok.

Azokban a kisvárosokban pedig, ahol néhány iskola, óvoda működik, ott az önkormányzatok nem zárják be az egyiket vagy a másikat, hanem igazgatási értelemben összevonják őket. A megtakarítás nem a kevesebb számú igazgató bérében jelentkezik, hanem abban, hogy így képesek a különböző iskolákba járó gyerekekből új osztályokat szervezni, így érik el a törvényben rögzített felső létszámhatárt. Ez jelent komoly magtakarítást. Ez a magyarázata annak, hogy csak kis számban zárnak be oktatási, nevelési intézményt az önkormányzatok, a „feladatellátási” helyek száma azonban változatlan vagy még növekedhet is.

A nagyobb városokban is hasonló események zajlanak. Napjainkban számítani lehet a helyi iskolarendszer átszervezésére, az iskolák összevonására, és elsősorban a lakótelepi iskolák és

az eredetileg nem oktatási-nevelési célokra szánt épületekben működő intézmények (elsősorban a kollégiumok) bezárására.

Számítani kell arra is, hogy a városi önkormányzatok középiskoláik fenntartását a megyei önkormányzatoknak, s ami pedig különösen érdekes az állam és az egyház elválasztását szorgalmazó szocialista-liberális kormányzat ideje alatt, az egyházaknak adják át. Ez utóbbit még lehetne egyfajta privatizációnak is tekinteni, ha finanszírozásukat nem az ország költségvetése állná. Érdekes, hogy az egyházi oktatás mindkét kormányzat direkt és indirekt politikájának kedvezményezettjei, az önkormányzatok pedig a vesztesei.

Következmények

Fel kell készülnie a növekedéshez szoktatott lelkeknek, hogy az önkormányzatok az iskolák többségétől tömegesen vissza fogják vonni a közoktatásról szóló törvényben rögzített kötelező óraszámot meghaladó, egy korábbi nemzeti alap- vagy kerettantervi reform keretében már megadott – általában 10 százaléknyi – időkerettöbbletet. Valószínű, hogy a helyi elitiskolákat kisebb mértékben érintik, aminek következtében még tovább fog növekedni a városi iskolák teljesítményében mutatkozó különbség, és szociális tekintetben még inkább egyneművé fognak válni az iskolák.

Az oktatási szolgáltatást szűkítő pénzügyi motívumú döntést a pedagógusok és a szülők nyilván nehezményezni fogják, hiszen a megtartandó óraszám csökkenni fog, és ezzel nemcsak a túlórák száma lesz kevesebb, hanem ennek egyenes folyamánként a pedagógus-álláshelyek is⁷.

Mint hogy a veszélyeztetett pedagóguskör nem az elitiskolákban dolgozik, várható, hogy az esélyegyenlőség érvrendszere iránt környezetükben nagyobb fogékonyság fog mutatkozni, amelyhez az elitellenes, antiintellektuális, morálpedagógia-politikák társulhatnak. Ebben a helyzetben nemcsak a pedagógiai populizmust követő pártok építhetnek e kör szavazataira, hanem az álláshelyek megőrzésében mindig aktív szakszervezetek is megerősödhetnek. De mindkét politikai alakulat a maga népszerűségének növekedése érdekében siet a fékező önkormányzati politika következtében érdeksérelmet szenvedettek oldalára állni.

Érdeksérelmek

Az iskolák átszervezése során mindig komoly érdeksérelmek keletkeznek, amelyeket a diákoknak, a szülőknek, a pedagógusoknak egyaránt el kell viselniük. Ez igen nehéz, hiszen önma-

gukat nem okolhatják, az előrelátás hiánya nem kérhető rajtuk számon, ráadásul úgy élik meg a változásokat, hogy elvesznek tőlük valamit, ami szerintük nekik járna.

Ez a magyarázata annak, hogy az önkormányzatok a helyi társadalmat mindig felkavaró iskolai átszervezéseket, az iskolák megyei vagy egyházi iskolafenntartóknak történő átadását az önkormányzati választások *utáni* időszakra időzítik. A jelenség ettől lesz ciklusos természetű, ha a ritmust meg nem töri olyan jelentős pénzügyi intézkedés, mint amilyen a kilencvenes évek közepén Bokros Lajos minisztersége alatt történt, vagy 2002-ben a közalkalmazotti béremelés következtében állt elő, vagy – elvileg – a kistérségi társulások létrejöttének nagy összegű támogatása idéz esetleg elő.

Az új osztályban minden egyes diáknak újra ki kell harcolnia a helyét az osztálytársai rangsorában, meg kell tanulnia az új tanárokkal az együttélés szabályait, és ez nemcsak munka, hanem komoly kockázat is. Mindenképpen veszteség egy korábbi „jó” tanár elvesztése (bár nyereség egy „rossz” tanár lecserélése). Lehet, hogy a közlekedés ideje hosszabb vagy rövidebb lesz, de az biztos, hogy az új környezet idegen lesz. A szülőknek is hasonló problémákkal kell szembenéznük, gyermekeik kockázatát ők többnyire fel tudják mérni, de tenni nem tudnak semmit gyerekeik helyett, és ez joggal frusztrálja őket.

Az újtól való szülői félelmek magától értetődően részben megalapozottak és részben nem. Okkal aggódhatnak a szülők amiatt, hogy semmiféle garancia nincs arra, hogy gyermekük a megkezdett pedagógiai programot folytatni tudja az új helyen vagy az új rendben. Az sem biztos, hogy ugyanabból a tankönyvből fog a gyermeke tanulni.

A szülők indokolt aggodalma jogrendünkből fakad. Az oktatási törvényünk szerint ugyanis minden pedagógus maga választhatja meg a meggyőződése szerinti legmegfelelőbb tankönyvet: ez jót tesz a pedagógus önállóságának, de rosszat tesz a pedagógiai program stabilitásának. Ha a tanár munkahelyet vált, vagy csak osztályt cserél, vagy szülési szabadságra megy, a helyébe lépő kolléga belátásától függ, hogy milyen könyvből fog tanítani, mit vásárolt meg a szülőkkel. A kedélyváltozást nem számítva többnyire ilyen okok miatt szakad meg a pedagógiai program folytonossága az iskolában. Ha pedig két iskolát összevonnak, a tankönyvekben mutatkozó kontinuitás foka ezért is igen csak szerény, a pedagógiai programok illesztéséről nem is beszélve.

Törvényünk szerint az iskolák tantestületei – egymástól függetlenül – maguk alkotják meg és maguk is fogadják el pedagógiai programjukat (az önkormányzatok jóváhagyják, de nem koordinálhatják az iskolák pedagógiai tevékenységét). A pedagógiai programban szereplő tantárgyak és óraszámok többnyire a tantestületben uralkodó erőviszonyok függvényében alakulnak,

éppen ezért az átszervezést követően az új helyen újra meg kell vívni az egzisztenciát és a tekintélyt egyaránt érintő óratervi harcot. A kockázat nem csekély, mint ahogy az sem lényegtelen, hogy az újjászerveződő munkaközösségeknek ki lesz a vezetője, az új helyzetben ki lesz az új igazgató. Gyakran a régi igazgatókból és helyetteseikből kerülnek ki a vesztesek: tekintélyük, önállóságuk és jövedelmük is biztosan alacsonyabb lesz, mint korábban volt.

Belátható, hogy nincs olyan szempont, amely alapján az iskola belső világában bárki érdekelt legyen az átszervezésben.

OKTATÁSKORMÁNYZATI POLITIKÁK

Az oktatási kormányzat irányító tevékenysége a rendszerváltást megelőző évektől kezdve pedagógusérdek és pedagógiai logika szerint szerveződött, és csak mozzanatokban emlékeztetett arra, hogy a közoktatást közügynek tekinti.

Legalább öt területen mutatható ki a minisztériumi és az iskolai szintű pedagógiai gondolkodás erőssége, és a szakmai logika uralma.

1. Az előző és a jelenlegi oktatási kormányzat alapvető feladatának a „képességek” fejlesztését, az „értékközpontú” pedagógiai támogatását, „a gyermek mindenekfelett álló érdekének” képviselését, a „túlterhelés” csökkentését, az írásos értékelés és a pedagógus foglalkozást gyakorlók védelmének megerősítését (titoktartás) stb. tartja. Érdekes és jellemző, hogy a fentiekről vagy az oktatás tartalmáról (a korszerű műveltség tartalma és a műveltség területeinek száma) folyó vita kiterjedtebb, mint a város és a falu közötti növekvő különbség problémájának kezelése.

A népességfogyás mértékét, a közszolgáltatás várható szűkülését már legalább egy évtizede lehetett előre látni. Tudni lehetett, hogy az általános iskolai diákok sokasága bizonyosan pedagógiai programok váltására kényszerül. Abban a dilemmában, hogy a gyermek könnyebben kapcsolódhasson az új helyen a pedagógiai programhoz, vagy inkább a pedagógus maga alakíthassa ki a tanítás tartalmát, a 2002 óta újraszabott tartalmi szabályozás a pedagógusok pártjára állt. E területen láthatóan korlátozottan érvényes a „gyermek mindenekfeletti érdekének” képviselője. Bebizonyosodott, hogy abban az alternatívában, hogy legyen-e mindenkire kiterjedő közműveltség a kötelező közoktatásban (amivel technikai értelemben megteremthetnék az iskolák közötti átjárás feltételeit), vagy pedig a pedagógust fel kell menteni a számára is adottságként jelentkező közműveltség oktatása alól (továbbra is minden egyes iskola és

benne mindegyik pedagógus saját legjobb meggyőződése és munkautemezése szerint szabadon tevékenykedjék), a mostani oktatási kormányzat is az iskola szakmai autonómiája és benne az „autonóm közszolga” mellé állt, mint 1985 óta lényegében mindegyik.

2. A fenti politika logikus eleme, hogy az oktatás tartalmát érintő kérdésekből teljes egészében kizárták a laikus iskolafenntartói és a laikus iskolahasználói szférát, azt a kört, amelyiknek érdekében áll, hogy ne csak magántudás, hanem közműveltség is legyen. A laikus képviselő-testület politikai legitimációját, az önkormányzatiságot értékelte le az oktatási kormányzat azzal, hogy az új közoktatásról szóló törvényben elrendelte, hogy az oktatás tartalmi kérdéseiben kötelező jelleggel szakértő véleményét kell beszereznie a szabadon választott önkormányzati képviselő-testületnek. Holott a döntés-előkészítést végző polgármesteri hivatalok működését is megerősíthette volna. De nem ezt tette, s így a demokráciát felülírta a szakszerűség eszméje, de nem csak ezen a szinten.

A pedagógiai populizmus jelentős sikerét hozta a 2005. évi költségvetésről szóló törvény, melynek a 120. §-a szerint most már a tantestület által többségi szavazással elfogadott pedagógiai programot, benne az iskola egyes évfolyamain tanított tantárgyakat, a kötelező és választható tanórai foglalkozásokat és azok óraszámait, az előírt tananyagot és követelményeit már nem kell az önkormányzatokkal jóváhagyatni. Innentől kezdve az iskolák pénzügyi autonómiája meg is megerősítődött: közalkalmazottak által szabadon artikulált szükségletek költségeit a fenntartónak kell állnia, a szakmai szempontoknak nincs pénzügyi-jogi korlátja.⁸

Pedagógiai-szakmai kérdésként kezelik az egymást követő oktatási kormányzatok a legsúlyosabb közügyek egyikét, azt, hogy miért is kötelezi az állam a gyermeket, hogy iskolába járjon. Egyáltalán nem tisztázott, hogy mi az a közcél, amit a közösségi iskoláknak szolgálniuk kellene. Arról lehetne vitatkozni, hogy a közcélok kijelölése nélkül lehet-e Nemzeti alaptantervet készíteni, de arról nem, hogy az ebben rögzített közműveltség közügy-e vagy nem.

Ma a tankötelezettség tartalmáról nem a közoktatásban érdekeltek – iskolafenntartók, szülők, diákok, pedagógusok, szakszervezetek – döntenek, hanem csak a pedagógusok többségéből álló és a hatáskörében nemrég megerősített Országos Köznevelési Tanács. Így válik nálunk szakkérdésé, ami a demokráciákban a laikusokra tartozó közügy.

E politikai elrendezés egyenes következménye, hogy az iskolák tantestületei által elfogadott – a nemzeti alaptantervet ajánlásként kezelő –, pedagógiai programban testesül

meg az, amiért minden gyermeknek kötelező iskolába járnia.

3. Az iskolák teljesítményét bemutató országos szintű felmérések eredményeinek nyilvánosságra hozatala rendkívül mérsékelt és irányított. Az iskolák rendre megkapják a rájuk vonatkozó adatokat, de az iskolákat fenntartó önkormányzatok többnyire csak az összesítéseket, így még ugyanazt a célt követő iskolák teljesítményét sem tudják összehasonlítani. A szakmai logikát követő érvelés szerint a tanulók és a pedagógusok teljesítménye azért válik az iskola tantestületének szakmai belügyévé, mert az adatokat a hozzá nem értő iskolafenntartók és a laikus szülők képtelenek szakszerűen értelmezni.

Rendre elmarad a kistérségi, a regionális és az országos szinten minden egyes iskola teljesítményének bemutatása, így nem tudhatja senki sem, hogy melyik iskola milyen a másikkal képest. Ugyancsak mérsékeltlen tekintik közérdekű adatnak az iskolákon belül is az egyes osztályok teljesítményéről készült felmérések eredményeit.

4. A pedagógusálláshely-megőrző politika a korporációs logika mentén jól értelmezhető. A közoktatási törvényben egyre-másra jelennek meg olyan új állami feladatok, amelyek a pedagógusok további és kötelező alkalmazását vonják maguk után. Szociális feladatokat bízunk rájuk, a tanórán kívüli tevékenységek körét bővítik. A kétszintű érettségi jelentős munkát ad a pedagógusokat, s ennek is állásmegőrző következménye van. És ami igencsak lényeges, a jelenlegi oktatási kormányzat csökkentette a kötelező órák számát 22-ről 20-ra.

Fontos fejlemény, hogy a közoktatási törvényben előírt álláshelyek kötelező betöltését fakultatívvá tette a kormányzat: a 2005. évi költségvetésvetéssel módosítva a közoktatásról szóló törvény 1. sz. mellékletét, már a fenntartóktól függ az igazgatóhelyettesek száma és az ifjúságvédelmi felelősök, a szabadidő-szervezők, a pedagógiai asszisztensek alkalmazásának a mértéke. Kiváltva a pedagógus-érdekképviselőket, szakszervezetek rosszallását, akiknek az erejét mutatja, hogy az eddig kötelezően alkalmazandó vezetők és közalkalmazottak létszámának meghatározását a kormányzat teljes egészében a fenntartókra bízta volna.

5. Az Oktatási Minisztérium a népesedéscsökkenés és a súlyos pénzügyi gondok közepette egyszerű működtetési problémának és ezért az önkormányzatok belügyének tekinti a kialakult helyzet megoldását, önmagát elsősorban szakmai irányítónak tekinti. Az iskolák átszervezése során kiélesedett konfliktusokban rendre a pedagógusok és a szülők mellé áll, informálisan a szülői és pedagógusküldöttsé-

geknek támogatást ígér. A közoktatásról szóló törvényt úgy módosította, hogy újabb bürokratikus akadályok állításával nehezebbé vált az iskolák átszervezése (Kt. 87. § [6]), amire az önkormányzatok a gyermekek számának csökkenése és pénzügyi forrásaiknak kormányzati szűkítése miatt kényszerülnek.

VÉGEZETÜL

Ha jól látom, az önkormányzati és a kormányzati szint közötti tartós konfliktus feloldása az erősen tagolt és szétaprózódott önkormányzati rend reformálásával és a közoktatás irányítási logikájának megváltoztatásával oldható meg, természetesen nem mindegy, hogy milyen irányban. Az egyik lehetőség, hogy az ország politikai, ezen belül közoktatás-politikai központja válik meghatározóvá akár a nemzeti érdek, akár a szakszerűség ideológiája szerint, vagy pedig megmarad és megerősödik a választásokon alapuló, a központot ellensúlyozó önkormányzati rendszer, akár regionális és a kistérségi formában.

További alapkérdés, hogy a közoktatást a jövőben továbbra is pedagógiai megközelítésben szervezik-e újjá, vagy pedig közjogi logika mentén. Olyan közszolgáltatásként, amelyben a tanulók teljesítményét növelő mechanizmusok oly mértékben erősödnek, hogy a nemzetek versenyében sikeresek legyünk, és amelyben a költséghatékonysági szempontok fontosak, valamint a döntések azon a helyen születnek meg, ahol a felelősséget viselni is tudják országos, regionális, települési, önkormányzati, illetve iskolai szinten.

Meglehet, hogy marad minden a régiben, s az önkormányzatok csendben átszervezik iskoláikat, a politikai pártok és a pedagógusszakma okolja a hozzá nem értő választott képviselőket, a városi és a községi iskolák között növekszik a különbség, a közoktatásban néhány hatékony iskola kivételével a teljesítmény hanyatlik.

JEGYZETEK

- ¹ A becslés csak az általános iskola esetében végezhető el. Általános iskolába ugyanis majdnem mindegyik 14 éves korú jár. Ez nem igaz a középiskolai oktatás esetében, mert a 18 éveseknek csak kétharmada jár középiskolába.
- ² A feltételek időközben változhatnak, például a tanulócsoportok nagysága is csökkenhet. A tizenhat tantermes általános iskolák előfordulása sem mindenhol jellemző, különösen a kisebb településeken nem, ahol ennél kisebbek, többnyire nyolc tantermesek állnak.
- ³ Az óvodákban a gyermeklétszám a 2001/2002-es tanévben az 1995/1996-oshoz viszonyítva közel 15%-kal csökkent, az óvónők foglalkoztatását mutató

- csoportszám mérséklődése ennél jóval kisebb, 3%-os volt. Ugyanez a jelenség azonosítható az általános iskolákban is: a tanulólétszám 4,4%-os csökkenésével együtt az osztályok száma mindössze 2,5%-kal mérséklődött. A gimnáziumok nappali tagozatán noha a tanulólétszám 11%-kal növekedett, az osztályok száma ennél nagyobb mértékben, 17%-kal emelkedett. A szakközépiskolák esetében is ugyanezt a képet kapjuk: a tanulók száma 14,5%-kal, az osztályoké pedig közel 22%-kal bővült. A szakképzési törvény előírásából következően a szakképző 13–15. évfolyamokon emelkedett a tanulócsoporthoz tartozó osztályra jutó tanulólétszám azonban mindössze 14–15 fő.
- ⁴ A magas költségvetési normatíva és az alacsony tandíj kombinációjával élő rendkívül jövedelmező magán – de nem alternatív – alapfokú művészetoktatásra és a szakképzés különféle formáira, valamint a jászladányi típusú alapítványi iskolákra itt nem térhetek ki.
- ⁵ A szabad felhasználású normatívák nagyságának ingadozását az önkormányzati finanszírozási rendszer kiegyenlíti. Köztudott, hogy igen laza az önkormányzat egészének és az egyes ágazatok finanszírozása közötti kapcsolat. Hiába magas például az ország költségvetésében az oktatásra szánt összeg, az iskolákra mégsem jut arányosan nagyobb összeg, ha az önkormányzati szféra finanszírozása összességében szűkül. Ha azonban több jutna az önkormányzatoknak, akkor sem kapnak többet az iskolák. Az önkormányzati magatartás kiegyenlíti a központi oktatás-költségvetési politika ingadozásait.
- ⁶ Ebben a döntésben kül- és oktatáspolitikai motívumok egyaránt szerepet játszottak.
- ⁷ Számítani lehet arra is, hogy egyre több iskolaigazgató egyre több hibát fog véteni az iskolájukba járó gyermekek, a napközit, tanulószobát, az étkeztetést igénybevevő tanulók megszámolásában, miképp a kőbányai iskolában történt. Valahogy mindig több lesz a gyermek a tényeleghesnél, éppen annyi, hogy tanulócsoporthoz lehessen indítani, ne kelljen összevonni osztályokat, s hogy egyáltalán legyen több pénz az iskolában. Nem lenne meglepő, ha a megbocsátó „megélhetési bűnözés” analógiájára megszületne a számviteli törvénynek a „gyermekek érdekében” történő megsértését elfogadó retorika is.
- ⁸ Eredményfilozófiai megközelítésben lényegtelen, hogy a kormány javaslatára, vagy egyéni képviselői indítványra szavazta meg az Országgyűlést.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az Oktatási Minisztérium statisztikai tájékoztatói.
- Balogh Miklós (2004): „A demográfiai változások hatása a közoktatásban.” In: Palotás Zoltán (szerk.): *Önkormányzat és közoktatás 2003*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- CERI [Centre for Educational Research and Innovation]: *Education at a Glance OESC Indicators 1998 Edition*. OECD, 1998, Paris.
- CERI: *Education at a Glance OESC Indicators 2000 Edition*. OECD, 2000, Paris.
- Fenntartható-e a közoktatás? Hatékonysági szempontok érvényesítése a közoktatásban*. Budapest, 2004, Országos Közoktatási Intézet.
- Jelentés a magyar közoktatásról*. Budapest 2003. Budapest, 2000, Országos Közoktatási Intézet.
- Jelentés a magyar közoktatásról*. Budapest. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.
- Neuwirth Gábor (2003): *A középiskolai munka néhány mutatója 2002*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.

Települési Önkormányzatok Országos Szövetségének közvélemény-kutatása, 2003.

Sáska Géza (2002): „*The Age of Autonomy.*” *European Education*. 2002–3. Vol. 34., No. 4. 34–56. pp.

Sáska Géza (2003): „*Szakmai és politikai autonómiák a '80-as, '90-es évek magyar közoktatásában.*” *Iskolakultúra*, 2003. 6–7., 88–108. pp.

Sáska Géza (2005): *A szocialista és a polgári nevelés radikális alternatívái*. Budapest, Felsőoktatás-kutató Intézet.

SZIGETI PÉTER

Politikai hatalom – társadalmi uralom

A „politikum”, a „politikai” cselekvés és az állami mozzanatainak viszonya a globalizáció korában

I. PROLÓGUS

A politika fogalma a XXI. század elején olyan elméletileg is érdekes vitatéma, melyet a Politikai Szemle szerkesztősége megítélésem szerint helyesen kezdeményezett. Azért, mert az általános érvényű probléma történetileg különös módozatának – a globális kapitalizmus körülményire figyelemmel lévő megoldásnak – nemcsak aktualitása, hanem szellemi vonzereje is lehet. Persze a politikatudományban itthon és külföldön is számos irányzat létezik, s ezért e kérdésre adandó válaszok egymástól igen különbözőek és sokfélék lehetnek, de világnézeti – alaptípusaiban ma is konzervatív, liberális és szocialista – és szaktudományos orientációtól függetlenül viszont aligha megoldhatóak. Így például utóbbit illetően Bayer József könyve (1999) a fogalmi megalapozás után a politikairendszer-felfogáson belül választja el egymástól analitikusan a politika intézményes világát (polity) a konfliktusos reálfolyamatokétól (politics) és a politika tartalmi oldalának tekintett policytől. A „politológiai háromszög” ezen angolszász megoldását éppúgy járható útnak tekinthetjük, mint a strukturalista-funkcionalista paradigmát vagy a diszkurzív felfogásokat (Szabó Márton, 1997). A különböző orientációk, irányzatok használhatósága persze nem jelenti azt, hogy ezek egyenértékűek volnának. A tudományosan „igaz” és „hamis” mozzanatok ugyanis nagyon különböző arányokban lehetnek jelen az egyes problémák felállításánál és

megoldásánál. Ezért a használhatóság inkább csak annyit jelent, hogy mindegyiknek van valaminő mondanivalója, belső racionalitása, noha a különböző politikai jelenségek értelmezését nem egyforma megvilágító erővel végzik el. Magam a saját megoldásom – melynek fundamentumát jó két évtizede érlelgettem – bocsátom most közre, azt remélve, hogy a tanulmány címében meghatározott viszonyrendszer magyarázó értéke szélesebb kör számára is akceptálható.

Első megközelítésben induljunk ki John Bell politikafogalmából, amely egy meglehetősen egyszerű elgondolást tartalmaz problémánkról¹. Az *olyan tevékenység politikai, amely „befolyásolja a társadalmi folyamatok alakulásának mikéntjét, azt, hogy milyen irányba fog a társadalom fejlődni (változni), azaz a lehetséges alternatívák közül melyik irányt fogja követni.* Ennek a fogalomalkotásnak tehát egyrészt lényeges eleme a *döntési helyzet*, a különböző értékek közötti választás, másrészt, hogy ennek *társadalmi hatása* legyen, azaz emberek egy viszonylag nagy csoportjára terjedjen ki. Így például a második kritérium miatt egy bíróság esetében csak akkor lehet politikai tevékenységről beszélni, ha döntéseinek az adott ügyön túlmutató jelentőségük, »precedensértékük« van. Ebből a szempontból az AB szerepe kétségkívül speciális: mivel nem egyedi jogvitákban döntenek, hanem általános normák alkotmányosságát vizsgálják, ezért a második kritérium az általános normák esetében adott.”

Bell megoldása a *lehetséges alternatívákon belülre* helyezi el a politikai tevékenység befolyásoló szerepét. Itt lép fel egy hiátus: mitől lesz lehetséges a lehetséges, megfordítva, mi az, ami nem lehetséges? Ez magyarázat nélkül marad, de legalábbis a politikain kívül marad. Vagy a mi Kossuth Lajosunkkal szólva: *ha a politika az egzisztenciák tudománya*, akkor is megválaszolatlan, hogy honnan kerülnek ezek az egzisztenciák a politikus elé, aki megpróbálja azokat saját cél- és értékrendje felől befolyásolni, mégpedig döntésein keresztül. A politikai tevékenység lehetőségei belülről – nevezzük politikumnak – tehát a politikumból vagy pedig azon kívülről magyarázhatóak?

Ezt a megoldást egyáltalán nem tekintem rossznak vagy használhatatlannak, sőt, magam is operáltam hasonlóval: „Minden politika közügy, de nem minden közügy politikai is egyben (a közügyek átfogóbbak), mert a politika *differentia specificuma*: *hatalomra vonatkoztatott közügy = ami döntést igényel, eldönthető, eldöntendő, mégpedig közhatalmi döntést igényel (az „állami” mozzanata megjelent).* Csakhogy itt is teoretikushiány keletkezett, mégpedig egy másik: ahogy abban biztosak lehetünk, hogy *minden állami politikai is egyben, megfordítva nem áll fenn, hogy minden politikai állami volna.* (Ez az azonosítás azon klasszikus és egyben konzervatív felfogásokhoz vinne el minket, amelyeknél a kormányzás, mint állami-kormányzati te-

vékenység témái jelentik a politikait. Ez pedig túl szűk felfogás lenne, ami a modern politikai rendszerekre semmi esetre sem áll. Az *államtudomány tárgya* itt válik el a *politikatudományétól*: utóbbi az *állami intézményeken túlmenő elemzési keretet*, a *politikai rendszer* vizsgálatát tekinti ismerettárgyának. Alátámasztja ezt, ahogy a *francia politológiában* három irányból következett be ez a maghaladás. Ugyanis a politikairendszer-kutatás egyik irányzata a hagyományos közjogtudományi, konstitucionalista felfogás volt, amely a formális és a formalizált, tehát az alkotmányban rögzített intézményes megoldásokat a politikai szociológia témáival bővítette ki: a pártok, a pressure groupok, a közvélemény befolyásoló szerepe, a politikai mechanizmusok (pl. érdekegyeztetés) stb. felé viszi kutatási tárgyát: az államiságtól a politikai rendszer komplexebb szerkeze, funkciói felé (George Burdeau, Marcel Prélot és részben Maurice Duverger reprezentálta ezt a tendenciát). Ugyanezt az eredményt hozta az angolszász »systemisme« (D. Easton, K. Deutsch) ottani adaptációja, csak más módszerrel. Ugyanis a strukturalista-funkcionalista irányzat² is a reálpolitikai folyamatok elemzésének nyitott teret Lapièrre, Lavau, Lavroff, Badie munkáiban, de e mérsékelt kritikai recepcióban az irányzat érvényességét az egyedi, nemzeti politikai rendszerek empirikus vizsgálata keretként, s nem valaminő kompakt elméletként fogták fel. A harmadik megoldás a politikairendszer-felfogások radikálisabb, marxista és marxizáló kritikai pozícióiból jött. Részben a társadalmi struktúráldás osztály- és rétegspecifikus folyamatainak figyelmen kívül hagyását vetette fel (Jean-Marie Vincent, N. Poulantzas), mint ami számos negatív konzekvenciával jár; részben pedig az újratermelési folyamatok szempontjából bírálta A. Touraine, hogy egy társadalom politikai folyamatait vagy csak egy konfliktuselméleti keretben, vagy pedig – mint a funkcionalisták teszik – egy rendszociológia előfeltevés keretében értelmezzék. A tárgyi problémamező kiszélesítésén túlmenően tehát az *integrációelméleti*, illetve *konfliktuselméleti* feltevéshez kapcsolódás különbsége is élesen exponálódott a politikairendszer-felfogások francia recepciójában.

A politika fogalmának államira (kormányzatira) történő leszűkítését tehát sokan és joggal arisztokratikus felfogásnak tekintik, s több irányból is meghaladták. A leszűkítő megoldással szembeállítható még a pánpolitikai felfogás is: Carl Schmitt klasszikus munkája (»Der Begriff des Politischen«, első, 1932-es megfogalmazásában, ami a 2002-es magyar kiadásban is megtalálható) ezért mutat rá arra, hogy az állam fogalma ugyan *előfeltételezi a politikai fogalmát, de a kettő nem azonosítható egymással*. Két gondolati utat kell ezek után bejárnunk, egyfelől az állami és a politikai, másfelől mindkettőnek a »társadalmi'-val való viszonyának tisztázását.

II. ÁLLAMI, POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI VISZONYA

Állami = politikai azonosítása félrevezető tehát, éppen úgy, ahogy az állami = társadalmi. Elemzésünket folytassuk az utóbbi összefüggés kibontásának irányában: „...mert ekkor minden eddigi államinak számító ügy társadalmivá, és megfordítva, minden eddig »csak« társadalminak számító ügy állami-vá válik, miként az egy demokratikusan szervezett közösségi szervezetben szükségszerű módon bekövetkezik. Ekkor az eddig »semleges« területek – vallás, kultúra, képzés, gazdaság – az azonosítással »semlegesnek« *lenni a nem állami és a nem politikai értelmében*. A fontos tárgyi területek ilyen jellegű semlegesítődésével és depolitizálódásával szemben polemikus ellenfogalomként jelenik meg az állam és a társadalom azonosságát kifejező, egyetlen tárgyi területtel szemben sem közömbös, potenciálisan minden területet megragadó totális állam. A totális államban ennek következtében *minden* – legalábbis lehetőség szerint – politikai, és az államra való hivatkozás már nem képes arra, hogy a »politikai« specifikus megkülönböztető ismertető-jegyét megindokolja” (Schmitt, 2002: 16, kiemelés – Sz. P.).

Jó érveink vannak tehát ahhoz, hogy az államit és a politikait, illetőleg a társadalmi és a politikait specifikálni kell. Schmittnek azonban, aki nem teoretizálta a társadalmiság fogalmát³, azért mert fentiekben igaza van, nem biztos még, hogy sikerült megoldania ezen specifikációkat. Saját törekvésem felől nézve: az állam és a társadalom *azonossága sohasem áll meg, ha* valaki a társadalmiságot képes teoretikusan megragadni, s ma, a marxi alapozású kritikai társadalomelméletek mellett erre a szociológia bizonyos törekvései, a rendszerelméletek [közismerten Durkheim szociológiája, Parsons és Luhmann, a Berger–Luckmann szerzőpáros (1998) könyve] és a konzervatív szociológia is képessé vált. A társulásra építő, liberális kontraktualizmusban ez ab ovo elesik, hiszen az egyén nem társadalmi, hanem jogi és politikai lény.

Ahol jut hely a *társadalmiság* fogalma számára az elméletalkotásban – approximatív, mert erre még visszatérünk: az embert szükségletkielégítő, s a szükségletek termelését és újratermelését munkamegosztásban végző társas lénynek tekintik – ott kizárt, hogy az állam egybeessen a társadalommal, hogy a társadalmat a szó szoros értelmében véve államosíthassák. Termelő, szükségletkielégítő közhatalomról nem hallhattunk, noha parciálisan ilyen alapviszonyokban is részt vehet az állam, de átfogó értelemben mindig a társadalom gazdálkodik, sohasem az állam. [Még a legdirektebben államigazgatásos (command economy), legirányításosabb államszocializmusban – ahol a termelő-elosztó, forgalmat lebonyolító gazdálkodó tevékenységekhez valóban közel esett a közigazgatás – sem esett egybe az alapviszony a szabályozási viszonyokkal, a gazdálkodási tevé-

kenységet végző szervezet az államigazgatás szervezetrendszerével]. E helyzetnek pedig világos jogtudományi leképeződése az állam *iure imperii* és *iure gestionis*, közhatalmat gyakorló és ügyleti minőségében eljáró állami szervek közötti *distinkciója*. Ezért Schmittet át kell fogalmaznunk: a totális államban sem lehet minden társadalmi, az ún. semlegesített terület egyben állami (politikai). Legfeljebb lehetősége szerint, de nem valóságosan. Terjedelmileg pedig sohasem eshet egybe a társadalmiság mezője saját részrendszerével, az államisággal. A politikai pedig, bár változó és változatos módon és sok mindent, bármit át foghat – Schmitt politikai fogalma ezt kitűnően ragadja meg –, de nem foghatja át maradéktalanul sohasem az egészet⁴. Amikor viszont az egésznek nem a terjedelme, hanem a minősége, struktúrája, részrendszereinek funkciói kerülnek előtérbe; akkor, amikor nem terjedelmi értelemben valóban mindent átfog, akkor határhelyzet lép fel: az uralmi berendezkedés válik kérdésessé. Így már nem a nagyon is problematikus totális állam, hanem sokkalta inkább a forradalmak, háborúk, polgárháborúk, ellenforradalmak esetében *politizálódik az idézőjelbe értendő „minden”*, ekkor tényleg nincs semlegesítés, de nem terjedelmi minden ez, hanem a berendezkedés döntő pontjai, intézményesülései, részterületei. A társadalmi uralom és a társadalmiság kidolgozott fogalma nélkül ehhez nehéz eljutni, de Schmitt reális problémafelvetést oldott meg, bár nem teljes értékűen.

A politikai specifikus megkülönböztető jegyeit tehát mind az államira, mind pedig a társadalmira vonatkoztatottan meg kell tudni indokolnunk. Kérdés hogyan?

Mielőtt kérdésünket megválaszolnánk, ki kell térnünk még egy problémára. Schmitt munkáit magyarítva Cs. Kiss Lajos (in: Schmitt, 2004: 417–419) és Kende Péter (in: Schmitt, 2004: 223) itt fordítási problémát látott. A vita tárgya Schmitt azon nyelvi, fogalomalkotó leleménye, hogy a *politisch* (politikai) melléknévből és a *die Politik* (a politika) főnévből képzett egy harmadik új fogalmat és szófajt, a *das Politische* melléknévből képzett főnevet. A „*das Politische*” Cs. Kissnél *politikai*; míg „A politikai fogalma” 4. részét szintén lefordító Bayer Józsefnél (A pluralizmus mint az állam felbomlasztásának elmélete, in: Pluralizmus, Kossuth, 1985): *politikum*⁵. A mi álláspontunk szerint azonban *nem fordítási, hanem teoretikus kérdésről van szó*. Mégpedig olyan teoretikus kérdésről, amelyet – minden, a politikai/politikum problémához való értékes hozzájárulása ellenére – maga Carl Schmitt sem tudott megoldani, innen a nehezen eldönthető, de inkább teoretikus relációfüggő, mintsem fordítási probléma. Szerintünk a *politikum* a társadalmi forma függő terjedelme és szerkezete jelölésére kitűnően alkalmas, míg a *politikai mozzanata* inkább cselekvéskalkus kifejezésére. Ahol viszont nincs az előző megkülönböztetés kidolgozva, ott nincs

mihez alkalmazkodni a fordításban. Rejtve marad a probléma teoretikus szintje, ezért a fordítás nem a fogalmi tartalom, hanem csak asszociatív döntés kérdésévé válik.

1. Lukács György társadalomontológiai alapvetésének szisztematikus részében szintén érzékelt a problémát, amikor a politikumról értekezett. Minden emberi közösségben megjelenik a politikai problémája, mégis „lehetetlen definiálni, vagyis gondolatilag formálisan meghúzni annak határait, hogy hol kezdődik, illetve hol végződik a politika.... még elképzelni is nehéz a társadalmi gyakorlat olyan típusát, amely bizonyos körülmények között ne nőhetne az egész közösség fontos, esetleg sorsdöntő kérdésévé. Ez természetesen csak lehetőség, amely ritkán válik valóra.” Felfogásában „a politika a társadalmi totalitás egyetemes komplexusa, de a gyakorlatnak, mégpedig a közvetett gyakorlatnak a komplexusa, amely ezért nem emelkedhet olyanfajta spontán és állandó egyetemességre, mint a nyelv, amely a világ elsajátításának elsődleges szerve... A politika olyan gyakorlat, amely végső soron a társadalom totalitására irányul, de úgy, hogy közvetlenül mozgásba hozza a társadalmi jelenségvilágot, mint a változásnak, vagyis a mindenkori lét megtartásának vagy szétrombolásának terepét, ám az így kiváltott gyakorlatot közvetett módon elkerülhetetlenül a lényeg is mozgatja és ez, szintén közvetett módon, intenciója szerint közvetlenül a lényegre irányul. A lényeg és a jelenség társadalomban megvalósuló ellentmondásos egysége a politikai gyakorlatban világos formát ölt” (A társadalmi lét ontológiájáról II. kötet, Magvető, 1976: 487–488).

A politika a társadalmi totalitásra irányul tehát a minőségi értelemben vett egészre, s nem minden létezőre, bármely emberi magatartásra (amit Lukács az idézet előtt, némiképp nehézkesen, de kifejt). Azonban nem közvetlenül, hanem közvetítések révén irányul a társadalmi egészre, de nem az egész társadalomra, mert ugyan közvetlenül a jelenségvilágot hozza mozgásba, bizonyos kérdéseket, de ez intenciója szerint lényegesre – és nem lényegtelenre – irányul. Hogy a lehetséges politikai kérdések közül melyek lesznek valóságosan is azok, ezekre formálisan nem lehet választ adni. Lényeg és jelenség mozgása közben veti fel Lukács a lehetőség és a valóság dialektikáját anélkül, hogy megoldaná, miféle szelekció játszódik le, amely a politikai lehetőségét valóságossá teszi.

Schmittnél ez a kérdés úgy szerepelt, hogy mit vonnak ki a semlegesített kérdések sorából, azaz, mit politizálnak. Teoretikus érdemének tudjuk be, hogy nemcsak feltette a lehetőség és a valóság politikai dialektikájára vonatkozó kérdést – eddig rajtuk kívül mások is eljutottak –, hanem meg is próbálta kibontani a kérdésre adott magyarázatot. S ha ehhez hozzátesszük, hogy Max Weber is sokat foglalkozott a problémával, akkor láthatjuk Schmitt megoldásának jelentőségét.

2. *Carl Schmitt elemzése* szerint bárki, aki bármilyen területen és tárgyi összefüggésben a barát és ellenség megkülönböztetést alkalmazza, az szelektálja, minősíti át a dolgot politikai-vá. Nézzük meg erre vonatkozó két alapvető megfogalmazását. Ahogy munkája negyedik részben megfogalmazta: „Minden vallási, morális, gazdasági, etnikai vagy más ellentét politikai ellentétté válik, mihelyt elég erős ahhoz, hogy hatékonyan csoportosítsa az embereket aszerint, hogy ki a barát és ki az ellenség. A politikum nem magában a harcban rejlik, amelynek szintén megvannak a maga technikái, pszichológiai és katonai törvényei, hanem, mint mondtuk, e reális lehetőség által meghatározott viselkedésben, saját, ezáltal meghatározott helyzetünk világos felismerésében, illetve a barát és az ellenség helyes megkülönböztetésének feladatában” (1985: 128). Illetőleg munkája negyedik részében, politikaiként megfogalmazva, s a megoldás ismeretelméleti státusára is vonatkoztatva: „A specifikus politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és az ellenség megkülönböztetése. Ez egy kritérium értelmében nyújt fogalmi meghatározást, nem kimerítő definícióként vagy a tartalom megjelöléseként... E megkülönböztetés mindenestre önálló, de nem egy saját új tárgyi terület értelmében, hanem olyan módon, hogy nem alapulhat sem az említett más ellentétek egyikén vagy közülük többen, s nem is vezethető vissza ezekre... *A barát és az ellenség megkülönböztetésnek az az értelme, hogy megjelölje az összekapcsolódás vagy szétválás, az egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát*; elméletileg és gyakorlatilag fennállhat anélkül, hogy egyidejűleg mind ama erkölcsi, esztétikai, gazdasági vagy más megkülönböztetéseket alkalmazni kellene. A politikai ellenségnek nem szükséges erkölcsileg rossznak, nem szükséges esztétikailag rútnak lennie; nem kell gazdasági versenytársként fellépnie, és talán akár előnyösnek is tűnhet üzletet kötni vele. *Az ellenség éppen a másik, az idegen, és lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen, úgy, hogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetők el* sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem a konfliktusban »részét nem vevő« és ezért »pártatlan« harmadik ítéletével” (Schmitt, 2002:, – az első kurzíválás kivételével kiemelések – Sz. P.).

Tehát az egzisztenciális értelemben véve más és idegen, akikkel egyfelől konfliktusokra kerülhet sor, másfelől pedig ezek a konfliktusok előzetesen adott általános normatív szabályozással, jogi szabályozással és harmadik fél közreműködésével nem orvosolhatóak. Felvethető, hogy a *Politikai teológia* (1922) kivételes állapotra vonatkozó helyzetét, ahol a szuverén beavatkozása révén a rendkívüli jogállapot közvetít az ellenségek között,

miért nem számította be Schmitt tíz évvel későbbi meghatározásaiba. Az ellenség természetéről pedig a következő fontos értelmezéseket adja: „Az ellenség tehát nem versenytárs vagy ellenfél általában (kiemelés – Sz. P.). Az ellenség nem is magánellenfél, akit ellenszenvézésektől vezérelve gyűlölnék. Az ellenség csupán az embereknek legalább eshetőlegesen, azaz reális lehetőség szerint *harcoló* összessége, amely egy éppen ilyen összességgel áll szemben. Az ellenség kizárólag nyilvános ellenség, mivel mindaz, ami az emberek ilyen összességére, különösképp egy egész népre vonatkozik, ezáltal válik nyilvánossá. Az ellenség *hostis*, nem *inimicus a tágabb értelemben*. ...Az embernek politikai értelemben nem szükséges személyesen gyűlölnie az ellenséget, az a maxima pedig, hogy „ellenségünket”, vagyis ellenfelünket szeretni kell, először csak a magán szférájában rendelkezik értelemmel. [...]

A politikai ellentét a legintenzívebb és legvégső ellentét, és minden konkrét ellentéteesség annál inkább politikaivá válik, minél inkább közeledik a legszélső ponthoz, a barát/ellenség csoportosításhoz. Az államon mint szervezett politikai egységen *belül*, amely a maga számára mint egész hozza meg a barát/ellenség döntést, ezen kívül az elsődleges politikai döntések *mellett* és a meghozott döntések védelmében a „politikainak” számtalan *másodlagos* fogalma is létrejön” (Schmitt, 2002: 20–21).

Melyek az elemzés tanulságai? Mindenekelőtt: nem egyszintű problémáról van itt szó, hanem, hatalom és uralom dualizmusáról. Schmittnél a politikai ellentét intenzitásának kérdésében eltűnik a politikai hatalom és egy társadalmi berendezkedés uralmi szerkezetéhez – a politikumhoz – való viszonynak az eltérő természete. Ne foglalkozzunk most ennek okaival. Döntő, hogy annak ellenére, hogy jó ismerője a hegeli dialektikának, s az ellentétek fokozatbeli különbségét és annak szélső esetét („legvégső”) is nevesíti, *az ellentét intenzitásának, fokozatainak* kérdésében meghúzódozó kategoriális szerkezeti különbségeket fogalmilag nem tisztázza. (Amelyek nála az összekapcsolás–szétválás (különbség)–ellentéteesség fogalmaival jelentek meg.) Ezeket az *azonosság–különbség–ellentét–ellentmondás–antagonisztikus ellentmondás egzisztenciális meghatározottságuk szerinti különbségeként kell elemeznünk és bemutatnunk*. Részben ezért válik ellenséggé mindenki, az ellenfél is, s ezen az ellenségmódozatok (reguláris hadsereg, s az irreguláris harcot folytató ellenfél, a partizán történeti típusai: gerilla, forradalmár, terrorista) gazdag, nagy tárgyi tudású elemzése sem segít. Részben pedig liberalizmusellenessége következtében, hiszen a versengő politikai erők sokféleségében, a liberális-parlamentáris politikai berendezkedésben az állam felbomlasztásának elméletét látta. A konzekvenciák sokrétűek, hiszen a rendszeren belüli ellenzék, a kormány és az ellenzék harca *összemosódik* a rendszerellenes oppozícióval, amelyik nem a

fenálló hatalom rendszeren belüli megváltoztatására tör, hanem ellentársadalmat akar létrehozni. *Az ellenzék státusa nem lehet azonos az ellentársadalomra törő – mouvement antisystème – jelenségével (I. Wallerstein)*; a rendszerimmanens a rendszertranszcendenssel. Előbbi a különbség és az ellentét, utóbbi az antagonizmus dimenzióját jelenti. Ez pedig a mai világban is nagyon releváns különbség. Így például a globalizációkritikai mozgalmak stratégiai útkeresésében az altarglobalizációs és az antiglobalizációs mozgalmak belső vitájának ez a végső gondolati alapja. Nézzük filozófiai analízisben.

Mi egy dolog, egy létező önmagával való *azonossága*? Kétféle válasz adható, az elvont ($A = A$) és konkrét azonosság ($\hat{A} = A$ és $7A$) álláspontjáról. Előbbi a formális, utóbbi a dialektikus logika álláspontja. A formális azonosságelvre, megjelölési funkciójában kétség sem fér hozzá, hogy szükség van. Azonban tautologikus, s kétféleképpen lehet felfogni. Mert tartalmilag vagy nem mond semmit, üres ismétlés, vagy csak megismétli az állítvány vonatkozásában azt, amit az alanyra vonatkozóan már impliciten kimondott. A *konkrét azonosság* magában foglalja a tagadás, a kizárás mozzanatát (‘valami, mert nem más’) – *determinatio est negatio* –, tehát a vonatkozást: minden dolog akkor és azért azonos önmagával, amikor és mert mást kizár magából. Itt a vonatkozással impliciten behozzuk a legközelebbi nemet, az azonosság tételezése feltételezi a kizárást, a mással való nem-azonosságot, s ennyiben tartalmi kapcsolatot létesít a specifikációval.

A létezők közötti *különbség* két dolog *külsődleges* összevetéséből adódik, ha a kettő között azonosság is van. A különbség is feltételezi és egyben ki is zárja azt az azonosságot, amire vonatkozni kell. Az *ellentét immanens vonatkozás*, ahol egy semleges elem, mező közvetít a (+) és (-) pólusok között. (Például a mágnes pozitív és negatív pólója között keletkező mágneses térben feszültség, ellentét van, de nincs mágnesség a semleges terület, a patkó törzse nélkül.)

Az ellentmondás és az antagonisztikus ellentmondás differentia specificáját kell még megoldanunk. Mi itt a kategoriális felépítésben a különbség? Ez olyan probléma, amelyet a hegeli ontológialogika sem oldott meg, s szerzőnk figyelmét is elkerülte, hogy elválassa egymástól az ellentmondást és annak különemű, antagonisztikus formáját. Az ellentmondást, amelyben az ellentétek egysége és harca egyensúlyra jut; illetve az antagonizmust, ahol az egymást kölcsönösen feltételező és kizáró, pozitív és negatív mozzanatok feszültsége nem tud feloldódni egy mozgásformában, nem tud egyensúlyi állapotban újra-termelődni, mert az egyik pólusnak alávetett reprodukció rendszeren belüli mozgása – meghatározott ponton – átvezet a vele ellentétes pólus által uralt reprodukcióhoz. Egyik mozgásforma átcsap egy tőle minőségileg eltérő másikba. Melyik különös tár-

sadalmi erő képezi a társadalmi formameghatározottság uralkodó pólusát?

Megoldásunk – vetítsük itt előre – támaszkodik az *uralom* állapotára, melyet Hegel *A szellem fenomenológiájában* (1806) filozófiailag magas szinten írt le és elemzett. Továbbá Marx *A tőke* című munkájának filozófiai alapjaira, úgy, hogy fogalmi szinten ő sem (és előtte Hegel sem) dolgozta ki az ellentmondás mint rendszerimmanens mozgásforma és az antagonisztikus ellentmondás, mint rendszert transzcendáló ellentmondás fogalmát.

Ha most ezt a megoldásunkat visszavisszük a politikai fogalomra, akkor a következő 3 állapotot kell megállapítanunk:

- a) Szabályozott versenyhelyzetben a hatalmi harcok, a politikai nem érintik az uralmi szerkezetet, mert olyan állapotokat termelnek újjá, amelyek az uralmi rendszeren, a társadalmi totalitáson belüli mozgásokat változtatják meg. Az ellentmondás mozgásformája úgy és annyiban változik, amennyiben nem feszíti szét a rendszer kereteit, csak módosítja. Egy politikai rendszer normál állapotainak megfelelő konfliktusok jelentkeznek, amelyekben a versengő felek a barát és *ellenfél* (s nem ellenség) viszonyában állnak. Ennek az állapotnak felel meg a jogrendben a normál állapot.
- b) Antagonisztikus egy uralmi berendezkedés, a politikum és nem pusztán a politikai válik kérdésessé akkor, amikor a hatalmi harcok tétje egy új társadalmi forma. A forradalmak, polgárháborúk, ellenforradalmak jelentik meg a történeti-politikai életben az antagonisztikus ellentmondást. Ilyenkor a vezetők nem tudnak a régi módon vezetni (uralkodni), a vezetettek, az alávetettek pedig nem akarnak a régi módon élni. Ezért össznézeti válság alakul ki, alkalmazhatjuk Lenin optimális világossággal megfogalmazott megoldását (melyet ő a forradalmi helyzet objektív kritériumaként fogott fel). Amikor a politikai cselekvés *intencionálisan az uralmi viszonyokra, a berendezkedés strukturális jellemzőire irányul, akkor vagyunk a politikum területén*. Ilyenkor nem a kormány és ellenzék harcáról van már szó, nem az államhatalom befolyásolásáról – ami persze időnként az uralomtól függetlenül is drámai lehet –, hanem valóban a fennálló társadalmi berendezkedést védő erők, szövetségesek és ellenségeik harcáról. E mozgás jogi vetülete – ha a régi jogrend legitimációs alpjáról szemlélik – gyakorta az illegitim jogképződés.
- c) A vázolt két helyzet, A és B között a jogrendet felfüggesztő *kivételes állapot még közvetíthet*, ha az állam (a szuverén) erejével lehetséges a visszatérés A mozgásformához. Itt, a kivételesség által felfüggesztett jogrendben, csak a formális jogszerűség – a kihirdetés maga és nyomában a következmények kiszámíthatósága – kap szerepet⁶.

Elemzésünkkel bevezettük a „politikai” és a „politikum” (uralom) megkülönböztetéseket. „Egy mérhetetlen probléma elméleti körülhatárolásában” (Schmitt, 2002: 7) ezen a vonalon kell továbbhaladnunk. A hatalom és uralom dualizmusának fenntartása – melynek a későbbiekben további indokait adjuk – lehetővé teszi azt is, hogy az állami mozzanatát tovább konkretizálhassuk.

Weber híres, szociológiai szempontú – az állam mint szervezet miben különbözik a társadalom szervezeti jelenségeinek sokaságától – szervezetszociológiai kérdésfeltevését követve azt mondhatjuk, hogy „...állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül – ez a »terület« hozzátartozik az ismeretőjegyzékhez – a legitim *fizikai erőszak monopóliumára* (sikerrel) tart igényt” (Max Weber, 1989: 6). Tehát az állami szervek *conditio sine qua nonja*, hogy a törvényes erőszak monopóliumának birtokosaiként járnak el, s ezzel, mivel a legális kényszerítés – ténylegestől a potenciálisig terjedő – eszközrendszere áll rendelkezésükre, nyomatékosabb eséllyel tarthatnak igényt a sikerre, mint a politikai tagoltság *egyéb szereplői*. (A parlamenti és parlamenten kívüli ellenzék *materiális céljai* realizációjához nem rendelkezik impériummal.) Megjegyzendő: pluralizmuselméletekben ez a különbség gyakran elrelativizálódik; holott a kormányzati hatalom és a társadalmi hatalmak, befolyások közötti érvényes különbség a pluralista demokráciákban is megmaradt: a „sikerre tarthat igényt” nem jelent és jelenthet omnipotenciát, s az államcentrikus felfogás oldható a pluralisztikusan szerveződő politikai univerzumban, de nem eliminálható. Ahogyan a politikairendszer-fogalmak is roppant problematikusak, ha nem tisztázzák kapcsolatukat az államisággal.

A „politika mint hivatás (1919) című művében a politikai tevékenységet olyan hivatásnak fogta fel, amelyben a döntéshozó politikus „az eredmény”, a várható eredmény felől próbálja meg kalkulálni döntése társadalmi hatását. A megértő szociológia nyelvén szólva azt, hogy az milyen (érdek)pályákra tereli a társadalmi cselekvéseket. A politika mint hivatás tehát *nem* szakkérdéseket dönt el, ezért nem helyettesíthető a technokráciával – mint ezt az ún. szakpolitikák napjainkban magukról tévesen feltételezik –, hanem saját szakszerűsége van. A politikusé. Weber által bemutatott felelősségi dimenzióival együtt.

Rá kell mutatnunk arra, hogy az állami-kormányzati politika politikai tagoltságra – követelésekre, támogatásokra – adott reagálásait mindenkor nagy szakapparátusok és többé-kevésbé felkészült szakemberek segítik. A kormányzati politika szelektív viszonya ezekre a területekre, ügyekre, alternatívákra vonatkozóan akkor és ott kezdődik, ahol és amikor:

ad 1. többféle, s ezért szakmai minőségében összemérhetetlen szakterület – gazdasági, műszaki, jogi, egészségügyi, környezeti stb. – szakmai racionalitása ütközik egymással; vagy pedig

ad 2. azonos területen többféle egyenértékű vagy közel egyenértékűen szakszerű megoldás kínálkozik.

Ami *pure et simple* szakkérdés és akként eldönthető, az nem politikai ügy, legfeljebb az olyan politikus keze alatt lesz azzá, akit valamilyen ügy elkötelezettjeként szándékaitikai túlfűtöttség vezet, anélkül, hogy számolna vagy számolni volna képes döntése kihatásával. A kormányzati politika – kedvező esetben – tehát nem az akarnok dilettánsok és – dilettantizmus világa. Ha viszont nem lenne fentebbi ad 1 és ad 2 esetkör, akkor ab ovo nem lehetne megalapozni a politikusi hivatást mint olyat, aminek megvan a maga – az adott tárgyi területhez, kérdéshez képest – saját szakszerűsége, *amellyel eltérő kihatású érdekpályákra tereli a társadalmi cselekvéseket. Kormányzati politika per definitionem az, hogy a különböző szakracionális utközése vagy pedig az azonos területen fellépő egyenértékű megoldások következtében a kormányzatot nyomja a döntés (nem döntés) súlya, s a meghozott (elnapolt) cselekvést konzekvenciái felől kell mérlegelnie.* Így a nem döntés éppúgy lehet a rendszer strukturális feltételeinek érintetlenül hagyása, meg nem kérdőjelezése (systembezogen, rendszerfüggetlen mozzanat), mint a kormányzat védekezése az adott körülmények között ki nem elégíthető, túlterhelő követelésekkel szemben. Ebben nem tud a szakember dönteni helyette, ebben nem váltja ki az ún. szakpolitika a politikát, mert éppen ez a saját minősége, létértelme és oka, egzisztencia módja. Ebben a minőségében nem helyettesíthető, váltható ki a technokráciával, s ezért és ennyiben irányítja az államigazgatást, végrehajtást. Az államhatalom (kormányzati hatalom) – makrotársadalmi viszonyok befolyásolására alkalmas rendelkező erő – ezért centrális, kitüntetett forma a politikai hatalom egyéb formáihoz, szerepeihez, intézményeihez képest. A legitim erőszak-monopóliumon túl specifikusan állami a *redistribúciós* hatalom (jövedelemelvonó, -elosztó funkció gyakorlása), a jogalkotás *szabályozó* hatalma, s végül az *ideológiai értékrend* és a *társadalmi presztízsvizonyok* alakításában – csak az államhatalom birtokában gyakorolható – eszközbeli többlet. „A minden állami egyben politikai, de nem minden politikai egyben állami is” problémahelyzetében ezek az „állami” specifikus tulajdonságai, attribútumai⁷. Témánk szempontjából nincs szükség szélesebb megalapozására és kifejtésre, akkor sem, ha ez igen csak több irányba lehetséges.

Az állami (kormányzati) mozzanatának bemutatása után, ahhoz, hogy a hatalom–uralom tárgyi problémáját kibonthassuk, előbb egy problémátörténeti vázlatot, prolegomenát kell adnunk a kérdésről.

III. URALOMELMÉLET – POLITIKAI HATALOM: A „POLITIKUM” ÉS A „POLITIKAI” CSELEKVÉS

Politikai hatalom és társadalmi-gazdasági uralom kettőssége végigkíséri a polgári társadalom minden történelmi korszakát. A világrendszer-elmélet kitűnően tárgyalja a gazdasági viszonyokat, formákat és a geopolitikai erőviszonyokat, de analitikusan nem mindig választja el a hatalmi és az uralmi, a szubjektív és az objektív-strukturális mozzanatokat egymástól. A hatalom–uralom dichotómia alkalmazása nélkül pedig egyenesen félrevezető minden teoretikus törekvés, amelyik a modern tőkés társadalmakat, a polgári társadalom és a politikai állam elválasztása mellett szerveződő formációkat kívánja leírni. Nem pusztán terminológiai kérdésről van szó, bár a hatalom és az uralom terminológiailag akár felcserélhető, vagy pedig bizonyos összefüggésekben egymás szinonimái is lehetnek. Teoretikus helyi értékük különbözőségét jól mutatja, hogy a társadalomtudomány két olyan klasszikusa, mint Karl Marx és Max Weber (Herrschaft, illetőleg Macht és Gewalt) egyaránt két teoretikus fogalmat használt a két szint gondolati leképezésére. *Mert szintek csak akkor és annyiban vannak, amennyiben különböző törvényszerűségeknek, összefüggéseknek engedelmessékednek.* Az elitelméletek közös álláspontjáról – elit az, amelyik kiválasztja saját útját (amire a passzív, szellemtelen tömegek nem képesek) – eleve elesik a két szint. A történelmet az elitek csinálják, mert ők a folyamatok protagonistái, szubjektív aktorai. A hatalom uralom nélküli. Redukciós felfogásuk sok oldalról bírálható. Diametrálisan ellentétes állásponton Hardt–Negri: *Empire* (2000) című munkája áll, mert abban a *birodalomnak*, mint új szuverénnek a globalizációs folyamattal való felemelkedése egy megnevezhetetlenül anonim, szubjektivitás és döntési erő nélküli uralom – ellentétes egyoldalúsággal felfogott – álláspontját képviseli. Marx és Weber viszonyában – anélkül, hogy most a kérdést teljes elméletörténeti fegyverzetében kellene mozzatnunk – a módszertani egységen belül találunk poláris ellentétet. Amíg az ökonómus-filozófus Marx a magántulajdon történelmi formáiban, a többlettermék közvetlen termelőtől való elsajátításának módjában találta meg az uralmi és szolgasági viszonyok objektív, rejtett alakzatát (Klassenherrschaft), s a politikai hatalmat tekintette a cselekvő aktorok befolyásolási dimenziójának; addig Weber – a polgárság „szociológus” Marxa – éppen fordítva járt el: egy berendezkedés szubjektív, igazoló, meggyőző jegyeire tekintettel képződnek annak legitimációs módozatai, alaptípusaiban a karizmatikus, a tradicionális és a legális uralom, míg az objektív síkot, az erőfölényt, amivel szemben ellenszegülés esetén is érvényt szerez a monopolhelyzetben, döntő erőfölényben lévő fél („Macht”) tekintette objektívisztikus összefüggésnek. Közös

nevezőre redukáltan tehát: ami Marxnál az objektív adottság, amit az individuális cselekvők tudata, akaratlagos törekvése nem változtat meg, az uralom, az Webernél a szubjektív sík, a meggyőzés; és fordítva, ami Webernél az objektív helyzet, az erőfölény, a hatalom, ami engedelmességet kényszerít ki, az Marxnál a befolyásolható, akaratlagos politikai erőfeszítéssel megváltoztatható politikai hatalom. Számunkra azonban nem a szerteágazó belső fogalomalkotási problémakör az igazán fontos – amelyben természetesen mindennek csak a saját teóriájában van megfelelő létjogosultsága – a weberi ideáltipikus magatartáskutatásban éppúgy, mint a marxi dialektikus törvénytudományban, hanem az objektív és szubjektív szintek kettőssége: uralom és hatalom, illetve hatalom és uralmi módozatok kettősségének fenntartása. Komoly társadalomelmélet e nélkül, az objektum és a szubjektum dialektikája nélkül nem képzelhető el. Ma, amikor gyakran mindkettőjüket valaminő posztmodern szociológia, posztmodern tudományosság álláspontjáról a múlt rekvizitumaiként kezelik – következésképpen sok mindent félreértenek a modernitás és a kapitalizmus természetéből –, jó lesz komolyan vennünk eljárásuk közös magvát. Immáron módszertanilag alátámasztva és választott, következetes terminológiahasználattal: az objektivisztikus uralmi viszonyok, tehát értékek, javak, jószágok termelésének, elosztásának strukturális adottságai és a szubjektív hatókörű politikai hatalom, rendelkező erő kettősségének társadalomelméleti kifejtésével.

Az uralomelmélet archetípusát G. W. F. Hegel alkotta meg *A szellem fenomenológiájában* (eredetileg: 1806; 1961: 101–110). Abból indult ki, hogy az ember szükségletkielégítő lény, de van, aki nem saját maga, hanem mások munkájával elégíti ki szükségleteit. Az úr megparancsolja szolgájának, hogy mit tegyen, s ezzel saját szükségletei és a szükségletkielégítést biztosító javak közé állítja a szolgát. Az öntudatlan, engedelmeskedő szolga az öntudatos úr élvezetét szolgálja. A kezdetben egyirányú, aszimmetrikus függésben döntő szerephez jut az emberi munka. Mert ha a munkafolyamat sokszor ismétlődik, rutinszerűvé válik, akkor egyfelől az úrnak már feleslegessé is válik parancsot kibocsátania, a szolga úgyis tudja már és teszi a dolgát. Miközben e kölcsönhatásos viszonyban az úr passzívabbá válik, s egyre inkább a szolga lesz az aktív fél. Tehát éppen a munkához való pozitív és negatív vonatkozásuk nyomán kezd megfordulni a viszony közöttük. Amíg az úr képességei elsorvadnak, mert feleslegesek s nem gyakorolja azokat, aközben a szolga munkájával nemcsak a természeti tárgyat alakítja át hasznos jószággá, ura szükségleteit kielégítő termékké, hanem egyre jobban ki-munkálja személyes képességeit. Már nincs szüksége irányítás-ra, fokozatosan függetlenedik és fejleszti azokat, míg végül képességeit veszített ura lesz ráutalva őrá. A kezdeti öntudatlan pólus öntudatosodik, míg az öntudatos másik fél degradálódik.

A munka és az ökonómia nagy problémái merülnek itt fel, anélkül, hogy a viszonyt – melyet Hegel a kapitalizmust megelőző társadalmak körülményein modellezett – teljesen átfordította volna. Ugyanis csak a boldogtalan tudat belső szabadságáig (sztoicizmus, szkepticizmus), s nem az uralommal szembeni cselekvésig jut el a részlegesen emancipálódó szolga. Marx ezt az objektív dialektikát veszi figyelembe, amikor a munka társadalmi felszabadításának programját adta. Herbert Marcuse a hegeli politikai filozófia rekonstrukciója során teljesen nyilvánvalóvá teszi ezt a kapcsolatot, amikor *A jogfilozófia alapvonalai* (1821) öregkori Hegelét elemzi. Hegelnél az államtól *elváló polgári társadalom* szabja meg a termelés folyamatának menetét, amelyben az egyén nem szükségleteinek és képességeinek, hanem „tőkénének” megfelelő helyet foglal el. „...Mivel az általános gazdagságban való részesedés lehetősége a tőkéttől függ, ez a rendszer egyre nagyobb egyenlőtlenségeket szül” (*A jogfilozófia alapvonalai*, 200. §). „Az emberek kapcsolata *általánossá* válik szükségleteik által, s általánossá válnak a módszerek is, amelyekkel megteremtik és elosztják az eszközöket e szükségletek kielégítésére: ily módon nő a gazdagságok felhalmozódása... az egyik oldalon. A másik oldalon nő a különös munka *elszigetelődése és korlátozottsága*, s ezzel az e munkához kötött osztály *függősége és nyomora*, ...ha egy nagy tömeg bizonyos megélhetési mód mértéke alá süllyed, ...s ha hozzá még veszendőbe megy az az érzék, hogy jog, tisztesség és becsület dolga, hogy az ember saját tevékenységével és munkájával tartsa fenn magát: akkor létrejön a *csőcselék*, amivel viszont együtt jár, hogy aránytalanul nagy gazdaságok nagyobb könnyűséggel kevés kézben koncentrálódnak...a *túl nagy gazdagság* mellett a polgári társadalom *nem eléggé gazdag*, ...hogy a túl nagy szegénységnek és a csőcselék keletkezésének véget vessen” (Marcuse, 1982: 237, 238).

Az uralmi-szolgai viszonyok kulcsát a többlettermék elsajátításának történelmi módozataiban találta meg. Ezek a társadalmi-gazdasági alakulatok, formációk. Az eleven emberi munka holt munkának (tőkének) történő alárendelődése a modern kapitalizmus, a munka és a tőke közötti pólusok ellentmondásában reprodukálódik. Az uralom a kapitalizmusban an sich és für sich osztályviszonyok dialektikája, ami a globális kapitalizmusban, a mai világ gazdaságban úgy érvényesül, hogy a polgárság für sich sein szervezettségre és ideológiai-kulturális hegemoniára tett szert, a munkatársadalom, az „Arbeitgesellschaft” ellenben an sich sein állapotait ölti magára. Öntudata egy dezintegrált tudat kultúripar által előállított visszfénye csupán.

Két szemléletes Wallerstein-idézetünk az uralom mai állására vonatkoztatja alapvetésünket: „Ha a burzsoáziát úgy definiáljuk, mint a *nem* általa termelt értéktöbblet olyan elsajátítóját, amely a többlet egy részét tőkefelhalmozásra fordítja, ebből kö-

vetkezően a proletariátus az az osztály, amely a mások számára termelt érték egy részéből részesül. Ebben az értelemben a tőkés termelési módban csak burzsoázia és proletariátus létezik. *A polaritás strukturális*” (1976: 7). „Így a kapitalizmus nemcsak a többlettermékeknek a tulajdonos által a munkástól való elsajátítását jelenti, hanem az egész világgazdaság többletének az elsajátítását is a centrumterületek által. Ez egyaránt fennállt a mezőgazdasági és az ipari kapitalizmusban is” (1980: 116. Kiemelések – Sz. P.). Számunkra nyilvánvaló, hogy ezen alaptagoltságon kívül egy társadalomban az emberösszesség még nagyon sokféle megoszlást mutat, kulturális arculata, világnézete, vallási hovatartozása, választói magatartása, jövedelmi viszonyai vagy éppen lakóhelyének különbözőségei okán. Mindez azonban nem szünteti meg az alaptagoltságot, tehát *a gazdaság társadalomstruktúrájának, tulajdoni és munkamegosztási viszonyainak, uralmi szerkezetének jelentőségét.*

Itt azonban érdemes nézőpontot váltanunk, s eddigi problémátörténeti elemzéseinket a mai világ közegére vonatkoztatni. Azaz a globalizáció körülményei között akarjuk tovább elemezni problémánkat, s ezért kell kitérnünk a nyugati baloldal egy olyan uralomelméleti „sikerkönyvére” (Hardt–Negri: *Empire*, 2000), amely nagy befolyásra tett szert. Olyan politikai filozófiai esszéről van szó, amelynek fő tételeivel érdemes foglalkoznunk. (Bár nem gondolnánk, hogy egy esszét szaktudományos analízisnek kellene alávetni, legfeljebb elcsúszó túláltalánosításaira kell a figyelmet ráirányítanunk.)

Amíg az elitelméletek hatalmi kérdéssé egyszerűsítik a társadalom uralmi viszonyait s az abban rejlő politikumot, itt fordított arány- és funkciótévesztésről beszélhetünk: az uralmi viszonyokban feloldódik a politikai hatalomgyakorlás jelentősége, szereplői. Leírásukban az uralom objektív mechanizmusai hatalom nélkül, attól függetlenül működnek. A világgazdaság tökeviszonyai magukba olvasztják a szuverenitás politikai-jogi aspektusait, a politikai hatalom és cselekvő protagonistáinak szubjektív mozgásterét.

IV. A HATALOM NÉLKÜLI URALOM PROBLEMATIKUSSÁGA

Idézzük fel Hardt és Negri könyvének, az *Empire*-nek első bekezdését, amely álláspontjuk tömör foglatatát adja: „A birodalom szemünk láttára materializálódik. Az elmúlt évtizedekben a kolonialista rendszerek eltörlésével, és még inkább a szovjet sorompók nyugati világpiacok előtti végső összeomlása után, a gazdasági és a kulturális csere globalizációjának irreverzibilis és ellenállhatatlan tanúi vagyunk. A termelés világméretű körforgása és a világpiac mellett egy új világrend emelkedett fel, a

hatalom új struktúrái és logikája – röviden a szuverenitás egy új formája. A birodalom egy olyan politikai alany, amely hatékonyan szabályozza a világkereskedelmet, szuverén hatalom, amely a világot kormányozza” (2000: 15).

A kapitalista termelés és csere globalizációjában a gazdasági viszonyok függetlenedtek a politikai kontrolltól, minek következtében a politikai szuverenitás hanyatlott. Bár a nemzetállami szuverenitás széles körben hatékony maradt, tendenciájában mégis fokozatosan erodálódik. Az áruk, személyek, technológiák, elsődleges termelési tényezők növekvő könnyebbséggel haladnak át a határokon, ezért a nemzetállamnak egyre kevesebb hatalma van, hogy szabályozza az áramlásokat és kivesse autoritását a gazdaságra. „Mindazonáltal a nemzetállami szuverenitás hanyatlása nem jelenti, hogy a szuverenitás mint olyan hanyatlott volna... (hanem) a szuverenitás új formát öltött, amely egyfajta nemzeti és szupranacionális szervezetek egyesülése, a kormányzás egységes logikája jegyében. A globális szuverenitás ezen új formáját nevezzük birodalomnak” (2000: 16).

A birodalom azonban teljesen más dolog, mint az imperializmus, amelyben a nemzetállami rendszer területi határok közötti hatalmát úgy gyakorolta, hogy azt kiterjesztette saját határain túlra. Ez volt a kolonializmus. „A birodalomra való átmenet éppen a modern szuverenitás egyfajta hanyatlása. Az imperializmussal szemben a birodalom nem építi ki a hatalom területi központját, és nem támaszkodik határookra vagy lecövekelt sörömpókra. Ez a kormányzásnak egy decentralizált és deteritorializált apparátusa, amely fokozatosan az egész világot integrálja – saját belső, nyitott határaitól kezdve és örökös expanzióval folytatva” (2000: 17).

Látható, hogy ez az új, nem nemzetállami szuverén politikai hatalmat is gyakorol – nemcsak a világkereskedelmet szabályozza –, ezért „birodalom” a szerzőpár szerint. Magam közel sem gondolom, hogy létezne egy világkormány, nem gondolom, hogy állam-, jog- és politikaelméleti értelemben, szaktudományosan megalapozottan lehetne beszélnünk egy „Empire”-ről, mint szuverén hatalomról. Metaforaként persze találó a szerzőpár jellemzése, de maguk is explicitté tették, hogy itt nem metaforikus értelemben beszélnek birodalomról, hanem az elméleti kifejtés igényével (2000: 19). Álláspontjuk bizonyítására sokféle – erős vagy éppen kevésbé meggyőző – érvet használnak.

Előbb az utóbbiakról. Számunkra nem igazán meggyőző, hogy a modernitással szembeállított valaminő posztmodern lenne a birodalom. Akkor sem, ha a posztmodernnek nagy társadalomtudományi irodalom van, s az imperializmusról a birodalomra történő átmenetet a modernitásról a posztmodernre történő átmenetként értelmezik. Ahogyan ezt tárgyaltuk, a modernitás a

tőkeviszony dologi kényszerének uralmát hozta magával. Ezért a kapitalizmus történetén belül kell elhelyeznünk azt az újabb keletű fordulatot, amelynek a globális „szabad versenyt” tekintettük, s nem pedig azon túllévő „poszt”-nak. Sok-sok „poszt” van a klasszikus kapitalizmus után. Azonban sem az immateriális termelés (információs forradalom) jelentőségének növekedése, sem a biopolitika és biohatalom⁸, sem pedig a szerzőpárnál a foucault-i jellemzésű, modernitáshoz hozzárendelt, a fegyelmező társadalmat (amely hozzávetőlegesen a XVIII. századtól a XX. század derekáig terjedt) felváltó kontrolltársadalom nem bírhat ilyen relevanciával. Az elnyomáson alapuló fegyelmező hatalommal – amelynek a benthami panoptikum (Panopticon) a modellje⁹, s ezt terjesztette ki Foucault az államtól független hatalmi és szocializációs, tehát mikro folyamatok vizsgálatára (börtön, kórház, iskola, szexualitás rendje) – szemben oly mértékű jelentősége van ennek, hogy a közhatalmi erőszak, fizikai elnyomás már-már fölöslegessé is vált. A tudás hatalmát képező diszciplinaritás, a cselekvési normákat szabó és a népszerűség folyamatos megfigyelés alá helyező hatalom Foucault-nál sokkal fontosabb, mint a polgári demokrácia formális, állami-politikai-jogi apparátusainak működése. Ennek a tendenciáját folytatja a kontrolltársadalom, amely a kizsákmányolástól és elnyomástól függetlenített különbségek ellenőrzésén keresztül végtelen lehetőségekkel rendelkezik ahhoz, hogy minden szembenálló változást, törekvést magába integráljon. A szerzőpár számára az amerikai alkotmány jelenti ezen – mindenevő – nyitottság prototípusát.

Az új világrend előhírnökéül szolgáló háborúk ellenére sem tekintik az Egyesült Államokat egyedüli szuperhatalomnak¹⁰, mert szerintük nem folytatója a régi imperialista európai államok politikájának. „Az USA nem képezi egy imperialista terv központját; és valójában egyetlen nemzetállam sem teheti ezt ma. Az imperializmusnak vége. Egyetlen nemzet sem lesz olyan világhatalom, mint amilyenek a modern Európa nemzetei voltak. Az USA bizonyosan privilegizált pozíciót foglal el a birodalomban, de ez a privilégium nem következik a régi európai imperialista hatalmakkal való hasonlóságból, sőt, éppen a különbségekből áll. Ezek a különbségek nagyon könnyen azonosíthatóan koncentrálnak az Egyesült Államok alkotmányának saját birodalmi – nem imperialista – alapjaiban; alkotmányon, amin mi itt egyszerre értünk formális alkotmányt, írott dokumentumot, módosításaival és a törvényhozó hatalom fegyverével, és materiális alkotmányt, tehát a szociális erők kompozíciójának állandó képződését és újraképződését. Az Egyesült Államok alkotmányának történelmén keresztül ez a birodalmi teória túlélt és megérett, és ma világméretben tűnik kiteljesíteni saját formáját” (2000: 18–19). Tehát a birodalom jelenkori eszméje az Amerikai Egyesült Államok belső alkotmányos terve világmé-

retű kiterjesztésével született. A nemzetközi jog korábbi, meg-
egyezőes, tárgyalásos formáit, amelyre mindig külső felek kö-
zött került sor, modern viszonyokban államok közötti külső, bi-
és multilaterális szerződésekkel, felváltja egy belső alkotó és in-
tézményesülési folyamat. „A különféle állami dinamikák koor-
dinációja, a konfliktusok megoldása, a közvetítés csatornái, az
egyesületek és egyetértések hálói mind-mind a birodalom kere-
tében intézményesülnek. Az államhatárok világméretű transz-
formációja első fázisában élünk, a birodalmi szuverenitás nyi-
tott terében” (2000: 230). De úgy is fogalmazzuk, hogy a biroda-
lom problémája első helyen a világrend problémája, ami meg-
határozott jogi formában fejeződik ki. E folyamatban eltűnik a
külpolitika, mert minden a birodalmon belülivé válik. Ebben
mindenképpen igaz az, hogy a nemzetállami rend válságba ju-
tott, és ebből a nemzetközi jog válsága is következik, ami tovább
gyengíti az egyedi szuverén államok legitimitását. Az is igaz,
hogy a nemzetállami rendszer válsága pedig, képletesen szólva,
a birodalom felé nyom. Hozzátevé, hogy háromféle artikuláció-
val: egyrészt a regionális integrációk nemzetállamiság fölötti,
szupranacionális és nemzetállamiságon keresztül megvalósuló
(EÜ) kombinált formájában, másrészt a nem nemzetállamok
(Délkelet-Ázsia) közötti régió patrimonialis viszonyokkal
együtt szervezett reáltípusaként, végül a nemzetállamok –
gyakran végrehajtásra és igazságszolgáltatásra korlátozódó –
funkcióváltozásai révén. A világrendszerben ez egészül ki a
nemzetállamiság alatti (kváziállam; városállam; állami állam-
szövetségen belüli régiók) képződményekkel. Az igaz mellett a
hamis túláltalánosításokat inkább a birodalom leírásánál, értel-
mezésénél lehetjük fel.

Sokféle erős érvet, valós tendenciát kifejező okfejtéssel talál-
kozhatunk abban a posztmodern szerkezetű, 500 oldalas szöveg-
folyamban, amelyet szerzők szerint nemcsak az elejétől a vége
felé, hanem fordítva, vagy éppen tallózva is lehet olvasni, mert
olvasója úgyis a hermeneutikai körben foglal helyet, s így alkotó
részese a befogadó az értelmezésnek. A mondanivaló kemény
magja persze ennek következtében fellágyul, relativizálódik.
Nem alaptalanul írta egy német kritikusuk (Detlef Hartmann),
hogy művük a posztmodern lebegtetések következtében akár
egy „közepes hatótávolságú konzervatív forradalom”-ként is ér-
telmezhető, nemcsak az alterglobalizációs mozgalmak kiáltvá-
nyaként.

A világgazdaság aszimmetrikus függési, uralmi viszonyai a
politikum helyét, lehetőségeit kijelölő módon léteznek anélkül,
hogy ezek a tagolt világrendszerben egységes politikai hatalmat
gyakorló mechanizmusokká váljanak. A politikai nem azonos a
politikummal, az uralmi-függési viszonyok strukturális adottsá-
gai a szuverenitás politikai-jogi fogalmával, amely sohasem
„alanytalan”, sohasem objektív mechanizmusok eredménye.

Austintól Jellineken át Schmittig és napjainkig a szuverenitás politikai-jogi értelme nem lehet se decentralizált, se deterritorializált. Szilágyi Péter mutat rá arra, hogy a szerzőpárnál kifejezett önellentmondás, amikor egyfelől transznacionális szuverenitásról, hatalmi piramisról és annak csúcsán az Egyesült Államokról beszélnek, másfelől tagadják, hogy az új világrendnek lenne egy meghatározott hatalmi centruma. „Márpedig a szuverenitásnak nélkülözhetetlen eleme a politikai hatalom koncentrálttsága egyetlen hatalmi központban. A dekoncentrált, fragmentált szuverenitás nem szuverenitás, ahogy a feudális állam sem volt szuverén” (Szilágyi, 2004: 146). Akik nem látják, hogy stabil társadalmi állapotok és egy működő jogrend körülményei között ki a szuverén, azoknak Carl Schmitt módszertani megközelítésére hívhatjuk fel a figyelmét. „Szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt” – fogalmazta meg megvilágító erejűen *Politikai teológiájában* (1922). Valóban, az atipikus, a rendkívüli helyzetek, háborúk, polgárháborúk, forradalmak, ellenforradalmak megmutatják, amit a normálforma (esetleg) eltakar. Szerzőpárnak a multitudine-del, a sokasággal szembeállított új szuverénje, a birodalom abban a teoretikus gyengeségben szenved, hogy észrevétlenül egybecsúsztatja a két szintet. Így elesik a politikai hatalom cselekvő aktorainak, köztük a szuverénnek a cselekvőképessége, tetteiknek jelentősége. Ezáltal persze az uralmi-kizsákmányolási viszonyok is felpuhulnak. Az ún. immateriális munka nem a nagyüzemi koncentrálttság és hierarchia viszonyait, hanem a posztfordizmus – hálózatokként értelmezett – állapotait veszi alapul. Valóban, ez annyiban találó, amennyiben a munkafolyamatok jelentősen megváltoztak, s a népesség zöme a szolgáltatásokban (service) vagy éppen a vezetés, menedzsment, kommunikáció, a szakértői rendszerek szaktanácsadás területén tevékenykedik. A tudás alapú gazdaság és az információs társadalom sokféle szociológiai, kulturális, oktatási realitása ellenére – politikai gazdaságtani szempontból – mégis az az ellenvetés tehető, hogy: 1. mindenféle tudás, információ áruformát ölt a kapitalizmusban, s így értékét sem határozza meg más, mint az értéktörvény. (Akkor is, ha felhasználása során a tudásárutertermék nem fogy el, sőt, a használatának tapasztalatával kollektív hozzáadott érték képződhet, amelyet azonban a magántulajdon módjára sajátítanak el, és védenek a jog eszközeivel.) 2. A tudásáru és az információs áru előállítójának, termelőjének értékét – változatlanul – munkaereje árának, bármilyen magas árának előállításához szükséges társadalmi ráfordítások határozzák meg és nem az általa előállított szellemi jószág piaci értéke. A munkaérték-elmélet a munkára, az absztrakt munkavégző képességre és a konkrét munkavégzésre, s nem pusztán a fizikai munkára érvényes¹¹. Ezek a problémák pedig megterhelik a sokaság fogalmát. A sokaság a globális hatalmi struktúrák legszélesebb,

alsó foka, a nép. „Bár a sokaság egyértelmű definíciója hiányzik a könyvből, feltételezhető, hogy az a »nép« vagy a »proletariátus« fogalmak sokkal komplexebb, ellentmondásosabb, »posztmodernebb« utódja. Sokaságon voltaképpen nem egy alany, hanem a »szingularitások erőtere« értendő, amely önmagában sem homogén, és folytonos változásoknak van kitéve. Eppen ezért lehetetlen a sokaság érdekeit feltérképezni vagy a sokaságot közös cselekedetekre motiválni – s mivel a sokaság a birodalomnak szerves része, ezáltal megszűnik a hatalommal való szembenállás antagonizmusa is” – foglalja össze egy kritikusuk (Buzogány, 2003: 58). A klasszikus jogfilozófia, Kalliklész nyelvén: nem világos, hogy a sok gyenge mikor és mitől lehet képes arra, hogy szabályozásra készítse azt a kevés erőt, akik éppen erejüknel fogva uralkodnak?

Elvileg a nemzetállamiság lassú halála, a munkakapcsolatok és velük az emberi kapcsolatok átalakulása, humánus vágyakat megtestesítő hálózatai, köztük az affektív emberi kapcsolatok elterjedése s a sokaság kreativitása olyan forradalmi potenciálok hordozói, amelyek egy jövőbeli Ellen-birodalom alapulhatnak. A sokaság érdekeit látszanak kifejezni a transznacionális szervezetektől és nemzetállamoktól is független szervezetek, az NGO-k, amelyek egy globális civil társadalom humanitárius érdekeit képviselik. Túl a partikuláris érdekharcokon, ezek képviselik az emberiség mai lelkiismeretét, globális és univerzális érdekeit. Az Ellen-birodalom legrealisztikusabb összetevője a valóban létező nemzetközi civil társadalom és ennek szervezetei. (Itt legfeljebb az a kérdés marad megvilágítatlan, hogy mi a szerepük, pontosabban miért nincs jövőbeli szerepük a jobboldali nemzetközi civil társadalmi szerveződéseknek?!) Végeredményben arról, hogy *az állam és a tőke együttes eltűnéséhez*, a sokaság felszabadulásához közelebbről és részletesebben hogyan jutunk, a politikai filozófiai esszé keveset mond, de az bizonyos, hogy *a globális kapitalizmus tendenciájában önmaga felszámolása felé tart.*

V. EPILÓGUS

A globális kapitalizmus a tőkeviszony globális uralma a nemzetállami szint fölött, ami a politikum erejénél fogva kivont olyan szabályozási tárgyköröket a nemzetállami szuverén fennhatóságából, melyek korábban egyértelműen odatartoztak. A politikai (cselekvés) terepnumát a berendezkedés strukturális adottságainak függvényében – s ilyen az egykor nemzetgazdaságra épült nemzetállam és a világgazdaságra épülő mai szuperstruktúra különbsége – a politikum jelöli ki. *A politikum megváltozása a politikai (és állami) szerepét és helyét is átstrukturálja.* A kérdés komplexitásáról a lényegre redukáltan azt mondhatjuk,

hogy a világgazdaság uralmi viszonyai, szerkezete definiálja a politikumot, a politikum pedig a lehetséges politikai cselekvések mezőjét jelöli ki. A helyileg, nemzeti társadalmak szerint és regionálisan is tagolt vilárendszer, amely az értékrendek, szociálpszichikai attitűdök, kultúrák, vallások, nyelvek és történelmi tapasztalatok sokféleségét termeli újjá, közvetlenül mégsem feleltethető meg a világgazdaság aszimmetrikus uralmi, függési viszonyainak. A politikai cselekvésnek és a politikai hatalom dimenziójának ezért relatív önállósága van az uralmi szerkezethez képest. Számunkra – teoretikus szigorúsággal szólva – nem birodalom a birodalom, hanem a világgazdaság és a vilárendszer kölcsönhatásos mozgása. Túljutottunk Schmitt-en és Lukácson.

JEGYZETEK

- ¹ Bell megoldását Győrfi Tamás (2001) munkájából vettük át – kiindulópontként.
- ² Az irányzat összefoglaló bemutatását lásd Bihari Mihálytól (Bihari–Pokol, 1992, VIII. fej.).
- ³ Annyit azért mond, hogy: „A sokértelmű szó, »társadalom«, amennyiben itt ez érdeklődésre tart számot, még ma is mindenekelőtt azt jelöli, ami *nem* állam, s alkalomadtán ezenkívül azt is, ami nem egyház.” Majd hozzá fűzött lábjegyzetében Eduard Spranger meghatározását bírálóan értékeli, annak pusztán negatív jellege miatt, s amiatt, hogy nem veszi figyelembe azt a történelmi tény, hogy a „társadalom” kifejezés a 19. században sajátosan politikai, polemikus értelemmel bír. Így a *societasból* képzett olyan fogalmak, mint a „szocializmus” és a „szociológia” is többnyire ellenzéki értelemmel bírnak (Schmitt, 2002: 211, 238).
- ⁴ Ha ezt megértjük, akkor persze nem sokat ér a totalitarizmus(ok) elméleti kreációja. Elfogadása esetén a politikai lehetősége – valósága, követelése – ténszerűsége közötti feszültség, reflexivitás tűnne el, megszüntetve a társadalmi (és ökonomiai) viszonylagos önmozgását. A fark csóválná a kutyát, s nem a kutya a farkát, a rész pánpolitizmusa kiszorítaná a nagyobb egészt, a társadalmiságot.
- ⁵ Kende Péter akadémikus Bayer József megoldása mellett lépett fel, mondván, a „le politique” a megfelelője a franciában a *das Politische*-nek. E vitától függetlenül, Cs. Kiss egész kötetre kiterjedő fordításával nagy és értékes munkát végzett a hazai politikai tudományok (elsősorban a politológia, az államelmélet, a jogelmélet) számára is.
- ⁶ Schmitt decizionizmusáról szóló dolgozatunkban részletesebben taglaltuk az itt meglévő helyzeteket (2004: 343–345).
- ⁷ Részletesebben bontottuk ki az állami (kormányzati) instrumentális kérdését: *A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása a 20. században* című tanulmányunkban (Szigeti, 2002: 89–93). Továbbá jellemeztük a kormányzás helyét a társadalom politikai tagoltságában (Szigeti, 2003).
- ⁸ A biopolitika – hasonló – problémáját Ignacio Ramonet megközelítésében már tárgyaltuk. Hardt–Negrinél a teljes, szellemi és biológiai-fizikai emberre kiterjedő olyan hatalomról van szó, amely egészségi és szociális állapotokban, fogyasztási szokásaiban, de még szellemi minőségükben is uralja az em-

bereket. Részben az ellátó rendszerek, részben pedig a média hatalmán keresztül. A XX. század második felétől vált a kontrolltársadalom belső összetevőjévé a *biopolitika*.

- ⁹ Olyan kör alakban elhelyezett épület, melynek központi tornyából jól áttekinthető és ellenőrizhető az épület celláiban lakók viselkedése. Szimbolikus értelemben „az Isten szeme mindent lát” (de legalábbis láthat) középkori gondolata jegyében a panoptikum a fegyelmezőhatalom egyik toposzává vált Foucault-nál.
- ¹⁰ Ez esetben nézeteinkkel élesen szembenálló értékelésről van szó. Hardt és Negri szerint a hidegháború utáni nemzetközi rendőri hatalom gyakorlása Uncle Sam vállaira hullott, s a Öböl-háború (1991) ennek a maga teljességében történő megnyilvánulása. Az USA itt nem a saját érdekeit és céljait követte, hanem a nemzetközi jogot sértő Irakot ítélte el és büntette meg. A jelentősége éppen az volt e háborúnak, hogy az USA maradt a nemzetközi igazságosságot egyedül kezelni képes hatalom, amely nem a saját nemzeti motívumainak jegyében, hanem a világjog nevében lépett fel. Nem régi imperialista, hanem új birodalmi érdekek vezették. Ebben az értelemben deklarálta G. Bush a háborút „egy új világrend születésének” (Hardt–Negri, 2000: 227–28).
- Feltéve, de nem megengedve, hogy ez az értékelés igaz, látnunk kell, hogy a sort Belgrád bombázása folytatta, ahol az USA még egyeztetett 19 NATO szövetségeseivel, s a multilaterális nemzetközi jognak – s az euroatlanti érdekeknek – megfelelően járt el, de már azt ENSZ BT felhatalmazás nélkül. A 2003-as iraki háborúban pedig már a multilateralizmus alól is kivonta magát. Sőt, az sem zavarta, hogy korábbi 6 szövetségese fordult vele szembe, s hogy fikatív indokokra hivatkozva (kiderült: Iraknak sem komoly tömegpusztító fegyverei, sem al-Kaida-kapcsolatai nem voltak) egy olyan agressziót indított, amely egyfelől a közel-keleti befolyásának kiterjesztését jelentette, másfelől a stratégiai jelentőségű további olajkészletek megszerzésének reményét, kockáztatva Irak szétesését, s egy elhúzódó háborút, esetleg „sivatagi Vietnam”. 2000-ben ezt persze szerzőink nem tudhatták. Az azonban bizonyos, hogy ha a korszak, melyben élünk, nem is imperialista, a birodalom, amely szemünk láttára bontakozik ki, mégiscsak az egypólusúvá vált világ amerikai szuperhatalmát jelenti. Az egyetlen olyan nemzetállamát, amely gazdasági és geopolitikai érdekeit bárkire rá tudja kényszeríteni. Az új világrend nem pusztán spontán tudattalan világgazdasági folyamatok eredménye, hanem a háborús erőszaktól kezdve az erőszakkal való fenyegetésig, a tényleges és a potenciális erőszak alkalmazásának hatalmi politikájáig terjedő erők eredője. Az újabb két háborút figyelembe véve Hardt és Negri elemzését naiv báj lengi körül.
- ¹¹ Magyarországon rokonfelfogást képvisel Szalai Erzsébet, aki esszéjében szellemenesen foglalkozik egy újszocialista alternatíva esélyeivel (Szalai, 2004: 98–114). Mivel a *tudás* és az *érzelem*, mint „árúk” szociológiai karakterére is épít, az ezzel kapcsolatos kritikai felvetésünk az ő elgondolására is érvényes. Mondjuk a matematikai képletek évezredek óta ún. „hozzáférési” tulajdonként kellene, hogy viselkedjenek – tárgyük senkié, de a szabályok betartásával mindenki képes használni, azaz hozzáférni, amitől nem fogynak el (109–110) –, sajnos mégsem ez a helyzet. Alkalmazásukkor osztják a társadalmi forma által meghatározott, uralkodó tulajdonviszonyok sorsát.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bayer József (1999): *A politikatudomány alapjai*. Budapest, Napvilág Kiadó.
 Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest, Jósöveg Kiadó.

- Bihari Mihály–Pokol Béla (1992): *Politológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Buzogány Áron (2003): „A birodalom nem vág vissza.” *Eszmélet* 58., 166–173.
- Cs. Kiss Lajos szerk. (2004): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Duverger, Maurice (1982): *Introduction à la politique*. Gallimard.
- Duverger, Maurice (1973): *Sociologie de la Politique*. PUF.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Foucault, Michel (1998): *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Debrecen, Latin betűk.
- Gyórfi Tamás (2001): *Az alkotmánybíráskodás politikai karaktere. Értekezés a magyar Alkotmánybíróság első tíz évéről*. Budapest, INDOK.
- Hardt, Michael–Negri, Antonio (2000): *Empire*. 1018, Párizs, Exils.
- Hegel, G. W. F. (1961): *A szellem fenomenológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Leca, Jean (1982): „*La science politique dans le champ intellectuel français*.” *Revue Française de science politique*, 4–5. pp.
- Marcuse, Herbert (1982): *Ész és forradalom. Hegel és a társadalomelmélet keletkezése*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Poulantzas, Nicos (1982): *Pouvoir politique et classes sociales de l'état capitaliste*. Párizs, Maspero.
- Schmitt, Carl (1985): „*A pluralizmus mint az állam felbomlásztásának elmélete*.” In: Bayer József–Hardi Péter: *Pluralizmus*. Budapest, Kossuth. 128–133. pp.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméletitanulmányok*. Budapest, Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor Kiadó.
- Szabó Márton (1997): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest, MTA PTI–Scienza Humana.
- Szalai Erzsébet (2004): *Az első válaszkísérlet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szigeti Péter (1995): „*Pluralista demokrácia – francia módra*.” In: *Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Szigeti Péter (2002): „*A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása a 20. század államaiban*.” In: Bayer József *Politika és társadalom*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Szigeti Péter (2003): „*A kormányzás mint társadalmi tevékenység – a különböző szaktudományokban*.” In: Bayer József–Kiss Balázs (szerk.): *Trendváltások. Tanulmányok*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Szigeti Péter (2004): „*A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél. A szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén*.” In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Touraine, Alain (1973): *Production de la société*. Párizs, PUF.
- Wallerstein, Immanuel (1976): „*Class-Conflict in Contemporary World-Economy*.” In: *Working Papers of Fernand Braudel Center XI.*, 7. pp.
- Wallerstein, Immanuel (1980): „*A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Az összehasonlító vizsgálat szempontjai. A vilárendszer-szemlélet a társadalomtudományokban*.” In: *Fejlődés-Tanulmányok 4*. Budapest, ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék, 93–144 és 145–165. pp.
- Weber, Max (1989): *A politika mint hivatás*. Budapest, Medvetánc füzetek.
- Weber, Max (1987, 1992, 1996): *Gazdaság és társadalom A megértő szociológia alapvonalai*. 1. 2/1. és 2/3. kötetek. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

KRISZTICS SÁNDOR (1890–1966) jogász, egyetemi tanár a két világháború közötti magyar tudományos élet ismert képviselője volt. Concha Győző tanítványaként és tudományos módszereinek alkalmazójaként tett szert ismertségre.

1911-ben a budapesti kereskedelmi akadémián bank- és biztosításügyi oklevelet, a budapesti egyetemen 1912-ben jogtudományi, 1913-ban államtudományi doktorátust szerzett. 1913-ban könyvtári szakvizsgát tett, és a Fővárosi Könyvtárban tisztségviselőként dolgozott. 1920-tól a budapesti egyetemen a politika magántanára, 1923-tól a közgazdaság-tudományi karon a nemzetközi jog és a külpolitika előadója. 1926 és 1949 között a pécsi egyetem jog- és államtudományi karán a politika és jogbölcselet nyilvános rendes tanára. 1942–43-ban a kar dékánja, 1946–47-ben az egyetem rektora. Az 1924 és 1939 között Budapesten, majd 1945-től 1949-ig Pécsen működő Magyar Szociográfiai Intézet igazgatója. 1949-ben nyugdíjazták. Nyugdíjba vonulása után Budapesten könyvtári munkát végzett, végül 1958-tól haláláig a Belkereskedelmi Kutató Intézet tudományos munkatársa volt.

Számos politikatudományi tárgyú műve közül kiemelkedik az 1931-ben megjelent *Politika I. Alapvetés, társadalomtan, államtan, alkotmánytan* című módszeres állam- és politikatudományi alapvetése, melyben Concha szellemében a korszak akadémiai politikatudományi témáit járja körül, olykor a ma olvasója számára is kifejezetten érdekesen és tanulságosan. Választott szemelvényünk is ebből a könyvből való, a mű *Elméleti és gyakorlati politika* című második fejezete.

Krisztics Sándor jellemzően inkább polgári liberális nézetei olykor szocialisztikus és nacionalista gondolatokkal, elvértve szélsőséges eszmék, tanok nyomaival keverednek, akár egy íráson belül is. Erre lehet példa akár a közölt részlet is, olyannyira, hogy az egyébként igen gondolatgazdag írás utolsó rövid bekezdésének közreadásától, illetve előtte az erre való utalástól – a rovat eddigi újraközlési gyakorlatától kivételesen eltérve – a szerkesztőség eltekint.

KRISZTICS SÁNDOR

Elméleti és gyakorlati politika*

Mint hogy a politika az emberi életnek az államban való módosulásaiból áll elő, mint tudomány jelenti ezeknek a módosulásoknak elméletét, mint az elmélet alkalmazása jelenti az életviszonyok rendezésének közvetlen gyakorlati keresztülvitelét. A politika tehát tudomány és gyakorlat, elmélet és funkció együtt. (Így van ez a többi tudománynál is. A pedagógia elmélet, a közoktatásügy funkció. A közegészségtan elmélet, a közegészségügy funkció.)

Minden olyan ténykedést, mely az összesség érdekét szolgálja, politikainak szoktak nevezni. De minden tudományt is, mely az összesség érdekeivel foglalkozik, politikai jelzővel lát el a köznyelv. Ha a politika fogalmában összefut az elmélet és gyakorlati alkalmazás, úgy a szóhasználat inkább az utóbbit tekinti politikának,¹ az elmélet alatt államtant, alkotmánytant, közigazgatást ért.

A mindenkori politikai helyzet mindig kritikát vált ki és bizonyos követelmények felállításához vezet, melyek prejudikálnak a jövő számára. Ezek a postulátumok jelentkeznek elméletek felállításában is.

Amint megvan az elmélet, következik annak tapogatódzó alkalmazása, majd elfogadása, végül a megszokása. Ezután újabb jobb elméleti megoldás kerül előtérbe.

Az athéni demokrácia ferdeségei nyomán éppen úgy keletkeztek új elméletek, mint az újkorban az abszolút monarchiák nyomásának megszűnésével kapcsolatban.

* Az alábbi szöveg a szerző *Politika*. I. kötet. *Alapvetés, társadalomtan, államtan, alkotmánytan* című könyvének (1931) második fejezete. (Franklin Társulat. Budapest, 1931. II. fejezet, 36–57.) A dolgozatot mai helyesírással közöljük.

Az új elméletek a jövő szükségleteinek formulázásai. Mindig hathatós eszközök a gyakorlati politikus számára.

Az élet mélységeiben igen lassan érnek az eszmék. Amint egyik generációról a másikra, íróról íróra átszármaznak, szüntelen formát cserélnek. Egy-egy jelentéktelennek látszó bírálat, új gondolat, idővel felszínre kerülve egész rendszereknek lesz kiindulópontjává.²

A politikai gondolkodás nemzetenként is változik. Meghatározza azt a nemzeti sajátos szellem (főképpen a szabadságszeretetet vagy a kényelmes kormányoztatni hagyás) és a történelmi fejlődés.

A nemzeti szellemet legjobban a nagy bölcselők elméleteinek tükrében figyelhetjük meg.³

Elméleteik bár a politika tudományának egyetemes értékű alkatelemeivé váltak, mégis a legnagyobb mértékben saját nemzetüknek voltak javára. Amint pedig egy elmélet valamely nemzet javára szolgál, gyakorlati értékű is egyúttal. Az elméleti politika nem érne mit sem tételeinek gyakorlati érvénye nélkül.

A POLITIKA TUDOMÁNYA ÉS GYAKORLATA KÖZÖTTI KÜLÖNBSEÉG

A politika tudománya és gyakorlati alkalmazása között a határvonalat úgy vonhatjuk meg, hogy a gyakorlati politikát az állami életben való jártasságnak, tapasztalati ügyességnek tekintjük, melynek különböző foka lehet meg az emberben anélkül, hogy tudományosan valaha készült is volna arra, de van tere a gyakorlati politikában elméleti ismeretek alkalmazásának is.

A gyakorlati politikának nagy jelentősége van az elméletre nézve annyiban, hogy amikor a tudomány még nem dolgozta ki valamely életviszony módosulásának az államban való megoldását, helyes módját, akkor csak viszonylag helyes megoldás következhetik, melynek azonban meg kell történnie. A gyakorlati politikában nincs idő várni a tudományos politika megállapításainak elméleti kidolgozására, hanem a helyzetekhez mért, a politikai életben való jártasságból fakadó megoldások következnek.

A gyakorlati politika éppen ezért nemcsak a politikai tudományos készültséggel bírók számára, hanem általában az állami életben jártassággal bírók, sőt az átlagember számára is érvényesülési terület. Ez a tényállás a közvélemény, a tömeghangulat gyakorlati politikai hatásában nyilvánul meg legjobban.

Az állam kormányzása a közvélemény állandó ellenőrzése alatt áll. Bryce úgy állítja ezt be, hogy „a közvélemény egy atmoszférájára, friss, üde, napfényel teljes, ...és ez a napfény megöl sokat azokból a veszedelmes gombákból, melyek ott teremnek, ahol a politikusok összegyűlnek”.⁴

Lincoln Ábrahám is úgy találta, hogy „közvéleménnyel az oldalán minden sikerült, a közvéleménnyel szemben semmi”.⁵

A politikai elméletek, melyek átmennek a köztudatba is, vagy magyarázzák és indokolják a fennálló állami intézményeket, vagy bírálják azokat s jobb intézmények kidolgozását tartalmazzák.

Még a legelvontabb bölcsekedés sem tud elszakadni az adott intézményektől, mert minden gondolkodó korának gyermeke.

Platón a görög városállamok dekadenciájának korában a demagógok ellen jött rá a bölcsek által kormányzandó ideális állam elméletére.

A politikai elméletek általában visszatükrözik és magyarázzák a tényleges politikai helyzet motívumait. De a politikai elméletek befolyásolják is az intézmények fejlődését.

Az elméletek egyszer megelőzik, másszor követik a megfelelő intézmények mibenlétét, így azoknak okai és eredményei is lehetnek. Új viszonyok új elméleteket szülnék. Viszont új elméletek szerint sokszor alakulnak a helyzetek.

A gyakorlati politika megold olyan helyzeteket is, amelyeket a tudomány szerint megoldani már csak azért sem lehet, mert adott időpontban még nincsenek a megoldásra nézve tudományos ismereteink. Sőt a gyakorlati politika állapítja meg, hogy az elmélet mily fokban érvényesüljön.

A politikát így lehet az állami életben a lehetségesnek, a megvalósíthatónak tudományaként felfogni. Ez volt már *Arisztotelész* szerint is, amikor a görög felfogás az igazi hazafit a jó politikában látta, aki mindig tökéletesíteni képes az államot, kiindulva az adott helyzetekből. A görög hazafiság egyúttal a politikai lehetőségekkel való elszámolásban és azok kihasználásában nyilvánult meg. Ez azonban egyúttal *mérsékletet is jelentett* az állami ügyek intézése körül, mert a politikai műveltség az állam iránti köteleességeknek is helyes ismerését tartalmazta.

A tudományos politika mindig mérséklően fog hatni a gyakorlati politikára. Azért jó, ha a gyakorlati politikus egyúttal tudományos politikai készséggel is bír.

Legújabbán Kurt Riezler indokolta, hogy ami nem valósítható meg, ami fantázia, utópia, mindaz nem tartozik a politikához. A politikában minden elméletnek az értéke a megvalósíthatóság ismérvétől függ.⁶

Ily értelemben a politika nem más, ahogyan azt *Ostwald* is fogalmazta,⁷ mint az emberi tökéletesedés technikája, az a társadalmi tevékenység, mely az együtt élő embercsoport önfenntartására, hatalmának továbbfejlesztésére vonatkozik.

Az a körülmény, hogy a politika tudományánál nem csupán megismerés van jelen, hanem a helyzetek alakítása és formálása is a politikusra van bízva, okozza azt, hogy az elmélettel versenyezni látszik a gyakorlat. Amidőn a nemzet életére vonatkozóan keressük a leghelyesebb, legtökéletesebb berendezési és

szervezési módokat, akkor elméletileg állapíthatjuk meg a nemzetben együtt élő összesség életének valamely irányban való előmozdítása lehetőségét. Ha ez az elmélet megvalósíthatatlan, akkor azt utópiának tekintjük, ami jelentőségét minimumra szállítja le. Ha a kigondolt lehetőség megvalósítható, akkor az elmélet próbája a gyakorlati alkalmazás lesz.

Burke szerint a rosszul kormányzott államban megállapítható az a szimptóma, hogy népében megvan a tendencia az elméletek felé való forduláshoz.

Legújabban pedig *Leslie Stephen* még továbbmegy, és azt tartja, hogy a politikai elméletek megjelenése általában előjele a közeledő változásnak, a fejlődő forradalomnak.⁸

A politikai elméletek összehozzák az ugyanúgy gondolkodó embereket, de míg egyrészt pontos fogalmi megállapításokhoz vezetnek s így gátat vetnek a demagógiának, másrészt az elméletek vakítanak is és tömegeket lehet velük mozgásba hozni. Mindenképpen a politikai elméletek magyarázatot adnak a történelmi események indoklásához, betekintést engedve abba a szellemi atmoszférába, melyben az események lefolytak.

Az elméleti megoldások kigondolása bizonyos fokig tapasztalaton is nyugszik, amit a politika tudománya számára viszont a gyakorlati politika tényei adnak meg. Így akik a politika tudományát a gyakorlati alkalmazhatóság síkjából tekintik és arra helyezik a fősúlyt, azok előtt a politika nem lesz más, mint szellemi képesség az államot és a közéletet megérteni és ezen megismerés alapján az államban és a közéletben közreműködni.

Minthogy pedig az államban és a közéletben való részvétel nem más, mint az egyén hatalmi tényezővé válása embertársai irányítására, ezért a gyakorlati politika „törekvés a hatalomban való részesedésre, vagy a hatalom megosztásának befolyásolására az államon belül vagy az államok között”.⁹

A gyakorlati politika túljár az elméleti megállapításokon, melyeket az államtudomány felismer. Lerontani nem tudja azokat, de könnyen túlteszi magát rajtuk. Viszont a gyakorlati politikus zsenijével különböző helyzetekben feltalálja magát, és így új törvényszerűségek alapját vetheti meg. Kétségtelen, hogy a politika tudománya a gyakorlati politikusok által elért eredményekből is merít.

A politika tudománya elvont törvényszerűségek megállapításával foglalkozik. Ezeknek alkalmazása alkotja a gyakorlati politikát. Ez azonban már nem tudományos működés, hanem alkotó teremtő működés. A gyakorlati politikai kérdések megoldásával való foglalkozás irodalmi műfaja a *publicisztika*. A publicisztika a politika tudományának történeti fejlődésében jelentős szerepet foglal el. Mondhatni, a politika tudománytörténete alkalmi megoldások érdekében írott, tehát publicisztikai művek sorozata. Ezekben a művekben azonban természetszerűen foglaltatnak már általánosítások, törvényszerűségek megállapítá-

sai. Minden ilyen tétel már nem egy-egy történelmi időszak politikai problémáinak megoldásával maradt kapcsolatos, hanem általánosított. A publicisztikában már benne rejlik a politikának bizonyos fokú tudományos művelése. Bizonyos alkalmi cél megoldására a publicisztika mindenkor figyelembe vette a politika tudományának megállapításait.

Ha a gyakorlati politika alatt teremtő új értékeket alkotó vagy ezekre törekvő és fenntartó tevékenységet értünk az állam érdekében, úgy ez a teremtő tevékenység új értékek és formák létrehozatala által valóságos művészet.

Ilyen értelemben nevezik a politikát államművészetnek (*Staatskunst*). Így tartja ezt *Bluntschli* – a politika inkább művészet, mint tudomány –, amihez *Burke* azt fűzi hozzá, hogy a politika a legmagasabb méltóságú és jelentőségű művészet, melynél a siker a történelem alapos ismeretétől és tanulmányozásától és az emberi természet mélyebb ismerésétől függ.

Minden praktikus politikai ténykedésben is azonban bizonyos gondolkodási, elméleti elem is van. Minden művészet bár bizonyos képességet, talentumot, értékes lelki adottságot kíván, mégis csak a hosszú tapasztalaton nyugvó eredmények figyelembevételével tud valóban műalkotást hozni létre és nem kontrá munkát. Továbbá, a művészetekben is korszakról korszakra átöröklődő irányelveket találunk, melyeket mint szent hagyományokat tartanak be az utódok. A művészetek számára is bizonyos felismerések mint elméleti eredmények már eleve adva vannak. Ha ezt a tényállást a gyakorlati politikusra vonatkoztatjuk, úgy minden politikusnak és államférfiúnak magáévá kell tenni azokat az elméleti alaptételeket, melyeket a politikatudomány évszázados tapasztalatokból leszárt.

A gyakorlati politikus teremtő tevékenysége az előtte tudatosan ismert vagy öntudatlanul követett, de már adott elméleti szabályok alapján folyik le. Az bizonyos, hogy elméleti politikai tudással még nem lesz valaki nagy államférfiúvá, de megfordítva is áll, hogy csak az ügyesség, éleslátás, határozottság még magukban nem elegendők a jó politikus portréjához.

Elméleti politikai ismeretek nélkül a gyakorlati politika csak rutin.

A politikában nagy szerepet játszik az alkalmilag célszerű, az alkalmilag legmegfelelőbb megoldásnak, azaz az alkalmazkodásnak a kérdése. A tudománynak pedig a fő jellemvonása, ami az ügyességektől, mesterségektől megkülönbözteti az, hogy általános igazságokat keres, egyetemes célra irányul, teleologikus.

Alkalmazkodni annyit tesz, mint valamely különös helyzetben magunkat fenntartani.

Az ügyesség annyit tesz, mint egy váratlan helyzetet kihasználni.

Az alkalmi célszerűség jelenti egy gondolatnak bármily úton-módon való megvalósítását.

Minderre vonatkozóan hasztalan keresünk általános igazságokat. Az egyes helyzet annyira eltérő a másiktól, hogy a konkrét rendezés inkább ügyességet, mint tudást igényel. Viszont az állandó, helyes rendezésnek az általános igazságokból kell kiindulnia.

Alkalmazkodás, ügyesség és célszerűség sohasem lehetnek irányadó elvek az államban, hanem csakis az erkölcsi, jogi, valósi, gazdasági tekintetek mellett lehet alkalmazkodni.

Nagyon sok olyan körülmény van az állami életben, melyeket csakis tanítani lehet, melyek a személyes tapasztalás határán túl vannak. Ha pedig ezeket tanítjuk, akkor nem lesznek államférfiak, akik számára a személyes tapasztalat az állami életben nem volt lehetséges. Viszont, ha politika nem taníthatnák, ezek ki volnának zárva az állami élet tudományos ismeretéből. A politika tudományának taníthatósága állítja azt leginkább szembe a gyakorlati politikával, melynek mint ügyességnek tudománya egyébként nem lehetne.^{9a}

A POLITIKA CSELEKVÉS TÉNYEZŐI ÉS A POLITIKAI BESZÁMÍTÁS

A gyakorlati politika konkrét cselekvésben nyilvánulván meg az összesség érdekében, tényezői nem csupán egyes emberek, hanem tényező maga a szervezésre váró embertömeg is.

Az egyént mint politikai tényezőt a következő szerepkörökben látjuk:

1. mint uralkodót,
2. mint vezért (pártvezért),
3. mint megbízottat (képviselőt),
4. mint állami és önkormányzati hivatalnokot,
5. mint állambölcsest.

A tömeg mint szervezésre váró politikai anyag, szellemi közösség formájában (*nemzet*) és jogi szervezetében (*állam*) tényezője a politikai cselekvésnek.

A tömegakarát fikciójának alkotója a vezér. A jó vezér mindig úgy mutatja, hogy a tömeg kívánsága szerint cselekszik, még akkor is, ha a tömegakarathoz ő a formulázója. Először meg kell győzni a tömeget, többséget kell szerezni, és azután következik a kisebbség kényszerítése.

A vezéri képesség a vezetettek alkalmazkodásra való bírásán nyugszik. Ezért a vezérnek a vezetettek törekvéseit és céljait kell felismerni és megvalósítani tudni.

A hivatott vezér a legnagyobb értéket jelentő szerepet tölti be az emberek között, s hatalma nyilvánvaló embertársai felett.

A tényleges vezér is a legnagyobb hatalmat jelentheti a társas együttélésben, de nem szükségképpen a legnagyobb értéket is.

Vezető tényezőkként látjuk a nagy államférfiakat, akik megismerésük az egész államot, nagy szónokokat, valamely társadalmi osztály képviselőit, valamint a valláshirdetőket.

Mindig voltak hivatásos politikusok. Ezek száma sohasem volt nagy. Mégis a tömeg az ő irányításuk szerint helyezkedett el a politikai akciók tekintetében.

Max Weber állította fel a „kis szám” princípiumát a politikában, miszerint csak kevés embere szerepel mint vezető, akik akár a tömeg nevében, annak megbízottjaként, vagy hivatalból, kötelességszerűen, vagy saját hatalmuknál fogva önállóan irányítják a tömeget.¹⁰

A tömeg politikai értelemben Nagy Napóleon szavaival jellemezve olyan „mint a víz, mely bármilyen edény formáját felveszi, melybe beleöntik: ha azonban nem öntik edénybe, úgy bizony céltalanul és haszontalanul szétfolyik”.

Egészen más jelentősége van azonban a nemzeti öntudat erejével összetartó tömegnek. A nemzeti öntudat mint hazaszeretet az állami intézmények elfogadásában és fenntartásában nyilvánul meg. Az az edény, melyben a tömeg elhelyezkedik, adva van. A kérdés az, hogy megfelel-e a szervezet, az együtt tartó erő a tömeg nemzeti érzésvilágának. Ezért tényezője maga a tömeg is nemzeti és állami formájában a politikai cselekvésnek.

Az államférfi nagysága nem egyedül az ő kiválóságát jelenti, hanem az általa vezetett nemzet nagyságát is. Politikailag képzetlen nemzet polgárai körében a nagy politikus nehéz terhet vonzsol – a meg nem értés terhét. Igazi tehetségét sem fejtheti ki teljesen, mert akadályozza a kicsinyesség. Ha a vezető politikus a nép akaratából az, akkor az ő nagyságát népének politikai képességei határozzák meg. Ezért egy nemzetnek sem lehet nagy államférfia, míg maga a tömeg műveletlen.¹¹

Mihelyt az emberi együttélést nem csupán mibenléte, állapoti mivolta tekintetében vizsgáljuk, hanem az egymásra vonatkozó, a nemzettek, a fejedelem, tisztviselők, képviselők, szavazók, polgárok, ténykedése szempontjából, akkor a dinamikus cselekvés áradatában felvetődik a kérdés, vajon bizonyos eredmények létrehozása, vagy bizonyos állapotok módosítása, illetve változatlanul hagyása, mennyiben róható fel hibául, vagy egyenesen bűnül a politikai cselekvés tényezőinek. Hiba keresők mindig lesznek. Éppen úgy lesznek politikusok is. Közöttük támad a politikai beszámítás problémája.

A siker a fő a politikában. Mindig ehhez mérjük a politikai ténykedést. A siker azonban csak akkor következtethet be, ha a cselekvés helyes volt, azaz ha mindannak figyelembevételével történt, ami a dolgok lényegéhez tartozik.^{11a}

Meinecke megkísérelte vizsgálat tárgyává tenni az államférfiak politikailag releváns cselekvéseinek okát.¹² Nem derítette fel azonban, hogy hogyan vitték keresztül eszméiket.

Pedig a politikában fontosabb annak az ismerete, hogy miképpen jön létre a politikai cselekvés, milyen tényezőktől függ, milyen erőkből tevődik össze, milyen összefüggés van a hatalmi alakulatok és a cselekvés között.

Ha azt kérdezzük, meddig terjedjen az állam hatalma, össze kell-e hívni az uralkodónak az országgyűlést, ki legyen választó, megengedett dolog-e a forradalom stb., akkor mindezeket a kérdéseket mégis bizonyos általános elvek, a politika tudományának ismérvei alapján lehet csak eldönteni.

Az elvi megállapítás szempontjából a politikai cselekvés mértéke az, vajon megegyezik-e az állam céljával, jogilag és erkölcsileg megengedhető-e?

Célszerűségi szempontból a politikai cselekvés mértéke az, hogy megéri-e bizonyos eszközök alkalmazása a cél elérését, vagy nem helyesebb-e bizonyos eszközök alkalmazásától eltekinteni és a célt megvalósíthatatlanul hagyni. A foganatosítás körüli eljárás szempontjából a politikai cselekvés mértéke az előírt formák betartását, a jogszabályok tiszteletét jelenti.

A politikai cselekvésnek is alkalmazkodnia kell a jog és az erkölcs elveihez. Követelmény, hogy a politikus minden cselekvésében szem előtt tartsa a jogszerűséget és az erkölcsöt.

A politikai beszámítás éppen ezért a politikai cselekvés erkölcsi és jogi alapjainak figyelembevételét jelenti.

A POLITIKA ÉS AZ ERKÖLCS

A politika tudományának egyik feladata, hogy kimutassa, miszerint még az alkalmazkodás és célszerűség tekintetei mellett is miképpen érvényesülnek az erkölcsi és vallási, jogi és gazdasági elvek az államban. Ha a célszerűség és alkalmazkodás a gyakorlati politikai megoldások fő jellemvonása, mégis a politika az erkölcsnek a közéletben való érvényesülésén épül fel.¹³

Akik a politika és az erkölcs között ellentétet keresnek, azok olyan problémát vetnek fel, amely nem is létezik. A kérdés nem az, hogy a politika és az erkölcs összeegyeztethetők-e, hanem az, hogy emberek meg tudják-e tartani ennek a szükséges egyezésnek a követelményeit.

Ami zavaró momentum mutatkozik, az abban nyilvánul meg, hogy az erkölcs követelményei az államban más körben érvényesülnek, mint nem az államra vonatkozóan. Ez azonban nem csupán az államra nézve áll így. Mert az erkölcs követelményei másképpen érvényesülnek a család tagjaira egymás között, mint a családon kívül álló emberrel kapcsolatban. A baráti viszonyban állók között ismét mást követel az erkölcs, mint a baráti viszonyban nem állóktól.

Az erkölcs ugyanaz, csak érvényesülési köre más.

Amikor a politika és az erkölcs viszonyát keressük, nem az vizsgálendő, hogy van-e a kettő között viszony egyáltalán és hogy alá van-e rendelve az egyik a másiknak? Amit tudnunk kell, az az, hogy az állami élet terén egyes tettek, tények megengedhetők-e, amelyek a magánéletben nem engedhetők meg. A politikai cselekvés, amely az erkölcsi törvény megszegésével jött létre, de az állam érdekeinek előmozdítását célozta, igazolható-e? A hazaárulás erkölcstelen, de a politikus saját hazája érdekében felhasználhatja-e? Ha valakinek saját hazája és idegen állam iránti kötelességei összeütköznek, az idegen ország iránti kötelesség megsértése ellenkezik-e az erkölcs elveivel? Szabad-e az államnak ölni, akár bírói ítélet, akár háború viselése által? Az állami életnek különös természete indokolja-e az általános erkölcsi elvektől való eltérést?

A politika és az erkölcs összhangja sokáig nem volt kétséges a politikában. A görögöknél úgy, mint a rómaiaknál, valamint a középkori skolaszticizmus bölcselőinél a politika és az erkölcs mint egymást kiegészítő részek, mint a különös és az általános állanak egymással kapcsolatban.

A tűnődés viszonyuk felett csak a XV. század végén, a reneszánszsal kezdődik, a nemzeti államok kialakulásával, a feudalizmus zavaraiából való kiemelkedés alkalmával.

A feudális kis uraságok kényuralma által darabokra tépett nemzetek eszmélése az igazi reneszánsz. Ennek a nemzeti ébredésnek alapgondolata az volt, hogyan lehet egységes nemzeti létre jutni, hogyan lehet a kis uraságok önkénye alól kiemelkedni.

Először Spanyolországban sikerült az eszme megvalósítása. Azután Franciaország és Anglia következnek. Németországban alig halad az egységesülés mozgalma. A legszomorúbb helyzetben azonban éppen a művészetek reneszánszának hazája, az európai civilizáció zászlóvivője, Olaszország van. Ez az Olaszország, melynek a XV. század végén kifejlett irodalmi nyelve van és a művészetek terén utolérhetetlen alkotásai, az állami élet tekintetében a célszerűség és az alkalmazkodás irányelvei szerint való berendezkedést mutat. Városok és földbirtokos urak versengése, minden alkalmat saját javukra kihasználni és az eszközök megválogatása nélkül sikert elérni volt a politikai alapelv. Ez a helyzet onnan eredt, hogy az általános erkölcsi elvek s ezek nyomán a jog követelményei nem tudtak meggyökeresedni Olaszországban.

Ily körülmények között lép fel Niccoló Machiavelli, s ennek a nyomorult, erkölcstelen állapotnak, biztonságihiánynak megszüntetését követeli. De a reneszánsz embere semmire sem ment volna prédikálással, jó törvények meghozatalának ajánlásával, az erkölcs érvényesülésének hirdetésével, mert erre ugyan senki sem hederített volna. Azt ajánlotta tehát, hogy az erőszak teremtette helyzetet erőszakkal kell rendbe hozni. A

rendre, a nemzeti egység helyreállítására törekvő erőszak se rajdon vissza semmiféle eszköztől. Olaszország szent egységéért, a nemzet boldogulása érdekében ajánlja *Machiavelli* Medici Lorenzónak, hogy legyen erőszakos és nyúljon bármilyen eszközhöz.

Itt támad először az elméletben az a gondolat, hogy a politikai gyakorlat erkölcstelen eszközökhöz is nyúlhat. És ettől kezdve a csalás és vesztegetés, ravaszság és képmutatás igazolt eszközeivé válnak a gyakorlati politikának.

Ha azonban *Machiavelli* téved abban, hogy erkölcstelen úton is lehet eredményt elérni az államban, úgy tévedése enyhítendő olyan értelemben, hogy csakis a legszentebb célért, az olasz nemzet egységéért, szabadságáért és biztonságáért tartja ezt az elvet alkalmazhatónak. Minthogy törekvése végső fokon erkölcsös volt, habár erkölcsös célja elérésében az eszközök tekintetében tévedett, még őt sem lehet odaállítani mint aki a politikát az erkölcstől elválasztotta volna.

Erkölcstelen politikai gyakorlat útján állandó állapotok létesítése, nyugodalmatlan fejlődés megalapozása sohasem volt lehetséges. Erkölcstelen eszközökkel sohasem lehetett elérni azt, amit elérni kívánt a politikus. A politikát az erkölcstől elválasztani nem lehet, közöttük elvi ellentétet állítani veszedelmes tévedés, mert ha a politika az erkölcs kijátszását jelenti, minden lehet, csak a nemzet életének irányításával foglalkozó tudomány és tevékenység nem.

Kant categoricus imperativus erejével mint a társas együttélés alaptörvényét hirdette, hogy „*az igazi politika egy lépést sem tehet anélkül, hogy az erkölcs előtt meghajolt volna*”.¹⁴

Az úgynevezett *reálpolitika*, mely az államférfit minden erkölcsi felelősség alól felmenti, a nagy tömegre nézve rossz hatással van. Ezért megdönthetetlen *Ratzenhofer* tétele: „*Az erkölcsileg bátrak a politikában, azok az igazi arisztokratái az emberiségnek, uralomra és vezetésre azok hivatottak.*”¹⁵ Idevág *Treitschke* hatalmas erejű mondása is, hogy: „*az erkölcsnek politikává kell lennie, hogy a politika erkölcsi legyen, azaz a politikusnak fel kell ismernie, hogy az erkölcsi ítélet az állam felett az állam természetéből és céljából és nem az egyes emberekéből merítendő*”.^{15a}

Hogy mégis nagy ellentét tapasztalható ma is a politika és az erkölcs között, ez onnan van, mert az állami életben sem történik mindenkor az erkölcsi elvekhez alkalmazkodás, éppúgy, mint ahogyan a magánéletben is könnyen megszegik az erkölcsi törvényeket.

A cél nem szentesítheti az eszközt soha, még ha egy nemzet boldogulásáról van is szó. Az utóbbi körülmény legfeljebb minősítőleg hat ki a tétel helytelenségének enyhítésére. A házaárulás erkölcstelen, még ha saját hazánk érdekében követjük is el. Ha kötelességeink vannak idegen állam iránt, úgy erkölcste-

len, ha hazánkra való tekintettel nem teszünk annak eleget. Csalás és vesztegetés a politikában állandó eredmények létesítője nem lehet. A ravaszság és képmutatás eszközei csak időleges megoldáshoz vezetnek. Az állami életnek nem lehet olyan jelleget tulajdonítani, mely az általános erkölctől való eltérést megengedné.

A cél sohasem szentesítheti az eszközt azért, mert rossz eszköz még a jó céltól is eltávolítja az embert, és minél tisztább a cél, melyet tisztátalan eszközökkel kívánunk elérni, annál végzetesebben tompítja le a lelkiismeretet a rossz eszköz használata; és a jó cél szem előtt tartása mellett a rossz eszköz lealacsonyító hatása fog diadalmaskodni a lelkeken.

Míg az egyén erkölcsi felelősséggel tarthat, mondják, egy nemzetet azonban nem lehet felelősségre vonni; míg az egyén erkölctelen tettéért vezekelni fog, egy államtól nem lehet vezeklést követelni. Ez a megállapítás sem áll meg, mert bizony a nemzetek sokszor vezekelnek erkölctelenségekért, melyeket vezetőik követtek el.

Gladstone tétele, hogy „ami erkölcsileg ártalmas, semmiképpen sem lehet politikailag helyes”. Nem lehet azért, mert az erkölcsiség az egyetlen biztosítéka minden politikai jelentőségű ténykedés állandó és áldásos eredményének. Az erkölcs maradóktalan érvényesülése nélkül az egész emberi élet, így a nemzetek élete is nagy káosszá válnék.

Felhozzák ezzel szemben, hogy az erkölcs mellett elegendő megkötést foglal magában a jog, mint az emberi magatartás szabályozásának minimuma, minek még erkölcsi megkötés is, mely az emberi magatartás szabályozásának maximumát tartalmazza!

Erre az a válasz, hogy a jog nem azért minimum, mert kevesebb jogszabály van, melyek meg vannak írva, míg az erkölcsi törvények az emberi lelkiismeretben vannak mind meggyökerezve, hanem azért, mert a jogszabályok be nem tartása esetén konkrét büntetés következik, míg az erkölcsi szabályok be nem tartása esetén nincs konkrét büntető szankció, de a lelkiismeret szava annál inkább szenvedtetni az embert.

Az egyéni erkölcs és állami erkölcs szétválasztása is téves. Ez lélektanilag sem lehetséges. Minthogy az állam egyénekből áll, az állami erkölcs azért nem lehet más, mint az egyéni erkölcs, mert ha az egyén erkölcsös kíván maradni, nem lesz erkölctelen még az állam kedvéért sem.

Björnsonnál olvassuk, hogy „mondom nektek, az olyan állam, mely olyasmire teszi rá a kezét, ami nem jár neki, köszörüli a tolvaj betörő vasát, élesíti az előljáró kormány önkényét s elújíti a lelkiismeretet a családban és társadalomban”.

A POLITIKA ÉS A JOG

Az emberi együttélésnek az erkölcsön kívüli szabályozója a jog. Míg azonban az erkölcs belső szabályozója az emberi életnek, addig a jog külső szabályozását tartalmazza annak. A törvényhozó jogalkotó mindig adva van, az ember kész szabályokat kap, melyek betartását illetően külső kényszer alatt áll. Mint ilyen azonban a jog az emberi emelkedésnek, tökéletesedésnek is eszköze, amikor a gyengének rendelkezésére áll a hatalmassal szemben, amikor a gyengék védőjeként szerepel, s így a társas együttélésben az ellentéteket kiegyenlíti. A jogszabályok igazi érvényessége akkor áll be, ha az ember éppen úgy alkalmazkodik azokhoz, mint az erkölcsi szabályokhoz. A jogszabályok általános elfogadása maga is erkölcsi alapon kell hogy nyugodjék és nem félelmen, a kényszertől való tartáson. Mint ilyen, a jog az embereket célszerű magatartásra vezeti és az egymással való együttműködésüket lehetővé teszi. A jog védi is az erkölcsöt és annak minimális érvényesülését biztosítja. *Stammler szerint a jog és az erkölcs között véd- és dacszövetség van.*¹⁶

A jog azáltal, hogy állandóságot teremt, olyan, mintha megmerevedett célszerűség volna. Az életviszonyok rendezését a jog egységesen viszi keresztül, és kikényszeríti, ha valaki ellenkezne. Minthogy azonban van egy másik célszerűség is, mely nem az együtt élő összes ember szempontjából indul ki, hanem az egyes ember szempontjából, azért ha ez az általános célszerűség sok embernek már nem felel meg, úgy a viszonyok változása révén célszerűtlenné válik a jog. Ekkor azután az új helyzetnek megfelelően más célszerűség szerint alakítandó a jog. Az egyes emberre vonatkozó célszerűség áll szemben az összesség-re nézve a célszerűvel.

Ez a körülmény okozza annak az elvnek hirdetését, hogy a jog nem lehet a politikai cselekvés feltétlen korlátja. Nem lehet az azért, mert a jog csak bizonyos időben és meghatározott viszonyokra nézve tartalmaz helyes megoldásokat. Ha nem módosul olyan gyorsan mint az élet, úgy a politikusoknak kell a jogon való változtatást eszközölni. A jogról az is állítható, hogy formájánál fogva csak tökéletlen szabályozása lehet az emberi életnek, mert nem lehet soha teljes. Éppen ezért a jog fejlesztése a gyakorlati politikusoktól függ. Márpedig a jogot nem lehet másként fejleszteni, mint úgy, hogy a gyakorlati politikus a jogszabályokon túlteszi magát. Egyenesen a jogszabályok megszégése tehát azok fejlesztése.

Még *Ihering* is azt igyekezett kimutatni, hogy a jog alakulásánál célszerűségi elvek érvényesülnek, és minden jog a célszerűség gondolatán alapszik.¹⁷

Célszerűség azonban kétféle lehet. Vagy az embernek nagy tömege számára jelent célszerűséget, amikor az tárgyilagosan eltekintve az egyes ember külön érdekétől nyer megállapítást.

(Például célszerű, hogy a hitelező az adóstól megkapja a kölcsönt, ezt az emberek legtöbbször elismeri.) Ez a célszerűség nyilvánul meg a jogban.

A célszerűség másik faja már nem az összesség szempontjából indul ki, hanem csupán az egyes ember szempontjából. (Például az adósra nézve nem célszerű, hogy fizetnie kell.) Így a joggal szemben nem a célszerűség áll, hanem az egyénnek anyagi érdeke.

Amíg a jog fennáll, addig a politikus attól nem térhet el. Semmiféle célszerűségért sem teheti túl magát a politikus a jogon mindaddig, míg az az államakarat változott megnyilvánulásként át nem alakul. Az állam akaratát elsősorban magának az államnak és a törvényhozóknak, a politikusoknak kell betartani. Egyébként önmaguk a politikusok rombolnák össze azt, amit felépítettek.

A jog mindaddig feltétlen korlátja a gyakorlati politikai cselekvésnek is, míg jogszerűen át nem alakul az állam akaratára. A politika ezért nem állhat ellentétben a joggal. A politika lényegének a jog is alkateleme.

Továbbmenőleg, a jog biztosítja az emberi együttélésben az erkölcsnek legalább külsőleg, formálisan való érvényesülését. A jog a *minimumot* jelenti, amit az embernek be kell tartania, hogy az emberi együttélés lehető legyen. Az erkölcs viszont a *maximuma* annak, ami az embertől elvárható a társas együttélés lehetősége érdekében.

A politikától a jog éppen úgy elvonatkozhatatlan, mint az erkölcs. Amidőn a gyakorlati politika hatását vizsgáljuk a jogalkotásra, akkor *Rousseau* tétele nem hagyható figyelmen kívül, miszerint „*egy nemzetből nem lesz más, mint amit kormányának természete csinál belőle*”.¹⁸

Egyedül a német irodalomban merült fel a jognak a politikával való szembeállítás. *Robert Mohl* és követőinek elmélete szerint az állami élet állandóságát a jog szabja meg, míg az államnak múltó életét a politika.

Ezzel szemben kézenfekvő, hogy a jog éppen a mindennapi életnek segédeszköze, és ezért szükségképpen a múltó mindennapi életre kell alapítva lennie. Viszont, a politika az egyetemes irányító tényező az államban. Nem a múltó élet, hanem a jövődó kijelölője. Nemhiába tartották a nagy politikai gondolkodók a jó törvényhozást a legfontosabbnak az emberi együttélésre nézve.

Amint az erkölcs nem választható el a politikától, éppen olyan jelentős szerepe van abban a jognak is.

A politikában azonban a jogot nem a törvényhozó munkája szempontjából, hanem az egyetemes érvényesülés szempontjából kell tekintenünk. S ekkor a kételyek a jog és politika viszonyára nézve megszűnnek.

Amennyiben az állam a legfőbb kényszerítő hatalommal rendezett emberi közület, melyben a rend a jogon nyugszik, melyet az állam kényszerítő hatalommal tart fenn, úgy a jog és az állam egyszerre vannak adva, egymástól elválaszthatatlanok.¹⁹ A politikusnak érvényesülése az állami életben a jog alkotásában való közreműködésében éri el tetőpontját.

Az emberi együttélés erkölcsi és jogi rendjének a politikával való összefüggése arra mutat, hogy a hatalom, mely az emberek között természetsszerűleg érvényesülni kíván, miképpen szorul korlátok közé.

Ihering a jogot a *hatalom politikájának* nevezte.²⁰ Ebben a tételben az a nevezetes tényállás rejlik, hogy a jog eszköz arra, hogy a természetes hatalom korlátjául szolgáljon; s a hatalmat, ha a jog korlátain túl hat, jogtalan hatalomnak tekintse az ember. Ha a jog a hatalom politikája, úgy – amennyiben a hatalom miképpen való érvényesülése a jogrendszer minőségétől függ – a politika a jogtudománynak az a része, mely azokat az elveket és szabályokat tartalmazza, melyek szerint a jog a hatalom teljes korlátozása szempontjából miképpen alkotandó meg.

Ebből az összefüggésből látható, hogy a politika szoros értelemben véve jogtudomány.

A POLITIKATUDOMÁNY JÖVŐJE

A XX. század első harmadában az emberiség uralkodó eszméi új tartalommal telítődnek. A világháború vértengeréből új világ született, mely megdönteni látszik oly igazságokat, melyek bölcséleti kidolgozásában annyira gyönyörködött még a jelen generáció is.

A politikai hatalom a XX. században már nem tárgya többé oly irányú elmélkedésnek, hogy az a felsőbb osztályból való leszármazáson vagy vagyon nyugszik. Ma erre minden ember elhivatott lehet. Ha nem is következett még be teljesen, hogy az előkelő leszármazás megszűnt volna hatótényező lenni, vagy a vagyon többé nem gyakorolna befolyást az állami élet irányítására, mégis, ma már bizonyos, hogy az államok sorsa *legegyszerűbb polgáraik* kezében van.

A tudás ezért éppen úgy kevés szerepet játszik a gyakorlati politikában ma is, mint valaha. De ma ezen kevés tudás nem a felsőbbek irányító hatalmának eltévelyedésében nyilvánul meg, hanem a szavazótömegek tudatlanságában, melynek irányítása alá kerültek az államok.

A századforduló gyors menetben változást változásra halmoz az államok életében. Kipróbált rendszerek dőlnek össze, s ebből a politika tudományának értéktelenségére következtetnek. Ugyanakkor azonban új rendszerek nyomán kísérletezések kez-

dődnek, melyek kigondolásához ismét csak a politikatudomány vezetett.

Szocializmus és szindikalizmus autonóm foglalkozási csoportokra kívánja felbontani a társadalmat.

A szuverén hatalom pluralista felfogása rést ütni törekszik az államhatalom egységén.

A kommunizmus a magántulajdon eltörlésével bomlaszt.

E törekvésekkel szemben a diktatúra eszméje ragad magával sok művelt embert is.

A következménye mindennek a sok támadás a parlamentarizmus ellen.

Emellett a hivatásos politikusok száma folyton növekszik, s ezzel mértani arányban fogy az állami élet iránt minden érdeklődést elveszítő száma.²¹

Mélységes okok hatnak közre, hogy a jelen helyzetből új világ támadjon, új életfeltételekkel, új gondolkodásmódokkal.

Kétségtelen, hogy a politika tudományának ezek felé az új irányzatok felé kell fordulnia, hogy azoknak értelmét megállapítsa, értékük szerint csoportosítsa.

Mint hogy a megdőlő régi rendszerek helyére új berendezkedés kell, a politika tudománya szükségképpen újraéled. Az új korszakban a politika tudományának igen ki kell fejlődnie.

A politikatudomány fejlődését már ma is elősegítik

1. a történettudomány új irányú vizsgálatait, melyek a tömegek jelentőségét helyezik előtérbe;
2. a közgazdaságtan számos új tétele, melyek az etatizmus, a szocializálás elméleti kidolgozásával a kormányzás új módjait jelölik ki;
3. a szociológia eredményei;
4. a statisztika és tömeglélektan átalakulása, amennyiben mind nagyobb mértékben válnak felhasználhatókká a politika tudománya számára.

Az általánosan növekvő életstandard, a kötelező közoktatás mind nagyobb mértékben válnak felhasználhatókká a politika tudománya számára.

Főképpen három tényező bír nagy jelentőséggel a jövő politikájára:

1. az általános kötelező oktatás,
2. [...]
3. mind tökéletesebb közigazgatás létesítése.

A kormányzás modern rendszerei rendkívüli mértékben számítanak az egyén képességeire. Többé nem a félelem, a vallásos meghajlás kihasználására való ügyesség az alapja a kormányzásnak, hanem az egyéni képességekre való építés. A közoktatás fejlődésével kapcsolatban a műveltség olyan foka következett be, mellyel a kormányoknak számolni kell. Bár a politi-

kai művelés külön még nincs megszervezve, de a szociális szak-szervezetekben erre már súlyt helyeznek.

Az általános kötelező közoktatás ma még durva kezű és tájékozatlan, de gyorsan fejlődik, úgy a tanítás, mint a tanmenet tekintetében. Nemcsak lelki képességeket nyújt a gyermekeknek minél több ismeret szerzésére, hanem az állampolgári ismeretek szerzése révén politikai tételekre való tanítás is helyet foglal lassanként a tanmenetben.

A tanítók száma rendkívül megszorodott, kikkel külön kell számolni a politikatudománynak mint tételei terjesztőivel. A politikai előítéletek terjesztése minden államban kitűnően meg van szervezve. Csupán a tudomány követelményeinek megfelelő ismeretterjesztés szervezetlen. Égető szüksége korunknak a felnőttek megfelelő információjára. Egyébként politikai agitátorok és demagógok irányítása alá kerül a tömeg.

Az a nagy átalakulás, melyet a jelenkor államrendszerében több helyütt tapasztalunk, feltétlenül maga után vonja, hogy a felnövekedő új generáció megfelelő felvilágosító művelésen menjen keresztül.

A *politikai művelés* kora, akár a hazafiasságra való nevelés formájában, *elkövetkezett*.

[...]

JEGYZETEK

¹ Nelson szerint „politikai a szó legáltalánosabb értelmében mindaz, ami a társadalom külső formájának meghatározott alakítását célozza”. *System der philosophischen Rechtslehre und Politik*. 1924, p. 125.

² „Rien n'est mystérieux comme la génération des choses d'esprit.” *Dupont-White. L'individu et l'état. Préface.* p. II.

³ *Bodin, Descartes, Montesquieu, Voltaire, Rousseau* a francia szellem igazi hordozói és még ma is jellemzői. (*Fleiner: Die Staatsauffassung der Französern.*)

Bacon, Hobbes, Locke, Bentham, Spencer az angol szellem kifejezői.

Wentscher: Englische Philosophie. 1924.

Leibnitz, Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Treitschke a német nemzeti szellem oszlopai.

⁴ *Bryce. American Commonwealth.* 1910, Vol. II. p. 367.

⁵ „With public sentiment in its side, everything succeeds: with public sentiment against it, nothing succeeds.”

⁶ *Riezler, Kurt. Die Erforderlichkeit des Unmöglichen. Prolegomena zu einer Theorie der Politik, und zu anderen Theorien.* 1923.

⁷ *Ostwald. Forderungen des Tages.* 1910.

⁸ *Stephen. L. A history of English thought in the 18th Century.*

⁹ *Weber, Max. Politik als Beruf. Gesammelte politische Schriften.* 1921, p. 397.

^{9a} A gyakorlati és elméleti politika viszonyát behatóan fejtegeti irodalmunkban *Kérészy Zoltán: A politika mint művészet és tudomány.* 1926.

¹⁰ A képviselők nagy tömege például Angliában csak mint néhány vezér, „*leader*” követője szerepel, kik a kormányt alkotják és vakon engedelmeskednek ezeknek, míg sikereik vannak. Max Weber: *Parlament und Regierung. Politische Schriften*, p. 167.

Ibsennél olvashatjuk (*A nép ellensége*), hogy „a nagy felfedezés, melyet tettem, az, hogy a legveszedelmesebb ellensége az igazságnak és a szabadságnak az emberek között „a többség”.

Anatole France ugyancsak úgy találta (*Monsieur Bergeret a Paris*), hogy „amit valamely nemzet zsenijének neveznek, az csak polgárai igen kis töredékében jelentkezik. Kik dicsőséget szereznek nemzetüknek, azok nem buta ordítózi a közéletnek, hanem a padlásszobákba szorított fenséges gondolkodók, kiknek eszméi egy nap kitörnek a világra, hogy megváltoztassák annak arculatát.”

¹¹ *Blinder* (*Philosophie des Rechts*, p. 547.) állampedagógiáról (*Staatspedagogik*) is szól, ami alatt a népnek politikai öntudatra való nevelését érti.

^{11a} Ezt a tételt ugyancsak Nagy Napóleon állapította meg.

¹² *Meinecke* tárgyalja Campanella, Spinoza, Puffendorf, Hegel, Fichte, Ranke, Treitschke, Macchiavelli, Nagy Frigyes véleményét saját politikai rendszereik felől. *Die Idee der Staatsraison*. 1924.

¹³ Az erkölcs mibenlétére nézve négyféle felfogást különböztethetünk meg:

A *teológiai* felfogás szerint az erkölcs nem más, mint az isteni kinyilatkoztatásban foglalt parancsok összege, melyeket az ember mint valamely vallásfelekezet híve tart be. Az erkölcsi rendszerek vallási rendszereknek képezik hitelvi alapjait.

A *racionalizmus* egyik iránya szerint az erkölcs az emberrel veleszületett oly képzetek összege, melyek őt az együttélésre alkalmassá teszik, mert az ember része a világszellemnek, s az örök világrend követeli ezt így. A racionalizmusnak másik iránya szerint az erkölcs azoknak az együttélési szabályoknak az összege, melyek az ember számára az *esze* által a világ csodálatos harmóniájából vezetettek le. Az emberi ész alapján gigondolt erkölcs a világszellemet, az örök világrendet tekinti az erkölcs forrásának.

Az *autonóm erkölcs* felfogása szerint az erkölcs olyan magatartási szabályok összege, melyeket az ember maga ad magának. Minden ember keresi az *erkölcsi ideált*, mert erkölcsös élete teszi őt tökéletessé. Erkölcsi ideál azonban csak egy van. Ehhez minden embernek magának kell eljutnia. Éppen ebben van az erkölcs jelentősége, mert az erkölcs autonóm volta nem azt jelenti, hogy mindenki alkossa meg magának az erkölcsi szabályokat, hanem, hogy az ember szabadon keresi és szabadon tartja be az erkölcsi szabályokat.

Az *evolúciós* elmélet szerint az erkölcs a társas együttélés következményeképpen támadó magatartása az embereknek. Az erkölcs történelmi fejlődés, mely társas együttéléssel együtt fejlődik.

¹⁴ „Die wahre Politik kann keinen Schritt tun, ohne zuvor der Moral gehuldigt zu haben.” *Kant*: *Zum ewigen Frieden*. p. 198. Idézi *Waldecker*. *Archiv für Rechts und Wirtschaftsphilosophie*. Bd. 17. p. 241.

¹⁵ *Ratzenhofer*: *Positive Ethik*. p. 260.

^{15a} *Treitschke*. *Politik*. 1897. Bd. I. p. 105.

¹⁶ *Stammler*, Rudolf. *Die Lehre von dem richtigen Rechte*. 1902m p. 87.

¹⁷ *Ihering*. *Zweck im Recht*. 1887–1883. Bd. 1–2.

¹⁸ *Rousseau*. *Confessions. Oeuvres*, ed. Hachette. Vol. VII. p. 288.

¹⁹ *Tatarin-Tarnheyden*. *Recht und Staat in ihrem begrifflichen Verhältniss*. *Stammler Festschrift*. 1926.; *Schönfeld*. *Die logische Struktur der Rechtsordnung*. 1927. p. 68.

²⁰ „Recht sei die Politik der Gewalt.” *Ihering*. *Zweck im Recht* (4. Aufl.) I. p. 193.

-
- ²¹ Mindezekről az égető problémákról jellemző képet adnak: *Bryce*. *Modern democracies*. 1923, Vol. I–II.; *W. K. Wallace*. *The passing of politics*. (1924); *E. C. Lindeman*. *Social discovery*. (1924); *Umano*. *Positiva scienza di governo*. (1922.); *A. B. Wolfe*. *Conservatism, radicalism and scientific method*. (1923.)

KÖNYVEKRŐL

HEGEDŰS DÁNIEL

Kelet-Közép-Európa változó keresztmetszetben...

Párhuzamos trendek és egyedi fejlődési vonalak a szovjetizált blokk államainak 1945-től 1985-ig ívelő történetében

Balogh László: Rendszerváltások és diktatúrák. Politikai-hatalmi viszonyok Kelet-Közép-Európában, 1944–1985. Budapest, Századvég Kiadó, 2004.

Ha tartalmát és kereteit illetően létezik egyáltalán vitatottabb, szerteágazóbb megközelítésekkel bíró és értéktelítettebb fogalom „Európa” fogalmánál, akkor „Közép-”, illetve „Kelet-Közép-Európa” bízást joggal pályázhat erre a címre. A német ajkú politikai gondolkodás Mitteleuropa Planjaitól kezdve a jaltai rendszer által szovjet befolyás alá utalt és bizonyos tekintetben homogenizált térségig, vagy ma az Európai Unió keleti perifériájaként azonosíthat területig számtalan történelmi és politikai kontextusban nyert és nyer ma is különböző értelmezéseket a fogalom.

Bár a térségre, mint kontinensünk egyedi sajátosságokkal rendelkező régiójára vonatkozó szakirodalom tekintetében több, nemzetközileg is ismert és elismert magyar klasszikussal büszkélkedhetünk¹, még ma is viszonylag kevés az olyan történeti feldolgozások száma, melyek összehasonlító, komparatív szemszögből tárgyalják a térség államainak, nemzeteknek, társadalmainak történetét, ahogy azt a méltán nemzetközi etalonnak számító Crampton vagy Rothschild teszi.² A kivételek közé tartozó, XIX. század végére, XX. század elejére vonatkozó kivá-

ló feldolgozás Palotás Emil *Kelet-Európa története a 20. század első felében* című, 2003-ban az Osiris Kiadónál megjelent munkája³; a politológiai, modern politikatörténeti vonatkozásai miatt talán frekventáltabb 1945 utáni időszakra vonatkozóan azonban szinte csak most látott napvilágot az első monográfia, Balogh László *Rendszerváltások és diktatúrák* című várhatóan kétkötetes munkájának első, a térség történetét 1985-ig tárgyaló első része. A magyar szerzők munkái közül két, nagyobb időszakot bemutató, átfogó monográfiának tekinthető Niederhauser Emil *Kelet-Európa története*⁴ és Romsics Ignác *Nemzet, nemzetiség és állam*⁵ című kötete is.

Balogh László könyve, bár az elemzések tekintetében igazi multidiszciplináris munka, hiszen az országtanulmányok esetében fontos és alapos közgazdasági, politikatörténeti és makroszociológiai leírásokat tartalmaz, elméleti háttérét az Almond-féle komparatív rendszerelmélet adja⁶. A tárgyalt hét ország (Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Német Demokratikus Köztársaság és Románia) politikai viszonyainak összehasonlításra lehetőséget teremtő elemzés a szerző kiemelt célja volt.

Balogh László könyve a finom distinkciók biztosította eszközökkel törekszik annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy Kelet-Közép-Európa országainak 1945 utáni konvergáló fejlődési tendenciái mennyiben eredményeztek a régióra vetítve homogén társadalmi és politikai rendszereket, illetve a sztálini típusú totalitárius modell, valamint az egyes országok politikai, nemzeti, kulturális sajátosságainak kölcsönhatása milyen eltéréseket eredményezett az ideáltipikus modelltől⁷.

A magam részéről az alábbiakban három kérdéskört kívánok részletesebben körüljárni. Egyrészt a korszakhatárnak tekintett 1945 előtti és utáni kelet-közép-európai gazdasági és politikai folyamatok konvergens és divergens elemeit szeretném meghatározni és elkülöníteni egymástól. Másodsorban részletesen bemutatnám Balogh László munkája alapján az azonos rendszermodell ellenére az egyes országok között a politikai és gazdasági struktúra meghatározó pontjain meglévő különbségeket, végezetül pedig megvizsgálnám, hogy e különbségek fényében mennyiben tartható az az elmélet, mely az adott korszakra vonatkoztatva minden egyes ország esetében fenntartja a sztálini típusú totalitárius modell mint értelmezési és elemzési keret alkalmazhatóságát.

A terjedelem és a recenzió mint műfaj jelentette korlátokra tekintettel csak egy dimenzió, a kibocsátás szempontjából kívánom elemezni a kelet-közép-európai országok gazdasági fejlődésének szét- vagy összetartó jellegét. Ehhez Paul Bairoch legendássá vált GNP-kalkulációit⁸ szeretném felhasználni. Az összehasonlítás érdekében százalék alapú indexszámokat (i.) képezek az egyes államok teljesítményéből az adott évre, viszo-

nyítási pontnak minden esetben Csehszlovákiát tekintve (1-es index, 100%).

Bruttó nemzeti össztermék 1925 és 1938 között 1960-as paritáson számolt millió dollárban, az 1919 és 1938 közötti országhatároknak megfelelően:⁹

	1925	1929	1933	1938
Bulgária	1613 (index 0,236)	1731 (i. 0,211)	1609 (i. 0,226)	2628 (i. 0,326)
Csehszlovákia	6822 (index 1)	8171 (i. 1)	7119 (i. 1)	8050 (i. 1)
Jugoszlávia	3870 (i. 0,567)	4631 (i. 0,566)	4195 (i. 0,589)	5221 (i. 0,648)
Lengyelország	7325 (i. 1,073)	10877 (i. 1,331)	10887 (i. 1,529)	12885 (i. 1,600)
Magyarország	3025 (i. 0,443)	3643 (i. 0,445)	3506 (i. 0,492)	4137 (i. 0,514)
Románia	5123 (i. 0,751)	5830 (i. 0,713)	5527 (i. 0,776)	6780 (i. 0,842)
Szórás a GNP-ben:	2216	3285	3239	3616
Szóráskülönbség 1925–1938: 1400. Az 1938-as GNP-szórás az 1925-ös szint 163,17%-a.				
A GNP-k közötti szórás százalékpontban (az index alapján):	32,5%	40,24%	45,49%	44,91%
Szórásnövekmény: 12,66 százalékpont				

*Bruttó nemzeti össztermék 1950 és 1973 között (1960-as paritáson számolt millió dollárban), az 1945 utáni országhatároknak megfelelően:*¹⁰

	1950	1960	1970	1973
Bulgária	3070 (i. 0,315)	5900 (i. 0,290)	12400 (i. 0,4)	15130 (i. 0,426)
Csehszlovákia	9720 (i. 1)	20310 (i. 1)	31000 (i. 1)	35500 (i. 1)
Jugoszlávia	5720 (i. 0,588)	11000 (i. 0,541)	20750 (i. 0,669)	24770 (i. 0,697)
Lengyelország	13800 (i. 1,419)	26340 (i. 1,296)	47300 (i. 1,525)	61440 (i. 1,730)
Magyarország	5320 (i. 0,547)	9560 (i. 0,470)	16300 (i. 0,525)	19300 (i. 0,543)
Románia	5200 (i. 0,534)	10650 (i. 0,524)	21200 (i. 0,683)	28320 (i. 0,797)
Szórás a GNP-ben:	3915	7715	12649	16620
Szóráskülönbség: 1950–1973: 12705. Az 1973-as GNP-szórás az 1950-es szint 424,521 %-a.				
A GNP-k közötti szórás százalékpontban (az index alapján):	40,29%	37,98%	40,79%	46,81%
Szórásnövekmény: 6,52 százalékpont				

A két idősor eredményeinek összevetéséből leszűrhetjük, hogy bár a teljes kibocsátások közötti szórás, vagyis a különbségek e változó szempontjából 1945 után sokkal jelentősebbek lettek, az egymáshoz viszonyított gazdasági teljesítmény (index) közötti százalékos különbségek, bár ugyancsak tovább nőttek, ezt nem olyan jelentős mértékben tették, mint a két világháború közötti időszakban (12,66 versus 6,52 százalékpontnyi szórásnövekmény). Ez az adatok szerint elsősorban annak köszönhető, hogy Bulgária, Jugoszlávia és Magyarország 1925-höz viszonyítva 1973-ra viszonylag sokat tudott javítani a csehszlovák gazdasággal szembeni pozícióján. Vizsgáljuk meg ugyanezt a kérdést az egy főre eső bruttó nemzeti össztermék szempontjából is:

*Egy főre jutó bruttó nemzeti össztermék 1925 és 1938 között 1960-as paritáson számolt dollárban, az 1919 és 1938 közötti országhatároknak megfelelően:*¹¹

	1925	1929	1933	1938
Bulgária	304 (i. 0,603)	306 (i. 0,522)	270 (i. 0,538)	420 (i. 0,766)
Csehszlovákia	504 (i. 1)	586 (i. 1)	501 (i. 1)	548 (i. 1)
Jugoszlávia	302 (i. 0,599)	341 (i. 0,581)	292 (i. 0,582)	339 (i. 0,618)
Lengyelország	245 (i. 0,486)	350 (i. 0,597)	332 (i. 0,662)	372 (i. 0,678)
Magyarország	365 (i. 0,724)	424 (i. 0,723)	396 (i. 0,790)	451 (i. 0,822)
Románia	316 (i. 0,626)	331 (i. 0,564)	296 (i. 0,590)	343 (i. 0,625)
Szórás az egy főre jutó GNP-ben:	89,285 \$	104,282 \$	87,054 \$	86,603 \$
Szóráskülönbség: 1925–1938: -2,682 Az 1938-as egy főre jutó GNP szórása az 1925-ös szint 96,996 %-a.				
Az egy főre jutó GNP-k közötti szórás százalékpontban (az index alapján):	17,72%	17,77%	17,41%	14,57%
Szórásnövekmény: -3,15 százalékpont				

Egy főre jutó bruttó nemzeti össztermék 1950 és 1973 között (1960-as paritáson számolt dollárban), az 1945 utáni országhatároknak megfelelően:¹²

	1950	1960	1970	1973
Bulgária	423 (i. 0,538)	750 (i. 0,504)	1461 (i. 0,675)	1755 (i. 0,719)
Csehszlovákia	785 (i. 1)	1488 (i. 1)	2163 (i. 1)	2438 (i. 1)
Jugoszlávia	339 (i. 0,431)	599 (i. 0,402)	1019 (i. 0,471)	1182 (i. 0,484)
Lengyelország	556 (i. 0,708)	891 (i. 0,598)	1454 (i. 0,672)	1842 (i. 0,755)
Magyarország	560 (i. 0,713)	958 (i. 0,643)	1576 (i. 0,728)	1851 (i. 0,759)
Románia	319 (i. 0,406)	579 (i. 0,389)	1047 (i. 0,484)	1360 (i. 0,557)
Szórás az egy főre jutó GNP-ben:	174,652 \$	335,348 \$	417,728 \$	439,521 \$
Szóráskülönbség: 1950–1973: 264,869 \$. Az 1973-as egy főre jutó GNP-szórás az 1950-es szint 251,655 %-a.				
A egy főre jutó GNP-k közötti szórás százalékpontban (az index alapján):	22,27 %	22,54%	19,31%	18,05%
Szórásnövekmény: -4,22 százalékpont				

Mint látható, 1925 és 1938 között az egy főre jutó GNP szórása dollárban mérve is csökkent a régióban – a húszas években kiugrott országokat a gazdasági világválság látványosan visszavetette –, az egymáshoz viszonyított százalékos teljesítmény tekintetében (index) pedig egyértelmű a negatív szórásnövekmény, vagyis a különbségek csökkenése, a kevésbé fejlett országok felzárkózása. 1945-öt követően a valutában kifejezhető szórás – szemben a korábbi ciklussal – látványosan megnövekedett, azonban az index szórása tovább, sőt fokozottabb mértékben csökkent, vagyis folytatódott a déli országok felzárkózása, és a régió országainak közeledése e gazdasági indikátor tekintetében. Tehát ha a lakosságszámtól, sőt annak növekedésétől függetlenül mérőszámot, az egy főre jutó bruttó nemzeti

összterméket vesszük alapul, és azt is elsősorban az adott évekre vonatkozó százalékos arányaiban vesszük figyelembe, akkor – ez alapján – azt mondhatjuk, hogy a régió országai mindkét ciklusban konvergensen, összetartóan fejlődtek, a köztük lévő különbségek – bár valutában mérve nőttek – arányaikban csökkentek. A felzárkózás üteme az 1945-től 1973-ig tartó időszakban némiképp gyorsabb volt, azonban e tekintetben nem szabad figyelmen kívül hagynunk az első ciklus közepén zajló nagy gazdasági világválságot. A térség országai esetében tehát az 1945 előtti negyed évszázadban, valamint az 1945-öt követő időszakban is csökkentek a relatív gazdasági különbségek.

Ezzel szemben a politikai fejlődés az 1945 előtti időszakban természetesen sokkal divergensebb, sokfélebb, mint a második világháborút követően, aminek teljesen egyértelmű oka, hogy ekkor politikai függetlenségük, szuverenitásuk teljes birtokában lévő államokat találunk a régióban. A divergencia azonban nem valamennyi állam viszonylatában áll fenn, hanem két jól elkülöníthető országcsoporthoz tartozó államoké. Magyarországól északra köztársasági államformák alakultak ki (Csehszlovákia, Lengyelország, balti államok és – 1933-ig, a későbbi NDK mint elemzési egység miatt említve meg – Németország); míg hazánktól délre – sőt, ha a formális államjogi jellemzőket vesszük figyelembe, akkor Magyarországon is – monarchiák (Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Albánia).¹³

E törésvonaltól függetlenül létezett egy az egész régióra jellemző jelenség, a húszas éveket meghatározó parlamentáris kormányzást¹⁴ felváltó, szinte valamennyi országban bekövetkező autoriter fordulat az évtized végén, vagy a harmincas évek elején (Lengyelország – 1926, Litvánia – 1926/1928, Jugoszlávia – 1929, Észtország, Lettország, – 1934, Bulgária – 1934/1935, Románia – 1938). E fordulat gyökerei nem a régió sajátosságában keresendők, hiszen egyértelműen visszavezethetők a politikának a kontinens szinte egészén jelentkező jobbratolódására, a demokratikus, parlamentáris kormányzati rendszerbe vetett hitnek a tömegtársadalmak kialakulásával párhuzamos megrendülésére. A regionális sajátosság ott ragadható meg, hogy a térség országaiban a politikai paletta arányainak eltolódása korán begyűrűzött az alkotmányos rendszerbe, az állami felépítménybe is, és tekintélyuralmi irányú változásokat eredményezett. A korszakra vonatkozó szakirodalom Csehszlovákiát emeli ki kivételként, ahol az ország 1938–1939-es széteséséig parlamentáris köztársasági keretek között zajlott a politikai élet¹⁵. Bár a magyar szerzők tollából származó komparatív kelet-közép-európai országtörténetek általában nem érintik hazánk eseményeit¹⁶, érdemes megemlíteni, hogy ha jóval kevésbé demokratikus körülmények között is (vö. a választójog alakulását Csehszlovákiban és Magyarországon), a Magyar Királyság volt a másik állam, ahol – ugyan a harmincas években egy folyama-

tosan erősödő államfői hatalom mellett, de – a második világháborúig fennmaradt a parlamentáris kormányzati rendszer.

A fentebbi két országcsoport között azonban az 1945 utáni időszakban is találhatunk szignifikáns különbségeket, ha nem is a politikai struktúrájukban, hanem a társadalom politikai és civil protestkultúrájában. A szovjetizált blokkon belül csak a Német Demokratikus Köztársaságban (1953), Lengyelországban (1956, 1980–81), Magyarországon (1956) és Csehszlovákiában (1968) volt rendszerellenes felkelés, a hazánktól délre elhelyezkedő, ortodox többségű államokban nem. Az ok kétség kívül – ahogy Balogh¹⁷ is utal rá előszavában – a társadalmi, politikai fejlődés történelmi különbségeiben, eltéréseiben, és ezeknek a társadalom minden szférájában manifesztálódó hatásaiban rejlik. E tekintetben elég csak a XVII–XIX. század folyamán az e népek számára állami kereteket jelentő, eltérő birodalmakra gondolnunk. A társadalmi fejlődésnek ez a nyugat-keleti lejtője jó eséllyel meghatározónak tekinthető, de nem mellékesek a nyugati keresztény és az ortodox egyházak eltérő szocializációs közegei, valamint ezen egyházak politikai tevékenysége, magartatása, az állammal szembeni társadalmi aktivitások felkarolására és aggregálására való képességük sem¹⁸. (Lásd a katolikus egyház szerepét Lengyelország 1945 utáni történetében, vagy az evangélikus egyházét a '80-as években az NDK-ban.) Vagyis nem tekinthetjük teljes egészében homogén tömbnek 1945-öt követően sem a keleti blokk országait, hiszen ugyanazok az államok, amelyek 1945 előtt egy államjogi törésvonal mentén voltak elkülöníthetők, 1945-öt követően megoszlottak társadalmi rendszertoleranciája tekintetében is. A korábban nyugati modellek szerint fejlődő társadalmak nem viselték el lázadások nélkül a keleti, bizantinus modellre való áttérés paradigmaváltását, míg a korábban az Oszmán Birodalmon belül élő népek esetében a hagyományos XIX. századi politikai kultúra (nacionalista és autoriter az elit részéről, alattvalói attitűd a társadalom felől) nagyobb módosulások nélkül tudott meghatározó maradni 1945-öt követően is.

Balogh László a komparatív elemzésekhez két sajátos vezérfonalat állít előtérbe. Egyrészt a nemzetközi és a szovjet politika valamennyi állam viszonyait meghatározó eseményeire és fordulópontjaira adott – olykor jelentősen különböző – válaszokat tárgyalja államonként – úgy, hogy az országtörténetek ennek ellenére megőrzik folyamatosságukat és koherenciájukat –, valamint a meghatározó gazdasági és társadalmi terveket, fejlesztési programokat. Ez utóbbiak jelentőségét tovább emeli, hogy a szerző többször utal a régióban berendezkedő államszocialista rendszerek modernizációs diktatúra jellegére, amelyek – ha nem is a nyugattal szembeni relatív alulfejlettség felszámolása tekintetében, de – bizonyos abszolút mutatók mentén sikereseknek voltak tekinthetők.¹⁹ A fejlesztési politikák és eredmé-

nyek összehasonlítását statisztikai adatok viszonylag széles körének publikálásával teszi lehetségessé a szerző. E két kulcselemre koncentráció kifejtés valódi érdeme azonban az, hogy megteremti a térség különutas államai (Jugoszlávia, Albánia) és a KGST-VSZ-országok komparatív elemzésének lehetőségét is.

Ez utóbbi kiemelt jelentőségű kérdés, hiszen a Jugoszláviával foglalkozó fejezetekben Balogh László is újra és újra szembesül a problémával, vajon mennyire volt Jugoszlávia második világháború utáni társadalmi és politikai rendszere – nem genezisést, hanem fennállását és transzformációját tekintve – a jaltai befolyásiövezet-felosztás által determinált. A szerző végül is – a szakirodalom fő áramának megfelelően²⁰ – a belpolitikai tényezőkre helyezi a hangsúlyt, azonban jelentős szerepet tulajdonít a nemzetközi hatásoknak is, legalábbis azon határok tekintetében, amiket már nem lehetett átlépni. „Az 1945. februári jaltai megállapodás alapján a térség társadalmi folyamatainak kerekeit a mindenkori szovjet irányvonal szabta meg ebben az időszakban [hetvenes évek – a szerző] is, ami eleve kizárt bármiféle minőségi váltást. Ez a nemzetközi háttér behatárolta a jugoszláv társadalmi fejlődés irányát, bár a belső mozgások számára is teret biztosított...”²¹. A nemzetközi tényezőknek a jugoszláv rendszer stabilitása szempontjából játszott szerepe nagy jelentőségű kérdés, hiszen a délszláv állam összehasonlíthatatlanul nagyobb külpolitikai mozgástérrel rendelkezett, mint bármelyik szocialista ország a szovjet blokkon belül. A el nem kötelezett politikának a rendszerstabilitás szempontjából játszott szerepe már feldolgozásra került²², ám a kérdés megválaszolása, hogy a jaltai paradigma érvényesült-e jobban Jugoszlávia viszonylatában vagy az európai egyensúlypolitikában játszott mérleg szerep, és ezek milyen hatással voltak az ország belső hatalmi viszonyaira, még várat magára.

Balogh László könyvének egyik központi jelentőségű kérdése, hogy milyen mértékben alkalmazható a „sztálini típusú totalitárius modell” mint értelmezési keret a térség politikai rendszereire. A totalitárius jelző „odaítélése” természetesen ritkán lehetséges objektív kritériumok alapján, már maguk az elméleti modellek is gyakran a megalkotásukkor létező vagy egykor volt politikai struktúrák testére „lettek szabva”. Ez azért problematikus, mert például a Friedrich-Brzezinski-modell²³ elemeivel nem lehetséges megragadni az 1953-at követő desztálinizációs folyamatot. Az az értelmezési keret, ami szerint pedig egyformán totalitáriusak Románia és Albánia a korszak folyamán végig sztálinista rendszerei, Bulgáriának illetve Lengyelországnak a szovjet hatalmi változásoknak megfelelően ciklikusan puhuló és keményedő struktúrái, valamint a kádári Magyarország és Jugoszlávia „vidám barakkjai”, politikatörténeti szempontból kevésbé tekinthető adekvátnak, és még kevésbé alkalmazha-

tónak. Az ilyen kemény kategóriák helyett célszerű a hatalomgyakorlás, valamint a politikai alrendszer által a társadalom számára engedélyezett autonóm szférák és mozgásterek subjektív minőségi kritériumait figyelembe vennünk. Balogh László is finom érzékkel mutat rá az egyes kelet-közép-európai országokban az általános modelltől eltérő egyedi jellegzetességekre, és vizsgálja őket a sztálini típusú totalitárius modellhez való viszonyukban.

A szűk értelemben vett politikai felépítményt tekintve az egypártrendszer kategóriáját érdemes kicsit jobban körbejárunk. Mint ismert, már a koalíciós hatalomgyakorlásról a proletárdiktatúrára való átmenet tekintetében is különböző menetrendeket határozott meg Moszkva az egyes államok kommunista pártjai számára, elég csak a közismert Groza-féle 1945. márciusi romániai kormányalakítás kapcsán gyakorolt szovjet befolyásra és negatív nyugati visszhangjára gondolnunk²⁴. Bár szintén ismert, mégis célszerű azonban megemlíteni, hogy a kommunista, illetve később az „egyesült munkáspártok” hatalmi dominanciájának a megeremetése a térség országainak felében, de a szűken értelmezett keleti blokk esetében a többségében nem járt szükségszerűen a többi párt jog szerinti felszámolásával, szó szerint értelmezett egypártrendszer bevezetésével²⁵. A Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban, Csehszlovákiában és Bulgáriában is – Sartori²⁶ fogalmával élve – hegemón pártrendszer alakult ki. Az állampárt vezető szerepét elismerő entitásként létezett az NDK-ban a SED mellett a „kelet-német” CDU, a politikai paletta liberális oldalán a Nemzeti Demokrata Párt (NDPD), illetve a Liberális Demokrata Párt (LDPD), valamint a Német Parasztszövetség (DBD); Lengyelországban pedig a LEMP mellett a Demokrata Párt és az Egyesült Parasztpárt²⁷; Csehszlovákiában a CSKP és az SZLKP mellett a Cseh Néppárt, a Csehszlovák Szocialista Párt, a Szlovák Megújulás Pártja, valamint a Szlovák Szabadságpárt; míg Bulgáriában a Bolgár Munkáspárt mellett a Bolgár Népi Földműves Szövetség²⁸. Ezek a pártok – ha csak csíraszerű állapotban is – de magukban hordozták a politikai pluralitásnak – ízlés szerint – látszatát vagy lehetőségét. Ebből a szempontból érdekes adalék, hogy az NDPD és az LDPD – legalábbis a jogfolytonosság tekintetében – tulajdonképpen a weimari pártrendszer hajótörteinek tekinthetők, ugyanakkor 1990 folyamán a NSZK pártjai – a zöldek kivételével – elfogadták politikai értékeik autentikus képviselőjének és partnernek az – igaz ekkor már jórészt új vezetői réteggel rendelkező – NDK-beli testvérpártokat, és sor is került a „két” CDU, valamint az FDP, az LDPD és az NDPD egyesülésére²⁹. Ugyancsak érdekes, hogy – legalábbis az NDK-ban – ezek az adott hatalmi konstellációban másodvonalbelinek számító pártok is képesek voltak tömegpártként működ-

ni, sokszor nem is elhanyagolható – bár a SED-hez képest alacsony – taglétszámokkal³⁰.

Ugyancsak biztosítottak valamiféle keretet a politikai pluralitás számára a föderális szerkezetű államok tagállamainak „álpártjai” is. Ilyen volt a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) mellett működő Szlovák Kommunista Párt (SZLKP), valamint a Jugoszláv Kommunista Szövetség mellett működő köztársasági pártok. Jugoszláviában – jórészt a nemzetiségi és elosztási konfliktusoknak köszönhetően – ezek a pártok valóban képesek voltak a szövetségi szint felé bizonyos érdekartikulációra, illetve politikai alternatívák megfogalmazására a titói időszakban is, elég csak az 1970–71-es „horvát tavaszra” gondolnunk.³¹

A pártrendszeren kívül az alábbiakban megemlítenék még pár dimenziót, amelyekben ha nem is a rendszer minőségét meghatározó, de mindenesetre érdekes különbségek lelhetők fel az államszocialista kelet-közép-európai országok politikai felépítményei között.

Érdeemes Romániával kezdenünk, ahol a régióban bevett sémától eltérően az Ana Pauker-féle „moszkovita” és a Gheorghiu Gheorghiu-Dej vezette „nemzeti” (ám mindkét esetben sztálinista) irányzatok küzdelméből a nemzeti oldal került ki győztesen, és – kisebb megingásokkal – töltött be uralkodó pozíciót 1989-ig. Az „osztályharc éleződése” következtében 1948 után megindult tisztogatási folyamatnak azonban elsősorban egy harmadik csoportból kerültek ki az áldozatai, a Lucrețiu Pătrășcanu vezette, a román sajátosságok szerinti szocializmust építeni kívánó, nacionalista irányzat vezetői közül. Amint Balogh László kifejti, a paukeri moszkovita irányzat háttérbe szorítására azért kerülhetett sor, mert Gheorghiu-Dejék nem kérdőjelezték meg a Moszkva számára prioritást jelentő alapelveket³².

A negyvenes évek végén politikai napirendre kerülő tisztogatások szintén jelentős különbségekkel zajlottak a térség országaiban. Az NDK-ban például nem érintette a kommunista pártelitet, valamint az egyházi vezetőket sem³³, Lengyelországban pedig összességében viszonylag alacsonyabb volt az üldözöttek száma – és különösen a halálos büntetéseké –, mint máshol a régióban³⁴. Érdekes, hogy ez esetben a jelenséget nem tulajdoníthatjuk a demokratikusabb politikai kultúrának vagy a nagyobb társadalmi ellenállásnak, ugyanis a koncepciós perek és a számonkérések abban a Csehszlovákiában voltak a legintenzívebbek, ahol ezek a tényezők talán még az NDK-nál és Lengyelországnál is fokozottabban voltak jelen³⁵.

Balogh László könyvének külön érdeme, hogy a politikatörténet olyan rejtett területeire, látens folyamataira is kitékintést tesz, amelyekkel más munkák esetében ritkán találkozunk. A nemzetiségi kérdés tárgyalása az egyes országok esetében

ugyan önmagában még nem számít kuriózumnak³⁶, azonban az, hogy ennek során rendre kitér a cigányság adott állambeli helyzetére is – különösen Románia és Csehszlovákia kapcsán – egyedülállónak tekinthető. Ezeket az elemzéseket természetesen nem politikatörténeti olvasatban kell szemlélnünk – ekkor ugyanis nyilvánvalóan anakronizmusnak hatnak, ám nem ez a szerző szándéka velük –, hanem mint egy ma releváns társadalmi probléma kialakulásának politológiai elemzéseit. Romániában, amely ország a legjelentősebb roma népességgel rendelkezik Európában, és Szlovákiában, amely államban a legmagasabb a romák relatív aránya, ma már nem lehetne megkerülni a romák társadalmi integrációja jelentette politikai kérdéseket, mint ahogy más érintett kelet-közép-európai államokban is egyre sürgetőbb lenne a feladat. A problémátörténeti elemzés ezt kívánja elősegíteni.

Ugyanígy rejtett területnek számítanak az egyes országokban – Jugoszláviában, Romániában – a tárgyalt korban kicsiny földalatti mozgalom formájában működő monarchista csoportok, amelyeknek a tevékenységéről Balogh vissza-visszatérően említést tesz; valamint az állami status quo, a határok felborítását célul kitűző nacionalista törekvések, amelyek hol nyilvánvalóbb, hol rejtettebb formában, de állami támogatást is élveztek (Albánia, Románia), hol pedig a társadalomnak a rendszer által elfojtani kívánt tudatalattijából törtek elő újra és újra (mint Magyarországon).

A gazdaság szféráját tekintve – melyre mint említettem a gazdasági és fejlesztési tervek elemzése következtében jelentős része összpontosít a könyvnek – két kérdéskört szeretnék felvetni. Az egyik az agárszféra tulajdoni struktúrájának kérdése. Bár a régió országaiban többségében megkísérelték és több-kevesebb sikerrel végrehajtották a mezőgazdaság kollektivizálását, e tekintetben is jelentős különbségek mutatkoztak az országok között. A „kirívó” példa Lengyelország volt, ahol a korszakban végig domináns maradt az egyéni gazdálkodói tulajdon³⁷. A másik kérdéskört Jugoszlávia és az NDK gazdasági sajátosságai alkotják. Jugoszlávia esetében sem elsősorban a munkásönigazgatásra kell most gondolnunk, hanem arra, ami mindkét országban közös, a tényleges vagy látens társult EK-tagságra³⁸. Sajnos a mai napig is ritkák azok az elemzések, amelyek a pusztán említésen túl foglalkoznának azzal, hogy mekkora szerepet játszott ez a semmiféleképpen sem elhanyagolható tényező e két, gazdaságilag legsikeresebb államszocialista ország fejlődésében, kereskedelmének és fizetőképességének alakulásában. A jugoszláv gazdaság esetében hasonló különlegességeknek számítanak a jelentős vendégmunkás-kibocsátás a hetvenes évektől, illetve ezen munkások valuta-hazautalásai, valamint a Jugoszláviában nem „gyárkapu mögötti, rejtett”, hanem elfogadott és ténylegesen létező munkanélküliség³⁹.

A civil társadalmi szféra tekintetében a szignifikáns különbségek nehezen azonosíthatók. A szellemi élet legnagyobb szabadságát kétségkívül Jugoszlávia biztosította a korban⁴⁰, de még ez sem volt mentes az értelmiségi boszorkányüldözés olyan formáitól, mint ami a *Praxis* vagy az *Új Symposion* esetében történt. Balogh László részletesen foglalkozik a jelentősebb kelet-közép-európai társadalmi mozgalmak, mint a Charta '77, a KOR vagy a Solidarno?? történetével is. A politikai jelentősége mindegyiknek elvitathatatlan, azonban nem szabad elfeledkezni arról a tényről, hogy a Szolidaritás intézményes változásokat is képes volt kieroszakolni, elérni az államszocialista struktúrában. Elég csak arra gondolnunk, 1980 augusztusától újra érvényesült a szakszervezet-alapítás szabadsága Lengyelországban.

A magyar történetírásban és politikatudományban máig hiányzott egy időbeli és térbeli környezetünkre, vagyis Kelet-Közép-Európa 1945 utáni közelmúltjára vonatkozó komparatív elemzés, mely képes elősegíteni a magyar társadalmi tudatban még kevésbé meggyökeresedett regionális gondolkodás kialakulását, valamint összefoglalásszerűen, megfelelően közvetíteni a környező országok politikatörténetét, és a párhuzamos fejlődések jelenségeivel kapcsolatban felmerülő ezernyi kérdés tömegét. Balogh László könyve e koordináták között újdonságot hozott a magyar tudományos közéletbe.

JEGYZETEK

- ¹ Elég csak Szűcs Jenő vagy Konrád György számos idegen nyelven megjelent munkáira gondolnunk.
- ² R. J. Crampton: *Eastern Europe in the Twentieth Century*. Routledge, London–New York, 1994; Joseph Rothschild: *East Central Europe between the Two World Wars*. University of Washington Press, Seattle, 1974.
- ³ Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- ⁴ Niederhauser Emil: *Kelet-Európa története*. História-MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001.
- ⁵ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- ⁶ Gabriel A. Almond–G. Bingham Powell: *Összehasonlító politológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- ⁷ Carl Joachim Friedrich–Zbigniew Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge, 1965.
- ⁸ Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*. In: *Journal of European Economic History* 1976/2, 273–340. p.
- ⁹ Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*, 295. p.
- ¹⁰ Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*, 303. p.
- ¹¹ Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*, 297. p.
- ¹² Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*, 307. p.

- ¹³ Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*, 143. p.
- ¹⁴ A szerző számára kérdéses, hogy beszélhetünk-e Albánia politikatörténete kapcsán parlamentáris szakaszról. Elfogadva azt az álláspontot, hogy a jelenleg tárgyalt 1945 előtti korszakban még a pártok kialakulása sem zajlott le az országban (Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*, 458. p.), inkább a nemleges álláspont felé hajlok. Albánia kapcsán Balogh is visszatérően hangsúlyozza a demokratikus, polgári, parlamentáris tradíciók és politikai kultúra hiányát (Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 54. p., 114. p.)
- ¹⁵ Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*, 271. p.
- ¹⁶ Úgy Balogh, mint Palotás csak összehasonlító statisztikai adatok és történelmi párhuzamok szintjén hoz fel Magyarországgal kapcsolatos információkat, értékeléseket. Ez a magatartás egyrészt érthető, hiszen e munkákat nagyban motiválja az elfogulatlan összehasonlítás igénye, és e pártatlanság nehezebben tartható fenn a saját ország jelenségeinek komparatív elemzése kapcsán. Másrészt a módszertan, valamint a feldolgozott anyag összehasonlíthatatlannal nagyobb terjedelme miatt elkerülhetetlenül átfogóbb, a szélesebb összefüggésekre koncentráló megközelítés szinte természetszerűleg vonná maga után a kizárólag magyar történelemmel foglalkozó kutatók aprólékos kritikáját, aminek a kikerülése szintén emberileg érthető szándék. Azonban pont az eredetileg kitűzött, nagy szaktudományos és gyakorlati politikai jelentőséggel bíró cél, a régió egészére vonatkozó komparatív politikatörténeti, politológiai elemzés keretei között – az összehasonlítást lehetővé teendő – sort kellene keríteni a magyar jelenségek kívülről, a külső szemlélő nézőpontjából elvégzett vizsgálatára is.
- ¹⁷ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 5. p.
- ¹⁸ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 56., 81. p.
- ¹⁹ A szinte nulláról induló extenzív fejlesztési tervpolitika viszonylagos – felzárkózást nem eredményező – sikereire jó példa Albánia, Románia vagy Bulgária, amely országokban a foglalkoztatási struktúra jelentős átalakulását, az urbanizáció előmozdítását vagy az analfabétizmus csökkentését sikerült előmozdítani. Ez az állítás természetesen nem foglalja magában azt az előzetes feltételezést, hogy ezt a társadalmi modernizációt más gazdasági, politikai rendszer esetleg nem lett volna képes – talán alacsonyabb társadalmi és gazdasági áron – kivitelezni.
- ²⁰ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Aula Kiadó, Budapest, 1999; Fred Singleton: *Short History of the Yugoslav Peoples*. Cambridge University Press, Cambridge–London–New York–..., 1985.
- ²¹ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 123. p.
- ²² Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, 187. p.
- ²³ Carl Joachim Friedrich–Zbigniew Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge, 1965.
- ²⁴ Ehhez lásd: Balogh László: *Románia története*. Aula Kiadó, Budapest, 2001. 109–114. p.
- ²⁵ A térség nyolc országa – nem számítva a Szovjetuniót – az NDK, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Albánia. E nyolc ország felében, míg Jugoszlávia és Albánia – mint a szovjet blokkba nem szervesen integrált országok – nélkül a hat ország kétharmadában volt egypártrendszer helyett hegemon pártrendszer. Érdeemes felfigyelnünk arra a tényre, hogy itt is – mint a későbbiekben más elemek tekintetében még látni fogjuk – ismét a két világháború közötti „republikánus” országok alkotják – Bulgária kirívó kivételével – a formális többpártrendszerű államok csoportját.
- ²⁶ A Sartori-féle hegemon pártrendszerhez képest azonban jelentős különbség, hogy ezekben az országokban – az egységes népfrentlista miatt – semmilyen

- formában nem volt intézményesítve a politikai verseny. Lásd. Giovanni Sartori: *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Cambridge University Press, New York, 1976, 230. p.
- ²⁷ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 38. p.
- ²⁸ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 56. p.
- ²⁹ A „keleti” és a „nyugati” zöldek fúziójára csak az 1990. december 3-án, az össznémet választások után került sor, miután a nyugati zöldek számára – listán nem jutva be a Bundestagba – égetővé vált az együttműködés mielőbbi megteremtése.
- ³⁰ Az NDK – mint a keleti blokkban lévő „legfejlettebb hegemon pártrendszer” – pártjainak taglétszáma:
 – SED: 1,75 millió – 1950; 1,769 millió – 1966; 2,2 millió – 1981
 – CDU: 195 ezer – 1950; 110 ezer – 1966; 115 ezer – 1977; 120 ezer – 1981
 – LDPD: 171 ezer – 1950; 80 ezer – 1966; 75 ezer – 1977; 82 ezer – 1981
 – NDPD: 41 ezer – 1950; 110 ezer – 1966; 85 ezer – 1977; 91 ezer – 1981
 – DBD: 50 ezer – 1950; 80 ezer – 1966; 92 ezer – 1977; 103 ezer – 1981
 In: Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 76, 106, 128 és 146. p.
- ³¹ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, 150–152. p. A jugoszláv pártrendszer decentralizációjáról, a sajátos „nyolcpártrendszerrel” lásd még ugyanitt, 174–175. p.
- ³² Balogh László: *Románia története*, 141–146. p.
- ³³ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 76–77. p.
- ³⁴ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 72. p.
- ³⁵ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 61. p.
- ³⁶ Lásd Romsics Ignác e kérdéskör köré felépülő monográfiáját: Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- ³⁷ 1968-ben az összes mezőgazdasági termőterület 84,5%-a volt egyéni gazdák kezében – bár természetesen a felvásárlási rendszer következtében ettől függetlenül nem uralkodtak piaci viszonyok a területen. In: Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 104. p.
- ³⁸ Jugoszlávia 1978(?)-ban kötött társulási megállapodást az Európai Közösséggel, az NDK pedig a belnémet kereskedelem miatt számított az EK „vasfüggöny mögötti” társult tagjának.
- ³⁹ Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 99–100 és 122–123. p.
 A hetvenes évek jugoszláv munkanélküliségi statisztikái már kapitalista gazdaságok hasonló arányait idézik: 1970: 8,1 %; 1974: 9,9%; 1978: 13,6% Forrás: Balogh László: *Rendszerváltások és diktatúrák*, 122. p.
- ⁴⁰ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*, 173–175. p.

FILIPPOV GÁBOR

A politika tekintélye

Balázs Zoltán: A politikai közösség.
Budapest, Osiris, 2003.

Balázs Zoltán alább tárgyalt művének egyik megnyerő alaptétele, hogy a politikai filozófia nem a valóságtól elrugaszkodott, önmagáért való agytorna, hanem a politikai gyakorlat szerves része és bizonyos tekintetben elengedhetetlen feltétele. Állítása szerint politikai filozófiai reflexió hiányában nem pusztán a helyes politikai cselekvés, de egyáltalán a politika mint olyan sem képzelhető el. Ez túlzó állításnak tűnik, ami a politika fogalmának kissé önkényes meghatározásából adódik (erre később még visszatérek), de a könyv címében szereplő kategóriára alkalmazva igaz és fontos megállapítás: egy politikai közösség helyes működésének egyik igen fontos (bár korántsem elégséges) feltétele, hogy a politikai filozófia állandó ellenőrzése alatt tartsa, igazolja feltételeinek meglétét, és ha szükséges, felhívja a figyelmet azok hiányára. Önmeghatározása szerint a szóban forgó mű, *A politikai közösség* is egy ilyen reflexió elvégzésére tesz kísérletet.

A szerző arra vállalkozik, hogy a nyugati politikai gondolkodás hagyományaihoz kapcsolódva és azokból kiindulva keretet adjon a politikai közösségek természetének vizsgálatához és összehasonlításához. A hangsúly a közösség szón van, vagyis elsősorban nem pusztán társadalmi rendszerek vagy politikai intézmények, hanem tényleges politikai társulások, konkrét egyének közötti *közösségvállalások* képezik a vizsgálandó tárgyat. Balázs Zoltán központi kérdései: hogyan, milyen alapokon épülhet fel egy politikai közösség, és mi teszi azt sikeressé, stabilá, egyáltalán azzá, ami.

Recenzióm során ismertetem a könyv legfontosabb gondolatait, következtetéseit. A terjedelmi korlátokra való tekintettel nem vállalkozhatom minden egyes gondolatmenet részletes elemzésére, ezért beérem azzal, hogy megkísérlem hűen bemutatni a látszólag lazán összekapcsolódó fejezetek nagyon is összefüggő és precíz logikáját, amelyből a könyv végére egy jól megalapozott, koherens koncepció bontakozik ki.

„A politika nyelvét úton-útfélen oszlásnak indult elméletek és a belőlük származó lázas ideológiák mérgezik; az a szerző, aki nem kellő gonddal választja meg szavait, kénytelen lesz tapasztalni, hogy gondolatait félremagyarázzák és ellene fordítják” (Scruton, 1995: 12). A neves angol konzervatív filozófus figyelemztetése akár mottója is lehetne ennek a könyvnek, amelynek legfőbb erénye talán épp az a tulajdonsága, amelyet Scruton „szemantikai higiénának” nevez. Ennek, vagyis a fogalmak „megtisztításának” következetes szándéka határozza meg a szerző módszertani alapelveit, amelyeket érdemes itt röviden ismertetni, mivel alapvetően meghatározzák a könyv gondolatmenetét. Az első és legfontosabb az azonosság ontológiai tétele, vagyis annak szem előtt tartása, hogy minden fogalom és érték csakis önmagával azonos, és nem cserélhető fel más, akármenynyire is hasonlóknak tűnő fogalmakkal és értékekkel, így például a hatalom a szabadsággal vagy a tekintéllyel, az igazság a méltányossággal, vagy mondjuk a bizalom a reménnyel. Ellenkező esetben az ember könnyedén elszakadhat a valóságtól, és meghatározásai, következtetéseit csak önmaga számára lesznek világosak; de ennél is komolyabb veszélyt jelent az a Kelet-Közép-Európa volt szocialista országainak történetét ismerők számára hosszas bizonygatást nem igénylő tény, hogy a fogalmak összekeverése tág teret ad a nyelvi és a tényleges politikai erőszak alkalmazásának is.

Az első módszertani alapelveiből közvetlenül következik a második, vagyis az egymásra visszavezethetetlen fogalmak és értékek között fennálló viszonyok tisztázása. Balázs Zoltán, abból a tapasztalatból kiindulva, hogy a politikai gondolkodás alapkategóriáinak többsége között valamilyen fokú ellentét feszül, amit viszont megtévesztő leegyszerűsítés volna egyetlen ellentétfogalomban kifejezni, a köztük ható „vonzás és taszítás” mértéke és minősége szerint a fogalmi viszonyok három típusát határozza meg: az – egymást maradéktalanul kizáró – ellentmondást, a – nem feltétlenül kizáró, de éles kontrasztot mutató – ellentétet és a feszültséget. Ugyancsak fontos különbségtételekről van szó, hiszen a politikáról és a közösségről való gondolkodás történetében számos olyan dichotómia vagy dualizmus tölt be meghatározó szerepet (ilyen például a könyvben is tárgyalt test és lélek, megváltottság és bűnbeesettség, szabadság és hatalom vagy a barát és ellenség ellentéte), amelyek lényege bajosan ragadható meg kizáró jellegű vagy-vagy kategóriákban.

A harmadik alapelv a fogalmak és értékek viszonylagos objektivitását állapítja meg, másképp megfogalmazva azt, hogy „a politika alapvető értékeinek és fogalmainak értelmezését illetően senki sincs abban a helyzetben, hogy teljes mértékben függetlenítse magát attól, ahogyan azokat mások értik” (15). Ezek az alapkategóriák nem a megfogható tárgyi valóság részei, ezért nem is szoríthatók tömör és totális (vagyis a szavak mögött rejlő tapasztalatok összességét megragadó) meghatározásokba, de tényleges és lényegükből adódóan közös(ségi) benyomásokból épülnek fel, amiből egyenesen következik, hogy léteznie kell a közös nevezőnek, egy „objektív minimumnak”, amelyre alapozva bizonyos közmegegyezésre lehet jutni azok alapvető természetét illetően. Ennek a közmegegyezésnek azonban nem csupán a kortársakra kell tekintettel lennie, hanem a holtakra, vagyis az elmúlt nemzedékek politikai tapasztalataira is, amelyek egyrészt segítik a jelenben folyó párbeszéd alakulását, másrészt viszont szigorú korlátokat szabnak annak. Ezt a kitévelt enyhíti a negyedik módszertani alapelv, az individualizmus elve, amely az egyének kezdeményező szerepének fontosságát hangsúlyozza: az egyes embert köti a fogalmak objektivitása, tehát nem szakadhat el a fent említett közmegegyezéstől, ezen belül maradván viszont száájze szerint értelmezheti és interpretálhatja saját tapasztalatait.

A könyv két nagyobb egységből áll. Az első a politikai gondolkodás öt alapvető fontosságú fogalmának (illetve az első fejezet esetében egy fogalompárnak) a lehető legalaposabb elméleti körüljárására, mindenki számára megtapasztalható, konstitutív elemeinek feltárására és megnevezésére tesz kísérletet. Ezek sorrendben a következők: egyén és közösség, bizalom, szabadság, hatalom és tekintély. A második rész témája a politikai közösség és a politika kapcsolata, ezen keresztül pedig a nyugati politikai gondolkodás hagyományaihoz szervesen kötődő politikai közösségek összehasonlításának lehetősége.

Közhelynek számít az a politikáról való gondolkodással nagyjából egyidős megállapítás, hogy az ember közösségi lény. Ezzel a ténnyel áll sajátos ellentétben – de nem ellentmondásban – a nyugati politikai filozófia alapvetően individualista irányultsága, vagyis az egyén abszolút (logikai és tapasztalati) primátusa a kollektívummal szemben. A közösség léte szükségszerűen együtt jár az egyén bizonyos fokú alávetésével, autonómiájának korlátozásával, amelynek viszont az egyén primátusának okán nem lehet kényszer az alapja. „Én” és „ők” (az „én”-ek sokasága) között a szakadék első pillantásra áthidalhatatlannak tűnik, noha áthidalása nyilvánvalóan a politikai közösség megteremtésének alapvető fontosságú feltétele. A hidat a „mi” bevezetése és vállalása jelenti, amellyel az egyén eltekint a partikuláris szubjektum (vagyis a befelé forduló, elszigetelt „én”) perspektívájától, viszont egyben az „ők”-et is kizárja, egy, az univerzá-

lis emberiségfogalomnál szűkebb közösséget teremtve. Ebben a kapcsolatban a másik – az „ők”-kel, de az „én”-nel szemben is – kitüntetett szerephez jut és „többletjogokkal” rendelkezik: „Az utolsó szó adott esetben nem a szubjektív ént, nem is az objektív ént illeti, hanem a másikat; akit persze a maga részéről ugyanúgy köt ez a kapcsolat...” (54). Balázs Zoltán tétele szerint csakis ez a – minden kényszertől mentes és az egyes egyének alapértéknek tekintett különbözőségét a közösségvállalásban is megőrző – megsokszorozott „én”-tudat lehet egy stabil politikai közösség alapja.

Mi alapján jöhet létre ez a viszony az egyének között? A szerző válasza a politikai filozófia által méltatlanul elhanyagolt bizalom fogalmára mutat rá, amely képes a kényszer elemét kiiktatva elősegíteni a közösségvállalás létrejöttét. Az azonosság tétele szerint érdemes mindenekelőtt különbséget tenni a bizalom és elsősre rokon értelműnek tűnő kifejezések, így az elvárás, a számítás vagy a reménykedés között. Más szóval a bizalom nem tekinthető sem tisztán kognitív (kalkuláló, kockázatvállaló), sem egyszerűen nem kognitív (optimista) megalapozottsággal működő jelenségnek, inkább a kettő harmonikus dualizmusából létrejövő, az ember életéhez szükségszerűen hozzátartozó (és nem feltétlenül kölcsönös) viszonyulásnak. Felvetődik a kérdés: szükség esetén, egy társadalom problémáinak orvoslásaként megteremthető, mesterségesen előidézhető-e a bizalom? Balázs Zoltán válasza egyértelmű nem: „A bizalomnak úgy »kell« keletkeznie, hogy vagy láthatatlan maradjon, vagy »felfedezzék«, »ráismerjenek«,» (75). A bizalom létrejöttének természetes okai vannak (különleges, például baráti vagy rokoni kapcsolat, vagy a másik egy bizonyos tulajdonsága), ám ezek szándékolt közbeiktatása épp szándékoltsága miatt nem teremtheti meg a bizalmat, amely inkább csak spontán létrejötté után, visszatekintve nevezhető annak, ami. Ezen a ponton buknak el a szerződéselméletek, amelyek az ember valamely univerzálisnak tartott tulajdonságával *kalkulálva* nem a bizalmat, hanem a bizonyosságot keresik, és azok a nacionalista próbálkozások, amelyek a bizalom mikroszintjének (a családi, törzsi kapcsolatoknak) absztrakt politikai makroszintjére emelésében vélik megtalálni a nemzet kohézióját. A bizalom kialakulása és az egyéni kapcsolatokon túllépő viszonyrendszerre szerveződése tehát szerves fejlődés eredménye, amelyre nem adható mindenhol és mindenkor sikerrel alkalmazható recept. Annyi viszont megállapítható, hogy „minden politikai közösségnek saját felelőssége, hogy fölmutassa saját maga számára azokat az eszményeket, célokat, elveket, amelyek egyszerre képesek az egymással semmilyen más releváns kapcsolatban nem álló egyéneket összekötni, és együttal valamilyen értelemben kizárni más közösségeket” (80).

Fentebb már szó esett arról, hogy a politikai közösség léte csakis akkor igazolható, ha képes garantálni az individuum szá-

mára különbözőségének, önazonosságának megőrzését: ez pedig egyedül az egyén szabadságának biztosításával érhető el. A szabadság a filozófiai (és teológiai, elsősorban Szent Pál-i és ágostoni) hagyományban a bizalomhoz hasonlóan dichotomikus fogalomként szerepel. Egyszerre jeleníti meg a kötöttségektől való mentesség, a bizonytalanság, sőt a renndel szembeni lázadás, ugyanakkor az elköteleződés és a lezártág tapasztalatát is. „Az elszakadás és az odakötés cselekedete egyaránt a szabadság tette” (18): az első aspektus nem igényel külön magyarázatot, az utóbbi esetében pedig elég, ha az ember szabadon választott értékek iránti elkötelezettségére, vagy triviálisabb példával élve a házasságkötés eseményére gondolunk. Ugyanez érvényes a szabadság közösségi szintjére is: olyan egyensúlynak kell kialakulnia, amely egyik oldalról biztosítja az „én” mindenkori autonómiáját és a közösséggel való szembefordulás, a kötetlen bírálat lehetőségét,¹ viszont azt is lehetővé teszi, hogy az egyének „közösségi életüket ne (csak) kényszernek vagy érdeknek, hanem elemi és személyes szabadságélménynek is megélhessék” (175). Ezt az egyensúlyt pedig a politikai szinten értelmezett bizalom hivatott fenntartani.

A hatalom fogalma ugyancsak súlyos belső feszültségekkel terhes. Egyrészt ugyanis kétségtelenül hozzátartozik a szabadság korlátozása, az egyén alávetése, másrészt viszont maga a szabadság, következképp stabil politikai közösség is elképzelhetetlen nélküle, hiszen egyesek adott esetben épp arra használnák ki saját szabadságukat, hogy másokét megtörjék. Mivel története során számtalan, egymással nehezen kibékíthető tapasztalat rakódott fel a fogalom mögött, teljességre törekvő elméletet is bajosan lehet alkotni róla, annak ellenére, hogy Webertől Luhmannig számos kitűnő társadalomtudós tett rá kísérletet. Bizonyosan megállapítható viszont, hogy a hatalom nem egyenlő az erőszakkal, és kétségtelenül ellentmondásban áll a szabadsággal, és különbözik a tekintélytől is, mert vele ellentétben – mivel ellenszenves az ember számára, aki állandóan igyekszik megszabadulni tőle – mindig instabil és időleges marad.

A tekintély egyik legfontosabb jellemzője tehát a stabilitás, az állandóság. A hatalommal ellentétben mindig igazolásra szorul, és csak addig azonos önmagával, amíg igazolható. Két konstitutív sajátosságát állapíthatjuk meg: először is korlátozott, tehát soha nem lehet önkényes, mivel függ saját igazolásától és annak elfogadásától (a tanár többlettudáson alapuló tekintélye gyorsan megszűnik, ha a diákok egyre-másra kapják rajta súlyos tévedéseken), ugyanakkor viszont hatékonyak kell lennie, vagyis felszólítását engedelmességgel kell követnie, különben nem nevezhető valódi tekintélynek. Ezen feltételek teljesülése esetén válik alkalmassá arra, hogy a szabadsághoz, a bizalomhoz és a hatalomhoz hasonlóan tartós összetartó ereje legyen a politikai közösségnek.

De hogyan értelmezhető az egyéni kapcsolatok kontextusából egy magasabb szintre emelt tekintély, vagyis a politikai közösség tekintélye? *Egyetemes* erkölcsi értékekre hivatkozva igazolhatjuk-e az egyén engedelmességét egy bizonyos politikai közösség felé? Balázs Zoltán ezen a ponton fordul Hannah Arendt-hez, aki a problémát megoldandó, Róma példájára hivatkozva az alapítás történelmi pillanatát jelöli meg mint a politikai közösség identitásának elsődleges alapját és minden későbbi tettének abszolút fokmérőjét, hiszen lényegéből fakadóan magában hordja a közösség egyediségét, *principiumát*, amely, mint Arendt figyelmeztet, egyszerre jelent elvet és kezdetet. Ma egyetlen olyan nyugati politikai közösség létezik, amelyben az alapítás aktusa – pontosan datálható, ezért a közösségi történelem más részeitől élesen elkülöníthető és megfogható, ugyanakkor spontán eseményszerű volta miatt – a rómaiéhoz hasonló identitás- és tekintélyképző szereppel bír: az Egyesült Államok. Az alkotmány gyakorlatban is érvényesülő tekintélye és az alapító atyák már-már kultikus tisztelete jól mutatja, hogy az amerikai forradalomnak sikerült az, ami a franciának nem: egy nem előre eltervezett, de időben reflektált tettel olyan alapot teremtenie, amely három évszázadon keresztül sikerrel biztosította a közösség közösségtudatát,² valamint politikai intézményeinek és vezető tisztségeinek *hatékony* tekintélyét, amelyet azonban *korlátoz* a múlt (tegyük hozzá, korántsem abszolút) megváltoztathatatlansága, vagyis állandó kontrollja a jelen fölött. Az így létrejött *par excellence* politikai (tehát az erkölcs és a vallás szférájától jól megkülönböztethető) tekintélyre alapuló közösség vállalható közéletet nyújt a korlátozatlan szabadságból származó anarchia és az erőszakra épülő elnyomás között, amivel tagjai számára lehetővé teszi a szabadság kettősségének (az elszakadás és az elköteleződés lehetőségének) megélését.

Balázs Zoltán (a valóságtól véleményem szerint kissé elszakadt,³ de ideáltipikus modellként remekül használható) Amerika-képe a politikai közösségek összehasonlításában is fontos szerephez jut. Tézise szerint csakis olyan társulás lehet sikeres és tartós, amely – újabb dichotómiát bevezetve – egyszerre hordoz magában univerzális és partikuláris alapelveket, más szóval: képes arra, hogy bizonyos egyetemes értékeket az identitásából fakadó legsajátabb tulajdonságaiként mutasson fel, mert csak ezzel adhat választ a közösség tagjai által nekiszegezett két kardinális kérdésre: „meg tudja-e váltani a politika az emberiséget, s ha igen, akkor hogyan, illetve mi az értelme a közösséghez való tartozásnak?” (219). A huszadik század megvalósult ideológiái (a partikularizmust felmagasztaló nacionalizmus és a világmegváltó egyetemesüggben gondolkodó kommunizmus) nem tudták megteremteni ezt az egyensúlyt, és rendszerré válva mindkettő terrorhoz és elnyomáshoz vezetett. Ennél talán meglepőbb az a következtetés, amely szerint bár nagyobb erkölcsi tekintéllyel

rendelkeznek, az egalitárius demokráciák többsége sem képes az egyensúly megtartására, még hozzá éppen azért, mert erkölcsi (és nem politikai) öngazolásuk az univerzális mozzanatot teszi dominánssá a partikularitással szemben, és nem ad választ arra, hogy miért érdemes az egyénnek épp az adott közösséghez tartoznia. Ezzel szemben az Egyesült Államok egy olyan politikai közösség, amelynek nem csupán egyetemes érvényű igazolása, hanem a legsajátabb, az alapítás pillanatában benne rejlő *princípiuma* az egalitárius demokrácia maga.

Az összehasonlításból kevésbé előnyösen kerülnek ki Európa közösségei, amelyek a huszadik század kataklizmái, apokaliptikus élménye után kialakult poszttemporális tudatban (amikor a jövőtől már senki nem várja a beteljesülést, egy jobb kor eljövételét), az örök jelenben vergődve, tagjaik számára egyre kevésbé képesek biztosítani a szabadság elköteleződés-mozzanatának megélését. A felborult egyensúlyban tekintélyük így politikailag igazolhatatlanná válik, és egyre inkább belebonnyolódnak a morális öngazolás folytonos kényszerébe, amely az erkölcs tartós, de *nem politikai* tekintélyének a politikai fölötti uralmához vezet, és egyúttal a politika megszűnésének lehetőségével fenyeget.

A szerző tehát egy szoros logikai láncot követve (az egyén közösségvállalása, a mi tudat kialakulása és tartóssága az egyszerre exkluzív és inkluzív bizalom meglétének függvénye, az így kialakult közösség legfontosabb viszonyfogalmai pedig a szabadság, annak egyik ellentétpárja, a hatalom, valamint az utóbbinál tartósabb és mindig igazolt tekintély) kielégítő választ adott arra a kérdésre, hogy miért épp ezeket a kategóriákat és miért ebben a sorrendben veszi górcső alá, utána pedig ezeket illeszti bele egy (a közösség és a politika kapcsolatára összpontosító) összehasonlító értelmezési keretbe. Nem számol el azonban más, nem kevésbé fontos és bonyolult, konstitutív alapfogalmakkal. Ezt önmagában még nem róhatnánk fel a szerzőnek, ha a könyv olvasása során nem lenne többször is érezhető és zavaró ez a hiány.

Itt van mindjárt a politika fogalma. Balázs Zoltán indokolatlanul keveset foglalkozik vele, holott súlyát tekintve talán külön fejezetet érdemelt volna (vö. Láncki, 2001). Ehelyett néhány homályos utalást (például hogy a totális politika „már nem politika, hanem önkény és elnyomás”) és egy, a politikai fogalmáról Carl Schmitttel folytatott rövid vitát (55–56) leszámítva csak a bevezetőben tesz egy rövid kísérletet arra, hogy tisztázza a politika mibenlétét. Szerinte „...a politikai tevékenység (...) nem más, mint az egyén valamilyen fokú és értelmű részvétele abban a közösségben, amely – ugyancsak valamilyen fokban és értelemben, de világosan fölismerhetően – érte és általa van...” (9). Véleményem szerint ez a definíció nem ragadja meg a politika jelenségének egészét, ugyanakkor a politikához szervesen

nem kapcsolódó elemeket is magába foglal, hiszen a közösségekben való „valamilyen fokú és értelmű részvétel” nemcsak politikai, de például kulturális vagy akár gazdasági tevékenységet is jelölhet. Érdemes itt két általános, de a politika jelenségét teljesebben megragadó meghatározást idézni: Jean Blondel szerint „Politikának nevezzük azt a tevékenységet, melynek révén a fontos döntéseket egy közösségben és a közösség számára hozzák, illetve végrehajtják” (Bogdanor, 2001: 482). A másik egy, a szerző politikafelfogásához talán közelebb álló definíciós kísérlet: „A politika legjobban a *társadalmi hatalom korlátozott alkalmazásaként* (kiemelés az eredetiben – F. G.) ragadható meg” (Goodin–Klingemann, 2003: 22). Balázs Zoltán az egyének tudatos (demokratikus) részvételére helyezi a hangsúlyt, és azt az állítást fogalmazza meg, hogy amikor az egyéneket akadályozzák ebben, vagy ők maguk nincsenek tisztában a politikai közösséghez tartozás értelmével és hasznával, „a politikai tevékenység, röviden a politika megszűnésével számolhatunk” (9). Nem tudok egyetérteni ezekkel az evidenciaként kezelt megszorításokkal, mivel az a tény, hogy a politikatudomány a demokrácia tudománya, nem teszi nyilvánvalóvá, hogy nem demokratikus rendszerekben a politika megszűnik. Ha a szerző mégis így gondolja, álláspontja véleményem szerint bővebb kifejtést igényel, így például annak megválaszolását, hogy ha a Harmadik Birodalomban, a fasiszta Olaszországban vagy a sztálini Szovjetunióban, nem folyt politikai tevékenység, mi töltötte be a politika funkcióit (vagyis milyen fogalmak segítségével írná le ezekben a rendszerekben a közösségi döntések meghozatalát és végrehajtását).

Emellett csak utalnék rá, hogy a politikai közösség természetével kapcsolatban hasonlóan termékeny lett volna olyan fogalmak bevonása az alaposabb vizsgálódás körébe, mint az állam, a szuverenitás, a legitimitás, a partikularitás-univerzalizálás kapcsán pedig a merőben új szempontokat felvető globalizmus.

Végezetül hadd tegyek néhány megjegyzést a kötet végén található irodalomjegyzékről. Noha a lista terjedelmét és a válogatás színvonalát tekintve is tiszteletet parancsoló, számos hiányosság fedezhető fel benne, amelyekre már csak a könyv egy esetleges következő kiadására való tekintettel is fontosnak tartom felhívni a figyelmet. A legszembetűnőbb probléma az, hogy bizonyos hivatkozott művek (és egyes hivatkozott gondolatok forrásai) egyszerűen nem szerepelnek a bibliográfiában. Ezek közé tartozik Fukuyamának a második fejezetben említett (58), magyarul is olvasható könyve, a *Bizalom*; a tekintély kapcsán, a performatív (nem állító, hanem cselekvő, vagyis önmagukban cselekvést végző) igék ürügyén merül fel a beszédaktus-elmélet megalkotójának, John L. Austinnek a neve (152), anélkül, hogy akár itthon is megjelent könyve, a *Tetten ért szavak* szerepelne az irodalomjegyzékben; Machiavelli *Beszélgetések Titus Livius*

első tíz könyvéről című kommentárja rendkívül fontos hivatkozási alap a második rész első és második fejezetében (183, 189), a szerzőtől mégis csak a *Fejedelem* kerül felsorolásra; végül pedig annak ellenére, hogy Hume egyes gondolatai többször is felmerülnek, leginkább az absztrakt individuumból és a szerződéselméletekről szóló eszmefuttatások során (34, 50, 199), ezek forrását vagy forrásait (esszéit vagy főművét, a *Tanulmány az erkölcs alapelveiről* című könyvét) ugyancsak hiába keressük a listán. Meglepve tapasztaltam továbbá, hogy míg a szerző a magyarul is megjelent szövegek feltüntetésekor – ígéretéhez (287) híven – minden más esetben a magyar kiadás bibliográfiai adatait közli, épp legfőbb gondolati támaszánál, Hannah Arendt *Forradalom* című könyvének mulasztja el megtenni ezt, és helyette az angol kiadás adatait adja meg.

A könyv a felsorolt hiányosságok ellenére is magas színvonalú, fontos darabja a magyar politikaelméleti irodalomnak. Tükröződik benne a szerző kivételes felkészültsége a saját, és elismerésre méltó tájékozottsága egyéb tudományterületeken. Nem gondolom, hogy – olykor vitára ingerlő, nem ritkán finoman provokatív – megállapításai egytől-egyig támadhatatlanok, azt viszont igen, hogy megfontolásra és továbbgondolásra érdemesek.

JEGYZETEK

- ¹ Balázs Zoltán helyesen mutat rá, hogy az eredetileg a berlini negatív szabadságfogalomhoz kötődő emberi jogok doktrínája napjainkban nem képes betölteni ezt a szerepet, mivel az idők során egyre elvontabbá vált, és lassan egyre távolabb került a valóságtól, emellett pedig olyan abszolutisztikus erkölcsi jelleget öltött, hogy mára a jó és a rossz fokmérőjévé vált, amely kizárja bizonyos szabadságtapasztalatok megélésének lehetőségét.
- ² Könyve megjelenése előtt a szerző nem olvashatta Samuel P. Huntington *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás problémái* című könyvét, amely pedig más kontextusban (és például Arendt nevének említése nélkül), de számos ponton hasonló (másokban viszont határozottan eltérő) következtetésekre jut, amelyek összevetése külön tanulmány témája lehetne.
- ³ A könyvben a megfáradt Európával szemben egy olyan Utópia-Amerika képe bontakozik ki, amelyben „Minden polgár, definíció szerint, a maga magán-szférájában társadalmilag elkötelezett” (198), továbbá ahol „A szabadság vagy a népszuverenitás (...) szinte tapintható, messzire kisugárzó vonzerővel rendelkező valóság, s a hazaszeretet alapja” (uo.). Egyáltalán nem biztos, hogy az amerikaiak is ilyen harmonikusan statikusnak tekintik közösségük alapjait, erről tanúskodik többek között Huntington imént idézett számvetése is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bogdanor, Vernon (szerk.) (2001): *Politikatudományi enciklopédia*. Budapest, Osiris.
- Goodin, Robert-Klingemann, Hans-Dieter (szerk.) (2003): *A politikatudomány új kézikönyve*. Budapest, Osiris.
- Huntington, Samuel P. (2005): *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*. Budapest, Európa.
- Lánczi András (2001): *A politika fogalma*. In: Uó: *A politika reneszánsza*. Budapest, Pallas-Attraktor.
- Scruton, Roger (1995): *Mi a konzervativizmus?* Budapest, Osiris.